

81.416.1
2148

Ярослав Мельник
Ольга Лазарович

Церковнослов'янська мова

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Ярослав Мельник
Ольга Лазарович

Церковнослов'янська мова

Навчально-методичний посібник

Видання третє
перероблене та доповнене

НБ ІНУС

771505

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Івано-Франківськ

— 2012 —

77 15 05

з.п.

У

ББК 81.416.1
М-48

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів філософських факультетів
вищих навчальних закладів
(лист №041-159/15 від 2.06.2005 р.)

Мельник Я. Г., Лазарович О. М. Церковнослов'янська мова. – Івано-Франківськ, видавець Третяк І. Я., 2012. – 252 с.

У посібнику висвітлена історія церковнослов'янської мови як системи з дописемного періоду до наших днів. Звертається особлива увага на історико-культурологічний аспект становлення і функціонування мови.

Для студентів і викладачів спеціальності «релігієзнавство» вищих навчальних закладів, богословських і теологічних інститутів, семінарій та академій.

Головний редактор **М. П. Лесюк.**

Рецензенти: **Н. Д. Бабич**, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
Д. С. Іщенко, професор кафедри російської мови Одеського національного університету;
М. В. Скаб, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ISBN 978-966-1521-07-9

© Мельник Я. Г., Лазарович О. М. 2012

ПЕРЕДМОВА

Церковнослов'янська мова як окрема дисципліна впродовж останнього століття не була предметом вивчення на теренах східних слов'ян. Останнім дослідником, який залишив по собі серйозні студії, був професор Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Інші розробки в цій галузі належали перу таких дослідників, як В. В. Виноградов, А. Мейє, А. М. Селіщев та ін., але їх погляди були зорієнтовані більше на давні часи, початкові стадії розвитку писемної мови – старослов'янську та давньоруську мови, частково давньоукраїнську та староросійську мови. Дослідників цікавив також дописемний період, у результаті чого вийшли етимологічні словники української, російської та білоруської мов. Значним досягненням сучасної філологічної науки є вихід у світ словника «Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)» за редакцією Р. М. Цейтлін, Р. Вечерки та Е. Благової. Проте період розвитку і функціонування церковнослов'янської мови наступних століть залишався поза увагою дослідників.

Ситуація, що склалася в сучасній філології зокрема та культурі загалом, сприяє розвиткові нових напрямків досліджень і вивченню церковнослов'янської мови як самостійної науки. Легалізація релігій, свобода віросповідання в сучасній Україні зумовили розширення мережі навчальних закладів релігійно-духовного спрямування, а відкриття відділень за спеціальністю «Релігієзнавство» у вищих навчальних закладах зумовило необхідність вивчення таких дисциплін, як «Історія церковнослов'янської мови», «Староцерковнослов'янська мова» і «Церковнослов'янська мова» тощо. Виявилось, що ґрунтовних посібників і підручників для цієї спеціальності немає. А через це при вивченні церковнослов'янської мови доводиться звертатися до численної науково-методичної літератури. Проте це не полегшує ситуації. Актуальним є створення підручника, який забезпечив би належне викладання та вивчення цієї дисципліни у відповідних навчальних закладах.

Пропонований посібник має деякі особливості. По-перше, він розрахований не на філологів-лінгвістів, а на майбутніх фахівців

нефілологічних спеціальностей. Тому цією специфікою зумовлені подеколи надмірна деталізація, популярність окремих тлумачень, а в окремих випадках і неповнота висвітлення теми. По-друге, студенти спеціалізованих навчальних закладів, які вивчають теологію чи релігієзнавство, не ознайомлюються зі старослов'янською мовою, історичною граматиною східнослов'янських мов, історією літературних мов – вони студіюють лише церковнослов'янську мову. Тому посібник хоч і охоплює весь період розвитку мови від пізнього дописемного періоду до кінця ХХ ст., та найповніше висвітлюється сучасна церковнослов'янська мова. По-третє, окрім граматичних тем, частину посібника складають матеріали, присвячені історії письма у слов'ян, перекладам Святого Письма, функціонуванню церковнослов'янської мови у різні періоди тощо.

Церковнослов'янська мова неправомірно вважається нині мертвою, – вона і сьогодні обслуговує потреби значної кількості населення Європи й Азії, використовується як обрядова. З часу мовних реформ Никона та Петра I в Росії ця мова набула статусу самостійної мови, яка розвивається за своїми законами, хоч і тепер зазнає впливу національних літературних мов. Її історія визначила періодизацію, сучасне функціонування має свої особливості (щоправда, в посібнику не аналізуються східнослов'янські редакції церковнослов'янських текстів, бо їх риси чітко не виражені).

Вступ

1.1. Давні свідчення про слов'ян

Поява слов'ян на теренах Східної Європи, утворення протоетносів і велика міграція народів багато в чому залишаються нерозгаданими. Десятки теорій та гіпотез щодо цих проблем ще не дали відносно остаточної відповіді. Друга половина ХХ ст. була ознаменована новими теоріями та відкриттями, але суттєвого вирішення проблем не відбулося. Більшість дослідників дотримується думки, що вперше протослов'яни як одна із гілок праіндоевропейської спільноти з'явилися у Східній Європі у III–II тисячолітті до народження Христа. Власне, у цей період розпадається на дві гілки балто-слов'янська мовна єдність, перша з яких лягає в основу балтійської мовної групи, друга стає основою слов'янських мов.¹

Приблизно з кінця третього і початку другого тисячоліття до нашої ери і до середини першого тисячоліття нашої ери триває процес виокремлення та формування спільнослов'янської мови. У кінці цього періоду відбуваються процеси подальшої диференціації мовно-етнічних груп, у результаті чого поглиблюються діалектні відмінності й утворюються три мовно-діалектні групи, які лягли в основу південно-, західно- та східнослов'янської мовних груп.

Процес розпаду праслов'янської мови на діалектні групи був складним і тривалим. Поступово ці групи набували певних відмінностей, які пізніше їх визначили як окремі мовні підгрупи. Процес мовно-культурної диференціації продовжувався тривалий час і завершився у VII–VIII ст. нашої ери. Ці свідчення дають нам археологічна наука, реконструктивна (порівняльно-історична) лінгвістика, історія та історична антропологія. Крім цього, до нашого часу дійшли і перші свідчення про слов'ян у працях істориків, мандрівників тієї давньої пори.

Найперша згадка про слов'ян, як вважає більшість учених, належить давньогрецькому історикові Геродотові (V ст. до н.е.), який пише про те, що на північ від скіфів, які населяли північне Причорномор'я, жили неврити та будини. За культурологічними та ін. даними, вони мали слов'янську приналежність.

Пліній Старший (давньоримський історик) дає більш конкретну інформацію про населення Східної Європи. Він указує на те, що на території

¹ Див.: Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.-Л., 1962. – С. 92.

між Віслою, Балтійським морем та Карпатами, Десною і Дніпром проживає певне населення, яке він називає венетами, або венетами (veneti). Про veneti згадує і Корнелій Тацит. Він констатує, що венети проживають у районі Вісли, Одери та Балтійського моря.² Можливо, йдеться, власне,

Лл. 1. Території, заселені слов'янами у ІХ ст.

² Див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961. — С. 88.

про балтійську мовну групу, яка відокремилась від слов'янської гілки значно пізніше. Такого ж погляду дотримується і Клавдій Птоломей (II ст. н.е.), який стверджує, що венети жили на півночі, вздовж Венетської затоки (Балтійського моря – Іл. 1).

Це свідчення підтверджується тим, що середньовічні німці називали прибалтійських слов'ян Wenden (або Winden). Така назва з дещо зміненими фонетичними компонентами побутує і зараз у народів басейну Балтійського моря (вона вживається стосовно слов'ян, які нині населяють ці території).

Більш пізні й точні відомості знаходимо у працях таких істориків, як: Прокопій Кесарійський («Історія війни з готами», 551–554 рр.), Йордан («Історія готського народу», 551 р.), Маврикій (Псевдомаврикій, «Стратегіка», кінець VI ст.), Ф.Симокатта та ін., які називають населення, що займало території по Дніпру, Дунаю, Дністру, Прикарпаттю, Віслі, південному узбережжі Балтійського моря, антами, венетами та скловінами (словенами). Враховуючи ці дані, вчені вважають, що словенами називали південних слов'ян, венетами – західних, а антами – східних.

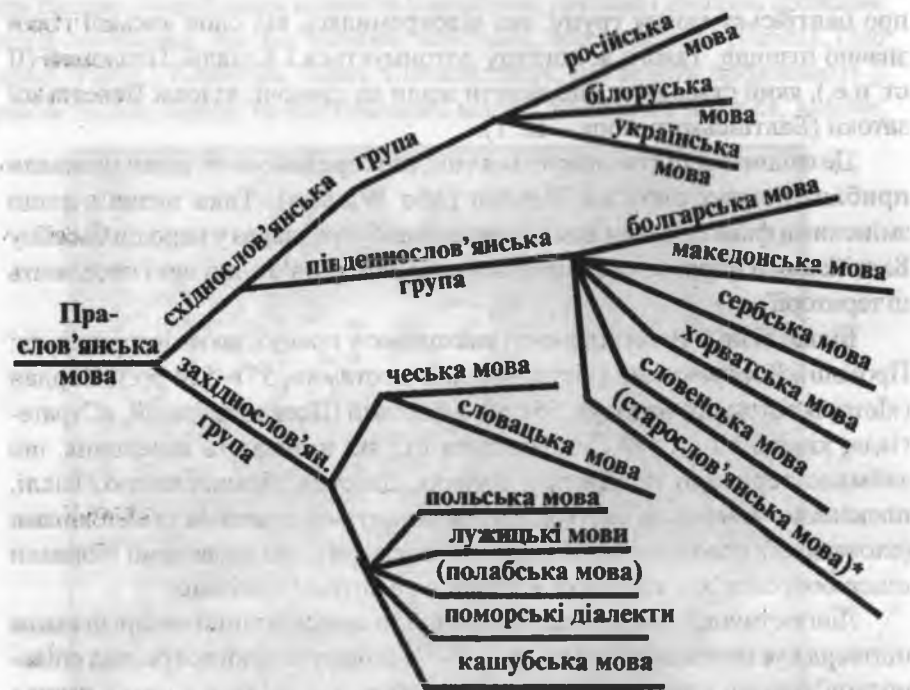
Лінгвістичний, зокрема топонімічний та археологічний матеріал також підтверджує положення про те, що в V–VI століттях відбувся розпад спільнослов'янської єдності на відповідні групи, а у зв'язку з цим і розпад праслов'янської мови на діалекти, які, в свою чергу, лягли в основу трьох мовних груп (Іл. 2).

Після розпаду слов'ян на три групи диференційні процеси не завершилися. У V–VI ст. слов'яни заселяють Балканський півострів, на заході досягають р. Лаби (Ельби), на півночі активно обживають узбережжя Балтійського моря, а на сході вони доходять до верхів'я Волги та Оки.

Візантійські історики часто згадують у своїх працях цей племінний союз і вказують на близькість мов і культур цих народів, на те, що побут, традиції, одяг, вірування дуже подібні.

Таким чином, процес розпаду єдиної праслов'янської спільноти і визначення основних територій завершився, найімовірніше, до кінця V – початку VI ст. нашої ери. Внаслідок цього завершився період праслов'янської єдності, який тривав понад дві з половиною тисячі років.

Зауважимо, що в VII–VIII ст. утворюються перші слов'янські держави. Так, у кінці 70-х років VII ст. на півночі Балканського півострова утворилась слов'янська держава, яка невдовзі була захоплена болгарською (тюркською) ордою під керівництвом хана Аспаруха. Але впродовж

Лл. 2. Класифікація слов'янських мов

кількох століть болгари (тюрки), батьківщиною яких було Поволжя, повністю асимілювалися слов'янським населенням Балкан.

У VII ст. виникає перша держава у західних слов'ян – князівство Само, яке занепало після смерті його засновника. Після цього на теренах західних слов'ян утворюється ще ряд держав (зокрема, Великоморавське князівство), які проіснували зовсім недовго.

Визначною подією в історії слов'ян було прийняття християнства і оголошення його у 865 р. офіційною релігією Болгарії.

На території східних слов'ян у цей час формується і в IX ст. постає як могутня держава Київська Русь.

1.2. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови

Історія церковнослов'янської мови може розглядатися як ланцюг історичних епох, які між собою тісно пов'язані та взаємозумовлені. Вона складається з двох основних періодів. Перший може бути визначений як

* У дужки взято мертві мови.

дописемний: праіндоєвропейський, праслов'янський та пізній дописемний. Спираючись на досягнення сучасної археології та історичної лінгвістики, праіндоєвропейський період можна окреслити від V–IV до III тисячоліття до н. е. З кінця III тисячоліття до н. е. до середини I тисячоліття н. е. визначається праслов'янський, або спільнослов'янський період. Однак зазначимо, що балтійська мовна група виділилась з балто-слов'янської в окрему мовно-етнічну групу дещо пізніше. На думку вчених, це відбулося в II тисячолітті до н. е.

Завершується спільнослов'янський період, як зазначалося вище, у V–VI ст. н. е. Після розпаду слов'янської мовної єдності на південну, західну та східну пройшло майже три століття, поки у слов'ян з'явилася писемність. Цей період розвитку слов'янських культур можна визначити як пізній дописемний. Під час створення Кирилом та Мефодієм слов'янської графіки слов'янські народи визначилися територіально і знаходилися у певній мовно-культурній автономії, і на цей час слов'янські мови (діалектні групи), особливо південні та східні, були дуже близькими. Тому, власне, старослов'янська мова була безперечно прийнята багатьма слов'янськими народами. З 60-х років IX ст. починається новий, *писемний* період розвитку церковнослов'янської мови. Перший етап її розвитку можна назвати старослов'янським періодом. Він окреслюється 862(3)–988 роками. 988 рік подається умовно, оскільки в період до хрещення Русі перші перекладні джерела, очевидно, потрапляли на територію східних слов'ян, а після хрещення потрібен був ще певний час для того, щоб перекладна література була в достатній мірі розповсюджена і стала елементом церковно-обрядової культури.

З кінця X – початку XI ст. починається давньоруський період розвитку церковнослов'янської мови, який продовжувався до кінця XIII – початку XIV ст. Власне, з кінця XIII ст. утверджується тенденція до розпаду східних слов'ян (Давньої Русі) на три мовні об'єднання, які пізніше лягли в основу української, російської і білоруської мов.** З кінця XIII ст. відбувається процес розпаду давньоруської мовної єдності, але водночас, дотримуючись традиційних концепцій, церковнослов'янська мова зберігає усталену форму (залишається стійкою функціональною системою) і обслуговує весь східноцерковний православний обряд. Зазначимо, що уже в XIII ст. чітко визначаються редакції, які намітилися

** Тепер у науковій літературі спростовується думка про спільний давньоруський період у розвитку східнослов'янських мов. Тут йдеться тільки про давньоруський період у розвитку церковнослов'янської мови.

ще в IX ст. Вся церковнослов'янська література групується за трьома редакціями – південною, західною та східною.

Східна редакція, яка, власне, охопила всю Київську Русь, визначала церковнослов'янську мову як книжно-літературну.

Таким чином, поряд із мовами української, російської та білоруської народностей існує четверта – церковнослов'янська, яка обслуговує усі три народності, зберігаючи традиції церковнослов'янського книжництва. У цей час здійснюється особливо багато перекладів, редакцій, створюються центри книжництва при монастирях, де тиражувалася, перекладалася та розповсюджувалася церковна література.

Період ренесансу східнослов'янських культур був ознаменований чіткою визначеністю державницьких тенденцій і розвитком шкільництва, виходом граматик. Частково кризова ситуація, що склалась у розвитку мов у Російській імперії, у православній церкві та науці, визначила реформи, які проводились Никоном, Петром I та Єлизаветою. У результаті цих реформ, хоч і не завжди виправданих, у 1710 році було остаточно відділено церковнослов'янську писемність від так званого громадянського письма. Від 1710 р. починається період післяпетровських реформ. Треба зазначити, що в цей час церковнослов'янська мова зберігає давні традиції церковнослов'янської мови XIV – XV століть. Але розвиток російської та української літературних мов не міг не позначитися на церковнослов'янській

Іл. 3. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови

мові. Ще з XIII і до XVIII ст. церковнослов'янська мова зазнавала у більшій мірі південно-західного та західного мовного впливу, оскільки центрами книжництва були Київ, Вільно, Львів, Острог та ін., а з середини XVIII ст. освітні й культурні центри перемістилися на схід, тому церковнослов'янська мова почала зазнавати більше східного впливу.

Особливий інтерес порівняльно-історичного мовознавства у XIX ст. до історії, давньої літописної літератури, створення нових граматик та словників і т.п. активізували вивчення церковнослов'янської мови, її функціонування, хоча у своїй основі вона була мовою консервативною, вірною книжним традиціям. Від середини XIX ст. завершуються післяпетровські реформи і починається період *нової церковнослов'янської мови*, або *сучасної церковнослов'янської мови*, який продовжується і до сьогодні.

Слід зазначити, що повноцінного розвитку українська редакція церковнослов'янської мови набуває у 2-й половині XIX ст. З середини XIX ст. до 20-х рр. XX ст. на теренах Західної України інтенсивно видається богослужбена література, яка несе яскраві ознаки формування української редакції (найчастіше – фонетичний, лексичний та орфографічний плани). Але у 20-х–60-х роках XX ст. здійснюється відхід від тенденцій формування української редакції і перехід до української літературної мови. Тому процес виокремлення та вдосконалення української редакції церковнослов'янської мови як самодостатньої мовної системи не був завершеним і не були створені підручники з української редакції церковнослов'янської мови. Натомість російська редакція залишилась поширеним та широкоживаним явищем у православному обряді, хоча на початку XXI ст. мають місце незначні ознаки переходу від російської редакції церковнослов'янської до російської літературної мови. Тому станом на початок XXI ст. церковний обряд у Східній Європі (та інших регіонах з локальним проживанням слов'ян) здійснюється українською мовою або церковнослов'янською мовою у російській редакції.

До цього слід додати, що найбільш активний період вивчення старо-слов'янської та церковнослов'янської мов припадає на середину – другу половину XIX ст. і до 20-х років XX ст.

Така періодизація є умовною, оскільки фундаментальні праці, які б відображали специфіку розвитку власне церковнослов'янської мови, не представлені в достатній кількості, а ті, які представляють історичну славістику, недостатньо висвітлюють складність розвитку кожного періоду власне церковнослов'янської мови.

1.3. Типи письма

Прембулою до історії створення слов'янської азбуки мала б бути історія графічних систем дослов'янського періоду

Не можна не погодитись з проф. І. Огієнком, який стверджує, що «найвеличнійший здобуток усієї людської культури за останні три тисячі літ життя – це, безумовно, фонетичне письмо...»³. Але перш ніж винайти фонетичне письмо, людство прожило довгі тисячоліття, користуючись іншими графічними системами, менш доскональними.

Більшість учених схиляється до тієї точки зору, що, власне, давньоєгипетська ідеографічна знакова система є першоосновою для створення інших знакових систем, які розповсюджені в даний час на Євразійському континенті та в Африці.

Ідеографічне (картинне) письмо виникло в епоху ранньої давньоєгипетської культури (близько IV тисячоліття до н.е., на думку інших учених – на початку III тисячоліття). Хоча найперші елементи знакових систем, які знайдені на Близькому Сході та в Північній Африці, датуються VIII тис. до н.е.

На думку деяких учених-єгиптологів, наприклад, А. Шарфа, на формування давньоєгипетської графічної системи вплинула месопотамська культура. Та більшість дослідників схиляються до точки зору, що утворення і розвиток письма у давніх єгиптян було самостійним.

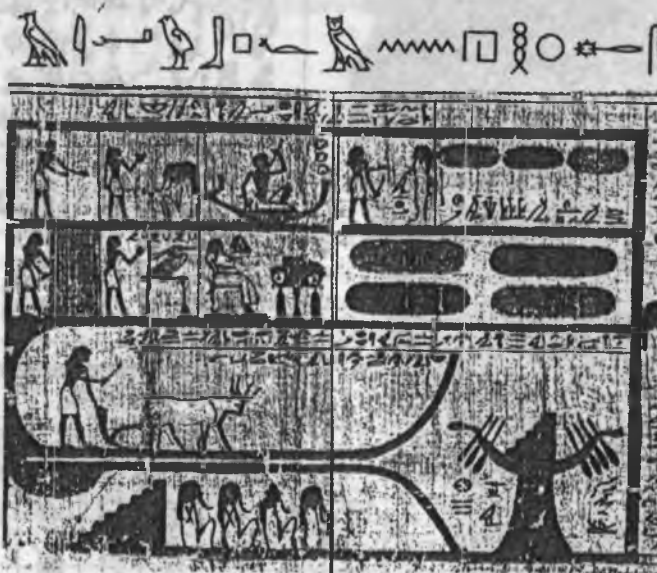
Характерним для ідеографічного письма є зображення певного знака, який передає зміст поняття. Такий знак у лінгвістиці називається **ідеограмою**. Наприклад, поняття «воїн» відображає малюнок воїна, «йти» – крокуючих ніг, «влада» – скіпетра, «сонце» – фараона, «слухати» – вуха і т.д.⁴ За свідченнями вчених, у Давньому Єгипті було понад 500 таких значків. Давньоєгипетська культура залишила велику кількість добре зображених «текстів», які прикрашали гробниці та палаци фараонів. У той час у Давньому Єгипті існував і різновид ідеографічного письма – письмо ієрогліфічне, яке використовувалося як спеціальна знакова система, що обслуговувала священні обряди та ритуали. Цією системою користувались на певному етапі тільки жерці. Давньоєгипетське ієрогліфічне письмо вважається найдосконалішим ідеографічним письмом. Сучасні китайські ієрогліфи були побудовані на ідеографічному письмі,

³ Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян. – Жовква, 1938. – С. 8.

⁴ Див. Иоганес Фридрих. История письма. – М., 1979. – С. 30–76.

Гл. 4. Хетський ієрогліфічний напис (IX ст. до н. е.)

Гл. 5. Давньоєгипетський текст, виконаний на папірусі. «Книга мертвих»

але з часом досить сильно змінились і утворили самостійну логограмно-знакову систему.

На початку III тис. до н.е. в Давній Месопотамії розвивається клиновидна система письма. Єдності у поглядах на походження цього письма немає. Одні вчені стверджують, що воно утворилось від давньоєгипетського ідеографічного письма, інші доводять, що воно утворилось і

розвивалося самостійно, але в основі цього виду письма теж лежало ідеографічне.

На відміну від египтян, які писали на листках папірусу, ассірійці і вавілоняни використовували глиняні таблички. У м'яку поверхню таблички під нахилом вдавлювали прямокутною паличкою, у результаті чого утворювався клиновидний відтиск (значок). Композиція цих значків і складала один знак, а повний набір значків утворював текст. Якщо інформацію, нанесену на табличку, потрібно було зберегти, то після нанесення «тексту» таблички висушувалися на сонці або випалювалися. Спочатку клинописом користувалися ассірійці та вавілоняни, але з часом ця система письма набула значного розповсюдження в Азії. В доісторичний період вона

Лл. 6. Табличка Нармера.
Єгипетські ієрогліфи
вл. 3000 р. до н. е.

Лл. 7. Давнє китайське ідеографічне
письмо

人	夕	干	木	糸	羽	身	食
口	大	心	毛	白	老	車	馬
刀	女	尸	水	目	肉	足	高
力	子	手	火	石	艸	金	麻
勺	山	支	爪	禾	疋	長	黑
口	山	支	牛	穴	衣	門	飛
口	工	方	犬	竹	言	頁	
土	巾	日	生	米	貝	風	

Лл. 8. Сучасні китайські ієрогліфи

використовувалась навіть на о. Крит та на Балканах. До наших днів дійшла значна кількість таких пам'яток давньої культури. Як правило, на них містяться тексти релігійно-культурного, політичного, торговельного, побутового характеру.

Клинопис як система письма на певному етапі розвитку складалася майже з 2000 знаків. Але згодом кількість їх зменшилась до 300–400 найбільш уживаних.

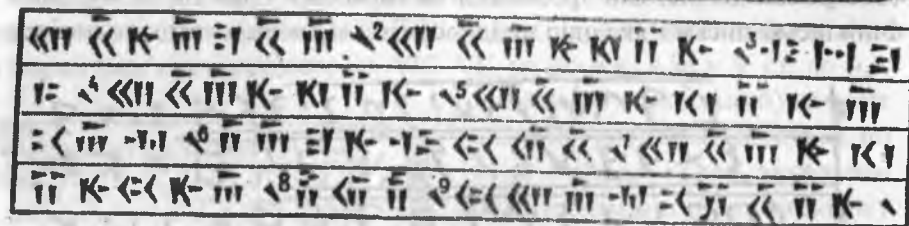
Клиновидне письмо, на відміну від ідеографічного, є силабічним (складовим), або напівалфавітним. Кожний знак являв собою силабограму, з комбінацій знаків складалися слова.

1	Y	11	<Y	100	YY
2	YY	12	<YY	200	YYY
3	YYY	22	<<YY	300	YYY
4	YYY	23	<<<YY	400	YYY
5	YYY	30	Y	500	YYY
6	YYY	31	Y<	600	YYY
7	YYY	32	Y<<	700	YYY
8	YYY	33	Y<<<	800	YYY
9	YYY	40	Y<	900	YYY
10	<	41	Y<	1000	Y<

⇒ Лл. 9а. Найбільш
ранні форми
шумерського числення

Лл. 9б. ⇒ Ієрогліфічний
лувідійський напис із
Кархемиша
(IX ст. до н. е.)

Лл. 9в. Персидський клиновидний напис

Система давньошумерського клиновидного письма проіснувала приблизно до V ст. до н.е. Клиновидне письмо було більш досконалим, ніж ідеографічне, оскільки за його допомогою можна було передати складніші поняття.

У Ассирії та Вавілоні утвердилася традиція горизонтального написання рядків зліва направо, а також у вигляді вертикальних стовпчиків. Взагалі проблема напрямку написання (зліва направо, справа

наліво, зверху вниз і т.ін.) ще не розгадана, але, на нашу думку, у цьому випадку можна апелювати до специфіки картини світу, яка формувалася впродовж тисячоліть, переживаючи певні впливи й тенденції. Можливо, актуальною є ціннісна ієрархія, яка впливала на модель світу. Так, наприклад, народи, у яких місяць має більше культурно-семіотичне та ритуально-обрядове значення, більш схильні до написання справа наліво, а народи (культури), для яких сонце є більш актуальним, схильні до написання зліва направо. Тобто, ймовірно, що напрямок написання пов'язаний зі специфікою фазового руху небесних тіл. Певну роль відіграє і специфіка географічного розміщення рельєфу, на якому проживає певний етнос, що, безперечно, впливає на сприйняття простору, уявлення про вертикаль та горизонталь, початок та кінець, небо і землю, божественне та земне і т.ін. У кожному разі, напрямок написання рядка не є випадковим, він обов'язково детермінований багатьма етнокультурними факторами.

Аналіз наступного етапу розвитку письма вимагає особливої уваги. У кінці II тисячоліття до н.е. з'являється концептуально нова система письма – семітське буквене письмо, яке було набагато зручнішим і досконалішим за всі системи, які існували до того часу. Сутність його полягає в тому, що невелика кількість знаків (близько двох десятків) за рахунок комбінаторних сполучень могла утворювати будь-яку словесну форму. Це письмо назвали фінікійським. Найдавніший напис датується 1000 роком до н.е. Він зроблений на саркофазі царя Бібла Ахирарама. Фінікійське письмо, як і інші західносемітські писемності цього періоду,

Лл. 10. Фрагмент фінікійського тексту (X ст. до н. е.)

було консонантним (на письмі зображались тільки приголосні). Фінікійці, за свідченнями одних дослідників, винайшли письмо фонетичне, успадкувавши графічні традиції народностей Межиріччя та Близького Сходу, інші вчені доводять, що фінікійцями була успадкована єгипетська система письма, яка була ними розвинена і вдосконалена.

Фінікійська культура (територія сучасного Лівану) досягла дуже високого рівня розвитку, і згодом її впливу зазнали усі сусідні народи, в тому числі греки, культура яких зароджувалась у XI–X ст до н.е.

У греків не було свого письма, і вони запозичили його у фінікійців. Процес запозичення був тривалим і продовжувався кілька століть. Найдавніші пам'ятки давньогрецького письма датуються VIII ст. до н.е. Форма їх дуже подібна до фінікійського письма. Фінікійці писали від правої руки до лівої. Греками була успадкована і ця традиція. Але приблизно в V ст. до н.е. у греків з'являється новий спосіб написання, так званий бустрофедон (волоборозна), тобто неперервний рядок: спочатку справа наліво, потім зліва направо, далі знову справа наліво. Власне, у такий спосіб і були написані закони Солона. Але таке написання було досить складним, і тому греки скоро від нього відмовились і до IV ст. залишають написання від лівої руки до правої.

Треба зазначити, що у фінікійському алфавіті всі букви, крім звукового, мали ще й цифрове значення. На певному етапі розвитку графічних систем ця традиція теж була успадкована різними мовами.

Зазнавши впливу фінікійського письма, в окремих регіонах Греції розвивались різні алфавіти. У IX–VIII ст. до н.е. греки запозичили письмо, а перші пам'ятки належать до VIII–VII ст. до н.е. Але у V ст. до н.е.

Лл. 11. Фрагмент давньогрецького тексту (V до н. е.)

іонійський (мілетський) алфавіт активно розповсюджується по всій Елладі і стає загальноприйнятим на Балканському півострові і, частково, за його межами.

Грецьке письмо було більш досконалим, ніж фінікійське, оскільки розвинулось у звукобуквене, греки писали не тільки приголосні, але й голосні букви.

Перші форми письма давніх греків мали епіграфічну форму, тобто використовувались для надписів та підписів. Оскільки ці надписи

виконували ще й декоративну функцію, вони були великого розміру, кутасті, як правило, висічені в камені чи в іншому творчому матеріалі. Але досить швидко письмо проникло в усі сфери життя давніх греків, стало використовуватись з різною метою. Оскільки у греків починає використовуватись такий матеріал, як папірус, письмо дещо змінює свою форму, стає більш округлим – ця форма письма отримала назву **маюскульне письмо**. З часом воно набуває іншої форми – скорописної, або курсивної. У V ст. до н.е. поряд з папірусом використовується пергамент, що сприяло виникненню **унціального**, або **установного письма**. Ця форма письма стала важливою віхою в розвитку як давньоеллінської культури, світових видів письма, так і азбук загалом.

Пізніше з'являється **мінускульне письмо**, яке мало ознаки унціалу та курсиву. Воно було красивим, досконалим та зручним для скорописання. Ці форми письма суттєво вплинули на створення слов'янських азбук.

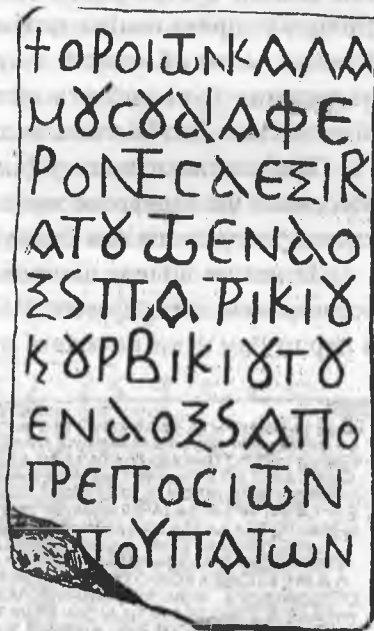
Давньогрецька культура вплинула на формування усіх культур басейну Середземного моря, та найбільший вплив вона мала на давніх римлян. Першими у давніх греків алфавіт запозичили етруски, вони запозичили і традицію написання – зліва направо. До цього вони писали за семітським зразком – справа наліво.

У V–IV ст. до н.е. на території Апеннінського півострова розповсюджується **латиниця**.

З плином часу латиниця не зазнала суттєвих змін і залишилась у своїй давній формі.

У давніх греків системи письма запозичили не тільки слов'яни, але й копти, готи та ін.

Копти вже в III ст. створили новий алфавіт на базі грецького унціалу. Нубійці, прийнявши християнство, запозичили коптське письмо.

Лл. 12. Грецький напис на пограничному стовпі VI–VII ст.

Серед готів, які спочатку проживали в басейні Вісли, а в II–III ст. переселились на південь і оселились на території Криму (на території

ΑΤΤΑΝΝΣΑΡΦΟΝΗΝΗΜΙΝΑΝ
ΥΕΙΗΝΑΙΝΑΝΩΦΕΙΝ· ΟΙΝΑΙΦΙΝΑΙ
ΝΑΣΣΝΣΦΕΙΝΣ· ΥΑΙΡΦΑΙΥΙΛΩ
ΦΕΙΝΣ· ΣΥΕΙΗΝΗΜΙΝΑΝ ΣΑΗΑΝΑ
ΑΙΡΦΑΙ· ΗΛΑΙΦΟΝΣΑΡΑΝΑΦΑΝΑΣΙΝ
ΤΕΙΝΑΝΓΙΦΟΝΣΗΜΜΑΩΑΓΑ· ΣΑΗ
ΔΙ·ΛΕΤΟΝΣΦΑΤΕΙΣΚΗΛΑΝΣΣΙΣΑΗ
ΜΑ· ΣΥΑΣΥΕΣΑΗΥΕΙΣΑΙ·ΛΕΤΑΜΦΑΙ
ΣΚΗΛΑΝΝΠΝΣΑΡΑΙΜ· ΣΑΗΝΙΒΡΙΓ
ΓΑΙΣΟΝΣΙΝ·ΕΡΑΙΣΤΟΝΒΝΣΑΓ· ΑΚΑΛΠ
ΣΕΙΠΝΣΑΡΦΑΝΑΠΒΙΑΙΝ· ΠΝΤΕ
ΦΕΙΝΑΙΣΤΦΙΝΑΝΓΑΚΑΓ· ΣΑΗΜΑΙΣ
ΣΑΗΥΝΑΦΝΣΙΝΑΙΥΙΝΣ· ΑΜΕΝ·

Лл. 13. «Отче наш» із готського Срібного Кодексу VI ст.

сріблом на червоному пергаменті).

Походження вірменського письма залишається нерозгаданим. Спроби вивести вірменське письмо з грецького не дали позитивних результатів. Відомо те, що після прийняття християнства в 301 р. виникла необхідність перекладів вірменською мовою богослужбової літератури. У I половині V ст. придворний учений Месроп Маштоц (пом. у 441 р.) створив так званий вірменський алфавіт, відкинувши перський, яким до цього часу користувались вірмени. Але яка саме графічна система лягла в основу новоствореного вірменського алфавіту, не відомо. Можна говорити лише про те, що у вірменському алфавіті прослідковуються впливи грецького унціалу, давнього вірменського письма, сирійського, арамейського, аршакидського алфавіту пехлеві (Північний Іран).

Історія грузинського письма теж губиться в глибині історії. Існує гіпотеза, що його створив той же блаженний Месроп Маштоц, але свідчень, які підтверджують цю гіпотезу, дуже мало. Відомо лише те, що грузинське письмо виникло в V ст. і в особливостях його графічної системи прослідковуються впливи арамейського письма, але більше усе ж грецького. Прямі зв'язки грузинського письма з тим чи іншим алфавітом виявити не вдається. Цікавим є те, що існує два варіанти грузинського алфавіту: письмо **мхедрулі** («письмо воїнів») і письмо **хуцурі** («церковне»).

Отже, можна зробити висновок, що писемність пройшла величезний історичний шлях від давньоєгипетського ідеографічно-ієрогліфічного до звуко-буквеного давньогрецького, в результаті чого з'явилася можливість створення слов'янської азбуки.

1.4. Докирилична (протокирилична) писемність слов'ян

Дискусії навколо проблеми докириличного письма у слов'ян не вщухають і до сьогодні. Чи була писемність? А якщо була, то яка? Ці та ряд інших питань цікавлять дослідників впродовж майже двох останніх століть, але питання залишаються відкритими. Більшість дослідників схиляється до думки, що писемність була, але яка, визначити важко, оскільки свідчень до наших днів майже не дійшло.

Про те, що у слов'ян була писемність до створення азбуки Кирилом і Мефодієм, свідчать такі факти.

По-перше, слов'янські народи проживали в центральній частині Європи, в оточенні високорозвинених народів, з якими вони підтримували тісні економічні, політичні та інші контакти. Ці народи, зокрема, візантійці, греки, готи та ін., на той час вже прийняли християнство і мали свою писемність. Східнослов'янські народи швидко перейняли писемну культуру, що свідчить про підготовленість до її сприйняття, тобто певний досвід у користуванні письменами вже був. Але письмена, якими користувалися слов'яни, не були досконалими.

По-друге, перші переклади Святого Письма по-слов'янськи, зокрема, східної редакції, свідчать про те, що література слов'ян уже була високорозвинена. Такий рівень розвитку не може бути здійснений стрибкоподібним способом, оскільки мова – найбільш консервативна галузь культури. Очевидно, що слов'яни пройшли значний шлях розвитку як культури, так і мови.

По-третє, болгарський письменник X ст. Чорноризець Храбр (Хоробрий) писав: (О писменехъ чръноризца хравра)

Прѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ. Нѣ чрътами и рѣзами чѣтѣху и гатааху погани сѣще. Крестивше же сѣ, римскими и грѣчьскими писмены. Нѣждааху сѣ словѣнскы рѣчь безъ оустроенна. Нѣ како можетъ сѣ писати доврѣ грѣчьскими писмены Бъ или животъ... и тако бѣшху многа лѣта.

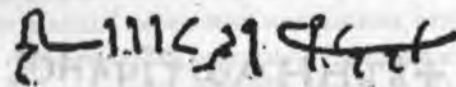
«Про письмо» чорноризця Храбра

Отже, раніше слов'яни, коли були язичниками, не мали книг (письмен), але читали і вгадували за допомогою рисок і зарубок. Коли ж вони прийняли хрещення, то змушені були використовувати римські та грецькі літери без порядку. Але як можна правильно записати грецькими літерами «Богъ» або «Животъ». І так було багато років (переклад Б. Н. Флорі).

Отже, ще до створення кирилиці слов'яни користувались «чертами» і «резами», тобто рисками та зарубками, писали «без устроєнія», писемність була безсистемна.

По-четверте, про писемність слов'ян згадують у своїх творах та спогадах арабські мандрівники, історики, географи, які відвідали Східну Європу до прийняття християнства. Так, арабський історик Абул Гасана Масуді в першій половині X ст., відвідавши східнослов'янські храми, засвідчив, що на камені одного з храмів були записані пророцтва. У 921 р. арабський письменник і місіонер Ібн-Фодлан писав, що бачив русів, які, здійснивши поховання, поставили великий дерев'яний стовп і зробили на ньому написи.

Арабський письменник X ст. Ібн-ель-Недим згадував про «руське» письмо, навіть подавав його форму, правда, ці написи (значки) досі палеографами не прочитані.

Лл. 14. Напис, відтворений Ібн-ель-Недимом

Ще одна важлива звістка про «руське» письмо подається у «Житії Костянтина». Тут у восьмому розділі говориться, що коли Костянтин прибув до

Херсонесу Таврійського близько 860 р., то знайшов уже готові переклади Євангелія і Псалтиря. Додатковою інформацією про ці переклади вчені не володіють. Не відомо, чи це були «письмена» гунів, чи слов'ян, а якщо слов'ян, то не відомо, що це була за мова (графічна система).

Як уже говорилося вище, Чорноризець Храбр згадував про те, що слов'яни «не имѣху книгъ», йдеться про впорядковану азбуку і писемність, а користувались «чѣртами и рѣзами». Якими були «чѣрти и рѣзи», нам також не відомо.

Деякі дослідники стверджують, що у слов'ян було рунічне письмо. Ми досить багато знаємо про германські руни, але інформація про слов'янські вкрай скупа.

Германські руни (від готського *runa* – таємниця) були розповсюджені на значній території Європи ще з II–III ст. і проіснували до пізнього середньовіччя. Більшість дослідників виводять руни з латини. До нашого часу дійшло близько 150 старих рунічних написів і понад 3500 молодших. Побуває думка, що руни є нічим іншим, як особливим типом загальнонімецького койне.

Лл. 15. Ковельський спис (III ст). Найдавніша рунічна пам'ятка

Рунічні написи, як правило, здійснювалися на камені, металі, кості, дереві. Найчастіше це надгробні написи, надписи на монетах, перстнях, списках, мечех та ін. Рунічні написи частіше є однослівними або двослівними. Вони відображали (називали) ім'я, прізвище майстра або власника.

Що стосується можливості існування слов'янських рун, то ця гіпотеза поки що не доведена, тому що знахідок, які могли відноситись до слов'янських рун, вкрай мало, усі вони, як правило, не дешифровані або не є характерними для слов'янської культури.

Говорячи про дописемні знакові системи (графічні системи, письмена), варто згадати і про карбування (тамгування), яке широко використовувалося при виготовленні знарядь праці, посуду, при будові та в оздобленні храмів і т.д. Але ці знаки (карби) виконували ідентифікаційну функцію і відношення до мови мали дуже приблизне. Традиційно кожен цех, майстер, будівничий мав такий знак і залишав його на виготовленій ним речі. Карбування та

Лл. 16. Напис царя Самуїла 993 р.

клеймування досить детально описано і систематизовано в археологічній науковій літературі.

Карбування та клеймування – це окремий пласт культури, який лише дуже умовно співвідноситься з мовою і рунічними написами.

Рунічне письмо мали тюркські народи, які з VIII–X ст. населяли Центральну Азію та Сибір.

Отже, спроби встановити специфіку, форму і систему докириличної писемності слов'ян поки що не принесли успіху. Але безсумнівно є те, що у так званий «дописьмовий» період на території, яку населяли слов'яни, були певні графічні системи, які використовувались для передачі і зображення інформації. Власне, ці написи і стали підґрунтям для прийняття кирилиці або латиниці як впорядкованої і систематизованої звуко-буквеної системи.

1.5. Історичні передумови створення слов'янської азбуки

У кінці 862 року моравський князь Ростислав послав у Константинополь послів з проханням, щоб Михайло III (візантійський імператор) прислав місіонерів, які б створили слов'янську азбуку і переклали на зрозумілу слов'янам слов'янську мову священні книги. Таке прохання було зумовлене тим, що Моравія в той час була форпостом слов'янства на заході, і населення, як правило, етнічні слов'яни, щільно співіснувало з германськими народами. Приймавши християнство з Візантії, слов'яни дотримувались східного обряду, і германські народи, приймавши римокатолицький обряд, вступили з ними в певні протиріччя. Тому Михайл III разом з патріархом Фотієм з радістю відгукнулись на прохання моравського князя. Вибір упав на двох братів: Костянтина та Мефодія.

Костянтин (826–869 рр.) та його старший брат Мефодій (820–885 рр.) були родом з Македонії, з міста Солунь (тепер Салоніки). У той час населення цієї місцевості складалося наполовину з греків, наполовину зі слов'ян. Деякі дослідники вважають братів слов'янами, та, за афонськими переказами, батько їх, Лев, був болгариним, а мати – гречанка. Батько братів був воєначальником високого рангу. Костянтин та Мефодій отримали на той час блискучу освіту. Після смерті батька Костянтина, 14-річного юнака, за наказом Фотія привозять до столиці, де він продовжує навчання. З перших днів перебування в столиці Костянтин подружився з Фотієм, який був найосвіченішою людиною епохи, і це значною мірою визначило подальшу долю юнака.

Збагативши знання, Костянтин стає бібліотекарем патріаршої бібліотеки. Але великий потяг до знань змушує через певний час покинути цю посаду, оскільки, можливо, робота перешкоджала наполегливій самоосвіті, і через деякий час він покидає столицю і вирушає у просвітницькі мандрівки до сарацинів (арабів), у Болгарію, до хозарів.

На шляху до хозарів Костянтин відвідує грецьке місто Херсонес на південному побережжі Криму і, за свідченнями «Житія», пере-кладає з єврейської «Граматику в восьми частинах», яка не дійшла до наших днів, як і інші його праці.

Така широка географія мандрівок і багатогранна діяльність свідчать про те, що Костянтин був однією з найосвіченіших особистостей епохи, мав велику віру, просвітительську одержимість.

Відвідавши Тавриду, він знаходить останки папи Климента II, який, за повір'ям, був висланий імператором Траяном (I–II ст.) і знищений (його було втоплено разом з якорем у морі). Взявши мощі, він ще довгий час подорожував з ними, поки у 868 році не віддав Папі Адріанові II. Після цього мощі були покладені у саркофаг у Соборі святого Климента.

У Херсонесі відбулась ще одна визначна подія: Костянтин, як свідчить «Житіє», знайшов «Євангеліє» і «Псалтир», написані «руськими буквами», які до сьогодні залишаються нерозгаданими: *Ѡврѣтѣ же тоу евангеліе и ѡалтырь, роуьскыи писмены писано. и чловѣка шерѣтъ, глаголюшта тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ ним, и слоу рѣчи пріимъ, своен бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена гласьнаа и съгласьнаа, ...въскоре начатъ чести и сказати*.

Повернувшись з місіонерської мандрівки до хозар, Костянтин застав у Константинополі моравських послів.

Мефодій, на відміну від свого молодшого брата, з юних літ був пов'язаний з військовою справою, після чого був призначений правителем однієї з візантійських провінцій на території Болгарії. Майже десять років він обіймав цю посаду, потім він відправився на гору Олімп, де провів кілька років, осягаючи Божу мудрість через книги.

Після просвітницько-проповідницьких мандрівок Мефодій повертається до Константинополя і разом з молодшим братом, виконуючи розпорядження імператора Михайла III і архієпископа Фотія, відправляється з місією в Моравію. За свідченням історичних документів, отримавши наказ, брати довго постились і перебували у глибокій молитві.

У 863 році місія прибула до Моравії. Брати розпочали роботу над створенням азбуки і перекладами священних книг. Їх діяльність тривала півтора року.

Після трьох років просвітницької діяльності у середині 866 року брати разом з учнями відправляються до Риму. По дорозі просвітители відвідали князівство Паннонію, де навчали 50 учнів слов'янської мови.

У Римі на час прибуття місії папою став Адріан II, змінивши недавно померлого Миколая. Адріан зустрів просвітителів з великими почестями. Книги слов'янською мовою, які привезли місіонери, поклали в одній із церков Риму і здійснили над ними урочисту літургію.

Майже два роки провели Костянтин і Мефодій у Римі. Виснажений тривалими мандрівками, боротьбою та працею, на початку лютого 869 року Костянтин важко захворів. Перед смертю він прийняв схиму та ім'я Кирило, 14 лютого 869 року помер. Поховали Кирила в церкві Святого Климента у Римі.

Після смерті брата Мефодій, отримавши сан архієпископа Моравії і Паннонії, відправляється в Моравію, щоб продовжити справу, розпочату разом з Кирилом. Спочатку Мефодій прибув до князя Коцела і розгорнув активну роботу для створення школи слов'янської писемності, перекладу духовної літератури. Через деякий час він був схоплений і кинутий до в'язниці німецькими єпископами. Майже два з половиною роки він провів у в'язниці.

За розпорядженням нового папи Іоана VIII Мефодія звільнили і повернули йому статус архієпископа Моравії. Мефодій продовжує свою діяльність. Виснажений тривалою боротьбою, тяжкою працею, 19 квітня 895 року Мефодій помер. Похований був у Велеграді.

Після смерті просвітителів слов'янська писемність розповсюдилась на території південної Європи, незважаючи на складності, які створювали римо-католицькі священики. Найбільшими прихильниками та продовжувачами справи просвітителів були Горазд, Климент, Наум, Ангеларій та Лаврентій. Доля Горазда та Лаврентія невідома, а троє інших відправилися на південь, в Болгарію, де продовжували справу, розпочату Кирилом та Мефодієм.

У Болгарії в той час були сприятливі умови для проведення просвітницько-місіонерської діяльності. Цар Симеон (893–927 рр.), здобувши політичну незалежність від північних сусідів та Візантії, утвердив слов'янську мову як офіційну мову церковного обряду. В той час у Болгарії діяли видатні особистості, учні Кирила та Мефодія –

Климент Охридський, Наум Охридський, Ангеларій, Костянтин Преславський, Григорій Пресвітер, Мніх та ін. Вони активно продовжували працю своїх попередників: створили великі центри слов'янської писемності та просвітительства – Пантелеймонів монастир у Преславі та Охриді, що на південному заході Македонії.

Період царювання Симеона називають «золотим віком» болгарської писемності.

1.6. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Кожен з відомих алфавітів – свідчення високого рівня розвитку культури народу, який його створив і використовував. Слов'яни також збагатили скарбницю світової культури двома самобутніми азбуками – кирилицею і глаголицею. Азбуки точно відбивають фонетичну структуру старослов'янської мови, з деякою відмінністю лише в окремих звуках і звукосполученнях, і свідчать про визначний талант укладачів цих алфавітів.

Наявність двох азбук ще й досі викликає серед учених суперечки, які зводяться до таких питань:

- 1) чи існувало письмо у слов'ян до Костянтина і Мефодія;
- 2) які джерела обох азбук;
- 3) яка з двох слов'янських азбук – глаголиця чи кирилиця – була створена Костянтином?

Глаголиця – термін більш пізній і взятий з хорватської мови. У Хорватії католицьких священиків, які відправляли слов'янську літургію, називали *glagoljaši*, від старослов'янського глаголати – говорити.

Кирилиця – старий церковнослов'янський термін *кѣриловица*, що неправильно позначає «письмо Кирила». Слово *кирилиця* пов'язане з основоположником старослов'янської писемності Костянтином-Кирилом і первісно, як припускають, називало найдавнішу слов'янську азбуку, яку зараз називають глаголицею. Згодом, коли у Болгарії глаголиця витіснилася новішим старослов'янським письмом, назву *кирилиця* книжні люди перенесли на це нове письмо, за яким вона зберігається і до сьогодні. Отже, кирилиця виникла у Болгарії у післякирило-мефодіївський період і носить свою назву не по праву, бо не має ніякого відношення до особи Костянтина-Кирила.

У фаховій літературі існують різні думки про походження і авторство першої слов'янської азбуки. Одні вчені вважають Костянтина автором глаголиці, інші – автором кирилиці. Переважна більшість дослідників

кирило-мефодіївської проблеми (В. Копітар, П. Шафарик, Ф. Міклошич, В. Ягич, В. Григорович, В. Щепкін, М. Тихомиров, О. Селіщев, П. Черних та ін.) вважає, що першою слов'янською азбукою, створеною Костянтином, була глаголиця. Цілком слушне зауваження з цього приводу знаходимо в українського вченого О. С. Мельничука: «Посилання на те, що кириличне письмо є більш досконалим, ніж глаголиця, скоріше може бути використане для підтвердження історичної першості глаголиці, а не кирилиці, оскільки відомо, що більш досконалі форми, як правило, з'являються і поширюються у суспільстві пізніше від менш досконалих і на їх ґрунті».

Гіпотези про створення кирилиці Костянтином, уперше висловленої Й. Добровським, дотримується менше вчених (І. Срезневський, О. Соболевський, В. Істрін, П. Плющ та ін.). На їхню думку, глаголиця виникла пізніше як своєрідний вид штучного тайнопису, що був необхідний у тих умовах, коли німецько-католицька влада і латинське духовенство переслідували книги, написані кирилицею. Думка про те, що глаголиця була введена у літературний і, зокрема, церковний ужиток не Кирилом, а кимось після нього, ніяк не узгоджується з фактом загального поширення глаголиці у церковному вжитку X–XI ст. на широкій території різних слов'янських земель.

Оригінальний погляд на взаємовідносини двох азбук висловив у 1884 році російський учений В. Міллер. Він вважав, що протокирилиця, основу якої склав візантійський унціал, була для Костянтина зразком для створення глаголиці, звідки він узяв порядок літер та звукове значення їх і додав новостворені слов'янські літери. Проте глаголиця виявилася досить незручною для користування у слов'ян, тому через деякий час учні Костянтина удосконалили протокирилицю за зразком глаголиці, щоб зберегти звичайний уже для слов'ян порядок та склад літер алфавіту. Ця нова кирилиця досить швидко витіснила глаголицю.

Гіпотеза В. Міллера знайшла свій подальший розвиток у працях болгарського вченого Е. Георгієва, який вважав, що кирилиця не була кимось спеціально створена, а сформувалася в процесі еволюції. Візантійський алфавіт поступово пристосувався до мови слов'ян шляхом введення літер на позначення специфічних слов'янських звуків. Остаточне вдосконалення протокирилиці було завершено у Болгарії у Преславській школі учнями Костянтина.

Існує ще й така думка, що обидві азбуки були створені Костянтином: кирилиця для македонських слов'ян, а глаголиця – для моравських.

Припущення про можливість одночасного створення і поширення глаголиці та кирилиці висловив Д. С. Лихачов, який доводив, що обидві азбуки могли вживатися одночасно внаслідок природної для давнішніх епох багатоалфавітності.

Про більшу давність глаголиці, як зазначають вчені, свідчить ряд досить показових фактів:

- 1) найдавніші пам'ятки написані глаголицею;
- 2) характер мови глаголичних пам'яток більш архаїчний порівняно з мовою пам'яток, написаних кирилицею;
- 3) наявність рукописів, написаних кирилицею на місці глаголичних знаків, а не навпаки;
- 4) порядок букв глаголиці відповідає порядку цифр, а у кирилиці ця послідовність порушена;
- 5) територія поширення глаголиці (Моравія, Паннонія, Македонія) також свідчить про її давність.

Більшість учених допускає, що в основі глаголиці лежить *грецький скоропис* (мінускульне письмо) з додаванням деяких знаків зі східних алфавітів, але ще й до цього часу не знайдені зразки грецького скоропису IX ст., який би можна було вважати за першоджерело глаголиці. О. Селіщев вважав головним джерелом глаголиці комбінацію грецького мінускульного та самаритянського письма. Багато відомих дослідників намагалося знайти прототипи літер глаголиці серед відомих у світі графічних систем. Походження глаголиці намагалися вивести: з кирилиці (Й. Добровський, І. Срезневський, В. Григорович); із скандинавських рун (Я. Гануш); із сирійських алфавітів (П. Шафарик); з візантійського скоропису (І. Тейлор, І. Ягич); з єврейського (В. Вондрак) та ін.

Кирилиця, що введена пізніше у староболгарській писемності за царювання Симеона (893–927), по суті, не нова або окрема азбука; – вона є фонологічною моделлю глаголиці, але з використанням іншого знакового матеріалу. Джерелом кирилиці було *грецьке уставне* (унціальне) письмо, яким писали урочисті книги. За числовим значенням та графікою кириличні букви подібні до грецького унціалу.

Літери кирилиці і глаголиці мали однакові назви, але були різні за формою. Форма кириличних букв була геометрично простою і зрозумілою для письма. Форма ж літер глаголиці була дуже складною і мала багато петель, гачків, завитків.

Кирилиця, за рукописами XI ст., мала 43 букви, глаголиця, приблизно того ж часу, мала 40 букв. 39 із них служили для передачі майже тих самих

звуків, що і букви кирилиці, а одна – *Ѡ* – «гервь» була відсутня у кирилиці і призначена для позначення палатального (м'якого) г. У глаголиці були відсутні *Ѣ* (ксі), *Ѥ* (пси) та йотовані гата *Ѧ*.

Із 43 літер кирилиці було запозичено 24 з грецького письма, а решту 19 – з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю. Майже усі ці нові букви (15 з 19) були розташовані в кінці кириличного алфавіту, і лише 4 з них (*Ѡѡѡѡ*, *ѢѢѢѢ*, *ѤѤѤѤ*, *ѦѦѦѦ*) стояли серед літер, запозичених з грецького письма. Говорячи про ступінь самостійності тієї чи іншої азбуки, треба враховувати той факт, що жодну з відомих азбук не було створено самостійно, без впливу раніше існуючих алфавітів. Так, наприклад, фінікійське письмо було створено на основі давньоєгипетського; давньоєврейське та грецьке – на основі фінікійського; латинське – на основі грецького; французьке, німецьке, англійське – на основі латинського і т.д.

Числове значення букв старослов'янських азбук. Букви і глаголиці, і кирилиці мали ще й числове значення. У глаголиці порядок букв відповідав порядкові цифр: тобто перші дев'ять букв позначали назви одиниць, наступні дев'ять – назви десятків, наступні дев'ять – назви сотень. У тих випадках, коли букви вживалися для позначення цифр, над буквою ставилося титло, а з боків (або з одного боку) писалися крапки: *•Ѧ•* – 1, *•Ѣ•* – 4 і под. Числа від 11 до 19 передавалися сполученням букв, які позначали назви одиниць, з і, що позначало число 10: *•Ѧі•* – 11, *•Ѣі•* – 14. Для позначення чисел від 20 і більше вживалися букви, що позначали десятки, у сполученні з буквами, що позначали одиниці: *•ѢѢ•* – 22, *•ѠѢ•* – 32, *•ѠѢѢ•* – 43. Тисяча позначалася тими ж буквами, що й одиниці, тільки перед ними ставився значок *Ѡ*: *ѠѢѢ* = 2000; *ѠѢѢѢ* = 3000 і т.д. Числове значення букв кирилиці і глаголиці не збігалося, але принцип утворення складних числівників був однаковий.

2. Старослов'янські пам'ятки

2.1. Класифікація старослов'янських пам'яток

Критерії для класифікації старослов'янських пам'яток бувають різні: азбука, зміст, час написання, мовні особливості та ін.

З огляду азбуки старослов'янські пам'ятки поділяються на глаголичні і кириличні; одна пам'ятка написана латиницею.

За змістом старослов'янські пам'ятки поділяються на євангелія, псалтирі, молитвослови, житія, проповіді тощо.

Хронологічна класифікація старослов'янських пам'яток не може бути встановлена точно у зв'язку з тим, що більшість старослов'янських пам'яток дійшла до нас без зазначення часу написання і датується приблизно на підставі врахування палеографічних та лінгвістичних прикмет. Дата пам'ятки, встановлена таким способом, може відхилитися від реальної на одну чверть або й на половину століття.

На підставі особливостей місцевого мовного забарвлення старослов'янські пам'ятки поділяються на кілька редакцій, або ізводів: староболгарська, моравсько-чеська, сербська, словенська, або паннонська, східнослов'янська.

Назви старослов'янських пам'яток умовні й утворені на підставі різних ознак:

а) від назви місця, де знайдено пам'ятку: Зографське євангеліє, Супрасльський рукопис, Хіландарські уривки, Київські листки, Празькі уривки, Охридські листки, Фрейзінгенські уривки, Сінайський требник, Сінайський псалтир та ін.;

б) від прізвища особи, яка знайшла чи придбала пам'ятку, або від прізвища власника пам'ятки: Ассеманієво євангеліє, Збірник Клоца, Листки Ундольського;

в) від імені писаря, що писав пам'ятку, або від імені особи, для якої писалася пам'ятка: Савина книга, Остромирово євангеліє, напис царя Самуїла.

2.2. Глаголичні пам'ятки

Давніх глаголичних пам'яток збереглося немало. Більшість з них походить з Македонії та Болгарії; західнослов'янських глаголичних пам'яток небагато, а східнослов'янських зовсім немає. Аналіз глаголичних пам'яток показує, що в більшості їх мова – це найдавніший тип старослов'янської мови. Великою вадою цих пам'яток треба вважати те, що всі вони не датовані (крім підпису Григорія 982 р.), а тому вік пам'яток доводиться визначати шляхом палеографічного та лінгвістичного аналізу, а це, звичайно, не дає належної точності. Цією ознакою глаголичних пам'яток і пояснюється така велика розбіжність думок про них у науці, велика кількість гіпотез про них, часом зовсім протилежних.

Усі глаголичні пам'ятки невеликого розміру, «в малу чвірку, або навіть в вісімку»⁵; грецька палеографія твердить, що це ознака давності цих пам'яток.

Підпис Григорія 982 р. – єдина датована глаголична пам'ятка (підпис глаголичними буквами на Іверській грецькій грамоті 982 р.). Це договір на монастирську землю фундатора іверського монастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ериссо, де в той час жили вже болгари. Договір складено у монастирі Івана Івера, а писав його солунський нотар Микола у 6490 (= 982) році; за мешканців міста Ериссо підписав їхній священик Григор, причому теж глаголичними буквами, і в цьому велика цінність цього акта. Пам'ятку відкрив у 40-х роках ХІХ ст. П. Успенський в Іверському монастирі на Афоні. Цінність підпису полягає тільки у тому, що він датований, але значення для вивчення старослов'янської мови не має.

Київські листки – одна з найдавніших і найцінніших старослов'янських пам'яток, збережених до нашого часу з X ст. (уривок на 7 пергаментних листках). Зміст пам'ятки – уривки Міссалу західної церкви в перекладі з латинської на слов'янську мову (10 церковних служб). Пам'ятка була завезена до Києва ерусалимським архімандритом Антоніном у 1862 році і понад 10 років пролежала у Київській духовній академії, не привертаючи уваги вчених. У 1874 році пам'ятку відкрив І. І. Срезневський. Серед багатьох гіпотез про час і місце написання пам'ятки найбільш аргументована та, що Київські листки

⁵ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X – XI віків. – Варшава, 1929. – С. 13.

серед усіх відомих старослов'янських пам'яток найближче стоять до епохи Костянтина і Мефодія і відбивають найдавніші особливості глаголичного письма та форми старослов'янської мови. Більшість дослідників зараховує Київські листки до пам'яток моравсько-чеської редакції. Ф. Міклошич, П. Фортунатов та інші дослідники, зважаючи на відсутність західнослов'янських рис у Київських листках, заперечують моравську гіпотезу і вважають, що пам'ятка відбиває перехідний слов'янський говір від болгарської основи до західнослов'янської.

Зографське євангеліє – неповний рукопис на 304 пергаментних листках. До 1860 р. пам'ятка зберігалася в Зографському монастирі на Афоні, потім була привезена до Петербурга і зараз знаходиться у Санкт-Петербурзькій публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. Пам'ятку відкрив В. І. Григорович у 1845 р. Російський археолог П. Севастьянов сфотографував її у 1857 р. і зробив доступною вченим. У 1860 р. Зографський монастир, на клопотання цього ж П. Севастьянова, подарував своє коштовне Євангеліє російському цареві Олександрові II, про що розповідає нам ось цей надпис на доданій до пам'ятки картці: «*Сіє глаголическое Євангеліє Аѡно-Зографская славеноболгарская овщезнательная обитель вручила дѣйствителъному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860 года. Настоятель Архимандритъ Анѡним съ братією*»⁶.

На підставі палеографічних і лінгвістичних досліджень слависти вважають, що Зографське євангеліє написано в Македонії. Про час написання пам'ятки є кілька припущень. У науці закріпилося датування В. Ягича, який доводить, що Зографське євангеліє написано у кінці X – початку XI ст. Після Київських листків Зографське євангеліє вважається найціннішою пам'яткою для вивчення старослов'янської мови.

Маріїнське євангеліє – неповний рукопис на 173 пергаментних листках, відсутні початок, частина середини і кінець. Пам'ятку відкрив В. І. Григорович у 1845 році на Афоні у монастирі Діви Марії (Маріїнському). Дослідники вважають, що Маріїнське євангеліє походить з кінця X – на початку XI ст. У питанні про місце написання Маріїнського євангелія існують дві гіпотези. В. Ягич припускає, що пам'ятка напи-

⁶ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X – XI віків. – Варшава, 1929. – С. 20.

сана у Сербії, ймовірно у Боснії, бо відбиває деякі сербізми. Припущення В. Ягича приймають О. Соболевський, В. Вондрак, С. Кульбакін. Інші ж учені, зокрема Л. Мілетич і П. Фортунатов, не визнають доказів В. Ягича і вважають, що Маріїнське євангеліє написано у Болгарії. Зберігається в РДБ.

Збірник Клоца – рештки великої рукописної збірки житій та проповідей (усього збереглося 14 листків). Основну частину пам'ятки – 12 листків – знайшов В. Копітар у бібліотеці графа Клоца в м. Тренто в Італії. Він видав їх разом з цінною передмовою у 1836 р., пізніше знайшов ще два листки цієї пам'ятки в Інсбрукському музеї і видав їх у 1860 р. Найкращі видання тексту всієї пам'ятки належать В. Вондраку. Лінгвістичний і палеографічний аналіз дозволяє зробити припущення, що збірник Клоца написаний у XI ст. і своєю мовою близько стоїть до Маріїнського євангелія.

Про місце написання пам'ятки існує кілька гіпотез. За Л. Гейтлером, пам'ятка написана у Македонії, за Ф. Міклошичем – у Словенії, за В. Ягичем – у Далмації. С. Кульбакін припускає, що Збірник Клоца виник у Болгарії. В. Вондрак найбільш аргументовано довів, що Збірник Клоца створений на сербо-хорватській землі: на таке походження вказують деякі сербізми.

Ассеманієве євангеліє. Відомий орієталіст, папський бібліотекар о. Йосип-Симон Ассемані зібрав для Ватиканської бібліотеки багато різних давніх рукописів. Під час своєї подорожі до Лівану Ассемані у 1736 р. купив у Єрусалимі в ченців православного монастиря старе глаголичне Євангеліє, дорогоцінну слов'янську пам'ятку XI ст. Після смерті Ассемані Євангеліє перейшло до його родича архієпископа Апамейського Степана Ассемані, а від нього – до Ватиканської бібліотеки, тому вона зветься Ассеманієвою або Ватиканською. Тепер пам'ятка зберігається у Римі у Ватиканській бібліотеці. На підставі палеографічного і лінгвістичного дослідження В. Ягич та О. Соболевський припускають, що Ассеманієве євангеліє написано у Македонії у кінці X або на початку XI ст.

Сінайський псалтир – рукопис на 177 листках, знайдений П. Успенським у 1850 р. у монастирі св. Катерини на горі Сінай в Аравії. В. Ягич і Б. Цонев припускають, що пам'ятка написана у XI ст. у Македонії. З палеографічного боку пам'ятка цікава тим, що в ній зрідка трапляються деякі кириличні букви.

Сінайський требник (молитвослов) був знайдений у 1850 р. П. Успенським у тому самому монастирі, що і Сінайський псалтир. П. Успенському пощастило придбати два листки з Требника, які у 1866 р. були надруковані І. І. Срезневським у праці «Древние глаголические памятники». Сінайський требник – це рукопис на 106 листках, без початку і кінця. Основна його частина знаходиться на Сінаї, а 4 листки – у Росії. На підставі аналізу мови та письма дослідники зараховують Сінайський требник до македонських пам'яток XI ст.

Охридські листки – уривок тексту Євангелія на двох листках, знайдений у 1845 р. В. І. Григоровичем у м.Охриді, в Західній Македонії. З урочистої нагоди відкриття у 1865 р. Одеського університету В. І. Григорович подарував до бібліотеки новозаснованого університету 60 своїх рукописів, а серед них – Охридські листки, де вони зберігаються й тепер. Палеографічні прикмети та мовні особливості Охридських листків характерні для XI ст. В. Ягич схильний вважати пам'ятку трохи молодшою, ніж Сінайський псалтир та Сінайський требник.

Празькі уривки – два пергаментні листки – знайдені у 1855 р. у Празі німецьким істориком К. Гефлером. У 1857 р. П. Шафарик та К. Гефлер видали текст пам'ятки фотоспособом. Про час написання пам'ятки висловлювалися різні припущення. П. Шафарик вважав пам'ятку дуже давньою і відносив її до другої половини IX або початку X ст. І. І. Срезневський припускав, що пам'ятка виникла у XI–XII ст. До інших висновків прийшов В. Вондрак, автор найкращого дослідження Празьких уривків. На підставі палеографічних прикмет він твердить, що перший листок написаний у другій половині XI ст., а другий – на початку XII ст., причому обидва листки написані в одній місцевості, на що вказує єдність мови та палеографічних особливостей. Празькі уривки належать до старослов'янських пам'яток моравсько-чеської редакції.

2.3. Кириличні пам'ятки

Найдавнішою датованою кириличною пам'яткою донедавна вважався Надпис царя Самуїла 993 р. Порівняно недавно болгарські вчені К. Митяев та І. Гошев на стінах і плитах Симеонівської церкви в колишній болгарській столиці Преславі відкрили кириличні написи, серед яких один датований 893 р. Цей напис підходить майже впритул до кирило-мефодіївської епохи. Великий інтерес становлять також

недавно знайдені кириличні пам'ятки у Румунії. Найстарша з них відкрита у 1957 р. в с.Буков. Це напис кириличними буквами на стіні, який датується 902–911 рр. У 1950 р. в с. Мірча-Вода знайдено Добруджанський напис 943 р.

Напис царя Самуїла 993 р. на могильній плиті містить 11 рядків тексту. Пам'ятка відкрита в кінці XIX ст. у Південно-Західній Македонії.

Савина книга – частина збірного рукопису, відкрита у Московській типографській бібліотеці І. І. Срезневським. Пам'ятку названо Савиною книгою на тій підставі, що на ній є кілька приписок з іменем попа Сави: *пб сава ψалъ* та на іншій сторінці *помози гн равноу твоєму савю*. Рукопис пам'ятки дуже вбогий, писаний на пергаменті гіршого сорту, з багатьма дірками, без оправ, дуже вживаний. Письмо нагадує письмо Збірника Святослава 1073 року. Палеографічні прикмети та особливості мови показують, що Савина книга написана у XI ст. у Східній Болгарії. Зберігається в РДБ.

Супрасльський рукопис (житія, легенди, проповіді) знайдений у 1823 р. у Супрасльському монастирі біля Бялостока (Польща) професором Віленського університету М. Бобровським. Доктор богослов'я, проф. М. Бобровський, галичанин за походженням, відзначався глибоким знанням слов'янських, європейських та східних мов. Він зібрав багато різних рукописів і вислав їх Й. Добровському, О. Востокову, В. Копітару та ін. Так частина Супрасльського рукопису потрапила до В. Копітара. Супрасльський рукопис – пам'ятка XI ст., болгарського походження, дуже цінна для дослідників церковнослов'янської мови.

Хіландарські уривки – уривок проповіді на двох листках, знайдений В. І. Григоровичем у 1844 р. у Хіландарському монастирі на Афоні. Згодом В. І. Григорович подарував цю пам'ятку бібліотеці Одеського університету, де вона зберігається і нині. Хіландарські уривки – старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження, переклад з грецької, який зроблено, можливо, ще за часів болгарського царя Симеона.

Зографські кириличні листки відкрив П. А. Лавров у 1906 р. на Афоні у Зографському монастирі. Пам'ятка складається з двох погано збережених листків. Мова пам'ятки має архаїчний характер. Це старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження.

Слуцькі листки (псалтир) – рукописний уривок на 5 листках, знайдений у 1867 р. художником Д. Струковим у м.Слуцьку, біля

Мінська, і привезений до Петрограда. У 1868 р. пам'ятку видав І. І. Срезневський у праці «Древние глаголические памятники юсового письма». Це пам'ятка з XI ст.

Остромирове євангеліє 1056–1057 рр. – найбільш розкішна пам'ятка старослов'янської мови, написана руським писарем Григорієм для новгородського посадника Остромира. Ще у 1843 р. О. Востоків твердив: «языкъ сего Евангелія можно назвать по преимуществу церковнославянскимъ». Правда, ця пам'ятка має багато східнослов'янських ознак, відмінних від мови старослов'янської, але поза цими ознаками мова цієї пам'ятки близька до мови пам'яток болгарської редакції. Велика цінність пам'ятки у тому, що вона датована. Це єдина поміж усіма іншими пам'ятка, що має так званий книжковий літопис. Зберігається в РНБ.

Збірник Святослава 1073 р. – це великий рукопис, що складається з 266 листків. Постав збірник як слов'янський переклад з грецького оригіналу IX ст., який зроблено у X ст. для болгарського царя Симеона. Збірник Святослава – це дуже цінна пам'ятка не тільки щодо свого змісту, – це перша старослов'янська духовна енциклопедія, яка зберігає ознаки живої київської мови XI ст. Збірник Святослава 1073 р. знайшов 10 червня 1817 р. в св. Воскресенському Ново-Єрусалимському монастирі, що біля Москви, відомий учений свого часу Калайдович «въ кучѣ книгѣ неважныхъ и покрытыхъ пылью въ углу монастырскомъ». Воскресенський монастир заснував у 1656 р. патріарх Никон, і цей Збірник був у його бібліотеці до 29 серпня 1834 р. під неправильним заголовком: «Сборникъ или правоученіе изъ книгъ Соломоновыхъ»⁷, а після цього його передано до Синодальної Бібліотеки в Москві. Тепер ця пам'ятка знаходиться в Історичному музеї у Москві.

Архангельське євангеліє 1092 р. Євангеліє названо Архангельським випадково: у 1877 р. його привіз до Москви селянин з Архангельщини і продав антикварові С. Большакову, а той перепродав його Московському Публічному і Румянцевському музеям (пізніше перейменовані на Публічну бібліотеку). У 1912 р. Архангельське євангеліє видано в Москві триколірною фотоцинографією. Це видання – повна і близька імітація оригіналу. Папір підібрано так, що він добре імітує пергамент, оправу до найменших дрібниць зроблено так, як в оригіналі.

⁷ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – С. 20.

2.4. Слов'янські пам'ятки, написані латиницею

Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки – чи не єдина старослов'янська пам'ятка, написана латинськими буквами. Пам'ятка знайдена у місті Фрейзінгені, у Баварії, 1803 р. Зараз вона зберігається у Мюнхені.

ГЛОГОЛИТЪ КРАКЪ РЕСКА СЛОУСЛА
 ВЕТЕ ГЛОГОДИ МІЛОКРАВИ. ОТЕ БОТЕ АВЕ ДРАОСЛА
 ВОСЪ МІ ГРЕТ. І АЕТТМО АЕТЕТУ. І АЕТТМО МАКІ. І АЕТ
 ТМО МАКІА. І АЕТТМО АЕТЕТТМО БОТЕТ. І АЕТТМО ПЕ
 ТУ. І АЕТТМО СЕЛОТМО БОТЕТ. І АЕТТМО МІЛОКРАВИ БОТЕТ.
 І АЕТТМО ВІСЕРІАТМО БОТЕТ. І АЕТТМО ДЕ ВАУТМО ПРАВДНОТМО СІ
 ПРАВДНОТМО КРАКЪ БОТЕТМО. СЛОУСЛАТМО І ПРАВДНОТМО А КРАКЪ
 ГРЕТ. І АЕТТМО МІ ДА МІЛОКРАВИ ТУТТО БЕУТ. РІ СЕ НА ТІ.
 І АЕТТМО ПІ КРАКЪ АЕТЕТТМО НАХОДІ ДЕН. І АЕТТМО МАКІ
 БОТЕТМО. І АЕТТМО ПІ СЕ ПІ КРАКЪ МОШ ГРЕТМО. ВЕТЕ
 МІЛОКРАВИ. ПАТІ МІЛОКРАВИ. МІЛОКРАВИ. ГРЕТМО. І АЕТ
 ТМО СЛОУСЛАТМО СЛОУСЛАТМО ПОНГРЕТМО БОТМО НАШІ. І АЕТТМО
 ВАУТМОТМО ТІ АЕТТМО СЕ ПОНГРЕТМО ДІ НЕ ПОНГРЕТМО. І АЕТ
 ТМО ДІ НЕ ВАУТМО. І АЕТТМО ДІ НЕ ВАУТМО. І АЕТТМО ПРАВД
 МОТМО ТІ АЕТТМО. І АЕТТМО ДІ АЕТТМОТМО. І АЕТТМО СЛОУСЛАТМО
 І АЕТТМОТМО. ДІ АЕТТМОТМО АЕТТМОТМО. АЕТТМО МІЛОКРАВИ.
 АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.
 І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.
 І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.
 І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.
 І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.
 І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.
 І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО. І АЕТТМОТМО.

Лл. 18. Фрейзінгенські Уривки XI ст.

Дослідники старослов'янських пам'яток по-різному датували Фрейзінгенські уривки – X–XII ст. В. Вондрак, який вивчив пам'ятку найгрунтовніше, датує її XI ст. Мова Фрейзінгенських уривків у своїй основі старослов'янська, але з помітним впливом словенської мови.

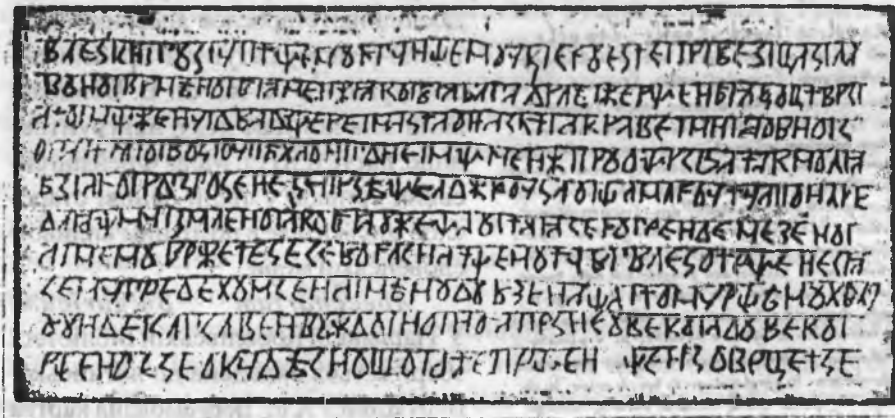
Abecenarium Bulgaricum. У Паризькій Королівській Бібліотеці зберігається вкладена до латинського рукопису X ст. пергамова картка XI ст., а на ній поміщено, під заголовком *Abecenarium Bulgaricum*, глаголичну азбуку з 31 букви. Під кожною буквою подано її слов'янську назву латинською готикою. Цінна сама назва цієї пам'ятки, бо вона інформує, що у XI ст. глаголицю звали азбукою болгарською.

Таким чином, старослов'янські пам'ятки, що збереглися до нашого часу, написані в різних слов'янських землях і віддалені від кириломефодіївської епохи більш як на півтора-два століття. З цих причин вони відбивають поряд з кирило-мефодіївською традицією і нові звукові явища, форми та лексичні варіанти, характерні не тільки для староболгарської мови, але й для інших слов'янських мов, на території яких ці пам'ятки постали.

2.5. Влесова книга

Говорячи про церковнослов'янські пам'ятки, потрібно згадати і про Влесову книгу. Інформацію про це джерело, як правило, не включають у підручники та іншу навчально-методичну літературу. Але враховуючи фактор існування інформації про цю книгу та резонанс, який вона має у науковій літературі, вважаємо за потрібне подати деякі відомості про цю пам'ятку.

У середині ХХ ст. в науковій літературі, зокрема на Заході, з'явилось декілька праць про Влесову книгу. Ця назва належить Сергієві Лісному (псевдонім доктора біологічних наук Сергія Парамонова, який у 1943 р. виїхав з Києва у Європу, пізніше поселився у Австралії. Під

Іл. 19. Текст дощечки №16. Єдиний надрукований фрагмент

псевдонімом С. Лісний він опублікував декілька книг про історію Київської Русі і «Слово о полку Ігоревім»). Ця книга – набір дерев'яних дощечок, на яких невідомими літерами записані слов'янські тексти. Зміст записів дозволяє віднести їх до кінця ІХ ст., тобто до епохи, що передуює приходу християнства у Київську Русь⁸. В журналі «Жар-птица», який видавався російськими емігрантами в Сан-Франциско, у 1953 р. була опублікована замітка, в якій повідомлялося, що дерев'яні дощечки датуються V ст.⁹ За версією С. Лісного, у 1919 р. полковник Білої армії А. Ф. Ізенбек знайшов ці дощечки у зруйнованому поміщицькому маєтку: ні прізвище власників, ні місце знаходження не вказувалося. Потім у 1925 р. Ізенбек імігрував у Брюссель, тут він і познайомився з Ю. Миролюбим, який упродовж 15 років переписував дощечки Ізенбека. Миролюбов зміг скопіювати близько сорока дощечок. Точна їх кількість не відома, бо деякі були поламані, і невідомо, чи правильно були склеєні їхні шматочки. Існує лист, з якого довідуємось, що Миролюбов переслав копії на зберігання до Музею Російського мистецтва у Сан-Франциско. Секретарем музею був

⁸ Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. – Київ, 1993. – С.3.

⁹ Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. – М., 1998. – С.198.

генерал Куренков, якого ми зустрічаємо під прізвищем А. А. Кур. Він почав досліджувати тексти дощечок і опублікував свої перші дослідження у 1954 р. у літературному журналі «Жар-птица». Отже, тільки через тридцять п'ять років після знайдення дощечок Ізенбеком українці і росіяни дізналися про їх існування.

Доля ж самих дощечок Ізенбека нам не відома. Коли до Миролюбова перейшло те, що залишив йому у спадок Ізенбек, дорогоцінних дощечок уже не було. Зате Миролюбов залишив детальний опис цих дощечок. Вони були виготовлені з берези, приблизно тридцять вісім сантиметрів завдовжки, двадцять два сантиметри завширшки і від шести до десяти міліметрів завтовшки. Усі таблички мали у куточку простий малюночок – тварину, якийсь предмет або просто незрозумілий малюнок. Такі малюнки називалися гліфами, але, на жаль, жоден з цих гліфів до нас в оригіналі не дійшов. Втім, існує три гліфи, перемальовані Миролюбим. Це – собака, кіт і сонце з променями. Не відоме призначення гліфів. Може, вони маркували дощечки, бо не було ніяких інших позначок чи цифр. На поверхню дощечок було нанесено паралельні лінії, причому букви розміщувалися під лінією, а не над нею. Літери писалися впритул одна до одної без пропусків між словами. Нічим не позначався ні початок, ні кінець слова чи речення (Іл. 19). Деякі голосні опускалися, причому не завжди ставилося над ними титло. До того ж щоразу, коли слово починалося на ту ж саму букву, на яку закінчувалося попереднє, писалася тільки одна буква, котру треба було читати двічі. Усе це, звичайно, ускладнювало читання. Алфавіт Влесової книги, названий професором Парамоновим *влесовицею*, складається з двадцяти п'яти букв і трьох подвійних звуків – *jou – ja*, які на письмі передавалися як *oi – ia*.

Те, що одні і ті самі події висвітлюються на різних табличках, пояснюється тим, що авторів було кілька, кожен з них мав свою стилістику і навіть діалектні особливості. Систематизувати таблички Влесової книги за хронологічною ознакою важко, бо, по-перше, одна і та сама подія описується кілька разів, а, по-друге, не відомий принцип, покладений в основу написання табличок. Дощечки не мали нумерації, і Миролюбов, а пізніше перекладачі надавали табличкам свої довільні номери у міру просування роботи над ними. Тому тепер існує кілька нумерацій, але жодна з них не відповідає хронологічному принципу.

У 60-х роках С. Лісний збирався зробити доповідь про Влесову книгу на V Міжнародному з'їзді славістів, опублікував тези виступу, але на з'їзді

не приїхав і доповіді не зробив. У 1960 р. він прислав у Радянський слов'янський комітет фотографію дощечки, яка була опублікована Миролібовим. Академік В. В. Виноградов доручив експертизу фотографії палеографу і лінгвісту Л. П. Жуковській. Її дослідження привели до таких висновків. По-перше, було відзначено, що фотографія була зроблена не безпосередньо з дощечки, а з її «прориси». По-друге, Л. П. Жуковська вказала, що якщо з палеографічної точки зору неможливо прямо говорити про підробку (хоча і були деякі сумніви), то мовні факти, навпаки, свідчать про те, що «розглянутий матеріал не є оригіналом»¹⁰. Л. П. Жуковська вказала на поєднання у тексті різночасових мовних фактів, які не могли існувати ні в одній слов'янській мові, і тим більше у мові східнослов'янської групи.

Після публікації статті Л. П. Жуковської про Влесову книгу забули надовго. У 70-х роках про неї згадав поет І. Кобзев¹¹, пізніше виник ажіотаж навколо Влесової книги (можливо, для багатьох учених стали доступними певні документи, що стосувалися цієї пам'ятки). У 1976 р. журнал «Неделя» друкує статтю В. Скурлатова і Н. Николаєва¹². У 1977 р. свою думку про Влесову книгу висловили і вчені-історики – академік Б. А. Рыбаков, В. І. Буганов і лінгвіст Л. П. Жуковська¹³. Пізніше у журналі «Русская речь» з'явилася стаття члена-кореспондента АН СРСР Ф. П. Філіна і доктора філологічних наук Л. П. Жуковської, в якій аналізується мова Влесової книги і на основі цього зроблено висновок: «Це цілком явна і груба підробка, в якій немає ні таємничості, ні загадок»¹⁴.

Стаття В. Осокіна, яка була опублікована у 1981 р. в журналі «В мире книг», не тільки залишила поза увагою думку істориків і лінгвістів, але і є свого роду заключним акордом в гімні «славослів'я» Влесової книги¹⁵. У

¹⁰ Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись: (к вопросу о методе определения подделок) // Вопр. языкознания. – 1960. – №2. – С. 143.

¹¹ Кобзев И. О любви и не любви // Рус. речь. – 1970. – №3. – С. 49.

¹² Скурлатов В., Николаев Н. Таинственная летопись: Гипотеза на проверку. «Влесова книга» – подделка или бесценный памятник мировой культуры // Неделя. – 1976. – №18. – С. 10.

¹³ Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая «Древнейшая летопись» // Вопр. истории. – 1977. – №6. – С. 202–205.

¹⁴ Жуковская Л. П., Филлин Ф. П. «Влесова книга...» Почему не Влесова? (Об одной подделке) // Рус. речь. – 1980. – №4. – С. 117.

¹⁵ Осокин В. Что такое «Влесовая книга»? // В мире книг. – 1981. – №10. С. 70–73.

свідомості певного кола людей Влесова книга все ще залишається загадкою. Стаття О. В. Творогова¹⁶, в якій автор спробував розповісти про свої висновки, вивчивши повний текст Влесової книги, все ж не могла дати відповіді на всі питання.

2.6. Пересопницьке Євангеліє

Визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI століття. Один із перших українських перекладів канонічного тексту четвероєвангелія. Роботу над Євангелієм розпочали 15 серпня 1556 р. у Свято-Троїцькому монастирі (Заслав на Волині, нині місто Ізяслав Хмельницької області), завершили – 29 серпня 1561 р. у Пересопницькому монастирі (тепер с. Пересопниця Рівненської обл.).

Появу книги фундувала волинська княгиня Анастасія Юрїївна Заславська (Гольшанська Дубровицька). З тексту нам відомо ім'я переписувача – це син протопопа з Сянока Михайло Васильович. Про себе він говорить, що «надеючися на тое слово тебе Владыки и Христа моего, а не по моей уместности» записав ці слова Євангелія. Більше в тексті про нього нічого не сказано. Учені-палеографи, що аналізували почерк Євангелія, висунули гіпотезу, що, можливо, переписувачів було двоє, проте історія зберегла лише це ім'я. У рукописі згадується ім'я «монаха Григорія, архімандрита Пересопницького», по старанності і ради якого було зроблено цей переклад. Чи був архімандрит Григорій сам перекладачем або лише керував роботою над книгою – не ясно досі, текст про це не повідомляє. Староруська історія знає приклади, коли письменниками і перекладачами книг були князі (Володимир Мономах, Ярослав Мудрий), святителі (митрополит Іларіон Київський), преподобні і святі (Йоасаф Полоцький), ченці і миряни. Можливо, що архімандрит Пересопницький Григорій теж був одним з таких авторів.

Про сам текст Євангелія в приписці до рукопису сказано, що воно «выложено изъ языка болгарского на мову русскую». Навіщо авторові знадобилося перекладати текст з болгарської, коли Святе Письмо вже було перекладене церковнослов'янською мовою богослужінь з грецького оригіналу? При зіставленні з іншими текстами XVI століття стало зрозуміло, що «болгарська» на той час поширена назва церковнослов'янської, що має з болгарською спільне походження, а «руською мовою»

¹⁶ Творогов О. В. Что стоит за «Влесовой книгой»? // Лит. газета. – 1986. – 16 июля. – С. 5.

називається давній варіант української мови. Отже, перед нами – перший відомий нам переклад Євангелія українською мовою XVI століття. Книга свого часу стала важливим чинником утвердження живої української мови, бо появилася тоді, коли католицизм, що послуговувався латиною, підтримував колонізацію, а православ'я з церковнослов'янською мовою, доповненою українськими народними елементами, стало релігією пригноблених верств українського народу. Боротьба між цими релігійними напрямками була, по суті, ідеологічною боротьбою. Для пригнобленої ідеології представники українського суспільства відчували потребу утверджувати живу українську мову в релігійних текстах. Народно-розмовну лексику введено до тексту переважно за допомогою глос, які свідчать про пошуки наддіалектного слова, вироблення загально-української лексичної норми.

Сторінки рукописного Пересопницького Євангелія прикрашені химерним орнаментом. У барвистих мініатюрах, що змальовують євангелістів, досягнута дивна гармонія між формою і змістом.

Книгою користувалися впродовж століть. Палітурку рукопису довелося міняти не менше трьох разів. У різних місцях рукопису є позначки кількома мовами, що належать до різних епох. На перших сторінках дарчий напис українською мовою про передачу Євангелія єпископові Переяславському українським гетьманом Іваном Мазепою, який зробив нову палітурку рукопису і прикрасив її коштовним камінням, розуміючи його історичну і художню цінність.

Пам'ятка настільки загадкова за своїм походженням, історією її побутування, поліфонічним символічним значенням для всього слов'янського світу, що вона цікавить учених і до сьогодні, і свідчить про спадкоємність культур і духовної близькості XVI і XXI століть.

Оригінал пам'ятки в бібліотеці Переяславської семінарії у 1830-х роках відкрив і ввів до наукового обігу визначний український вчений Осип Бодянский, який свого часу був учнем Переяславської семінарії. Нове повнокровне життя дала їй Інна Чепіга, старший науковий співробітник Інституту української мови, яка понад 20 років присвятила вивченню пам'ятки.

З часу свого завершення пам'ятка зберігалася в Пересопницькому монастирі. З 1600 р. до 1701 р. історія її побутування невідома. 17 квітня 1701 р. гетьман України Іван Мазепа подарував її Переяславському кафедральному собору. З 1799 р. зберігалася в бібліотеці Переяславської

семінарії, згодом — у Полтавській семінарії, в Полтавському історико-краєзнавчому музеї, в заповіднику «Киево-Печерська лавра». Зараз рукопис зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України в Києві.

Сьогодні Пересопницьке Євангеліє – символ нашої державності, на якому присягається на вірність українському народові Президент під час інавгурації.

2.7. Острозька Біблія

Шедевр слов'янського книгодрукування, унікальна пам'ятка української культури — перше повне видання Святого Писання церковнослов'янською мовою. Вона була надрукована Іваном Федоровим у 1580-1581 рр. Ініціатором і меценатом створення Острозької Біблії був український князь, Костянтин Острозький. Над виданням Острозької «Біблії» працювали діячі Острозької Академії на чолі з ректором Герасимом Смотрицьким. За основу було взято список «Біблії», що був зроблений за наказом новгородського архієпископа Геннадія у 1489-1499 рр. й одержаний писарем Великого Князівства Литовського Михайлом Гарабурдою від московського царя Івана IV. Окрім того, острозькі видавці використали латинську Вульгату, так звану Празьку «Біблію» 1488 р., переклад «Біблії» Франциска Скорини, деякі південнослов'янські переклади (сербські, болгарські). Острозькі редактори зробили переклади з грецької мови окремих книг «Біблії» й звірили книги з грецькими та латинськими текстами. Друкуючи Острозьку Біблію, Іван Федоров вперше у світі застосував шість видів типографських шрифтів, але основним став шрифт, запозичений у місцевих писарів. І тому нині, розглядаючи острозький примірник Святого писання, можна побачити, яким було канцелярське письмо на Волині в 16 столітті. Вперше у слов'янській «Біблії» текст було поділено на розділи (за Вульгатою). Це видання зберегло традиційну церковно-літературну слов'янську мову, яка стала нормою. Фактично в Острозі вперше в Європі було здійснене науково опрацьоване видання Біблії. Для перекладу Біблії староукраїнською мовою князь Костянтин Острозький запросив до Острога вчених мужів з найповажніших навчальних закладів Європи. Щоб текст Біблії був канонічним, потрібні були люди, які знають мови, які робили переклади Біблії з латини, старосврейської і грецької мов. Князь Костянтин запросив сюди викладачів з Падуї, Венеції, Афін, Кракова.

Острозька «Біблія» – головна праця Івана Федорова, його поліграфічний шедевр. Книга складається з п'яти частин, з окремою пагінацією, містить 628 аркушів, текст розміщено у два стовпці, шрифт чіткий і легкий для читання (так званий «острозький» шрифт). Художнє оздоблення книги репрезентоване гербом князя Острозького, витонченою архітектонічною рамкою (вона стала класичним зразком у поліграфії) на титульному аркуші, кіноварною в'язю, що прикрашає назви всіх розділів, а також заставками, кінцівками і багатьма дереворитними ініціалами і виливними, суто декоративними прикрасами (листочками, зірочками, хрестиками тощо). В орнаментиці Острозької «Біблії» простежуються мотиви українського народного орнаменту.

Окрім біблійних текстів, видання містить два 60-рядкові вірші, дві прозаїчні передмови (автор всього цього Герасим Смотрицький) і два варіанти післямови Івана Федорова. Перший вірш вміщено на звороті титульного аркуша у вигляді художньо-літературної композиції, що має конфігурацію подвійного хреста. Далі передмова від імені князя Острозького та передмова до православних читачів, після якої вміщено другий вірш.

Острозька Біблія вийшла фантастичним, як на той час, тиражем: 1500 примірників. З них на сьогодні у світі збереглася 351 книга. В Україні – 70, в Музеї книги і друкарства в Острозі – два примірники. Один, той, що в експозиції, унікальний тим, що він з 1581 року ніколи не полишав межі Острога.

Книга швидко розійшлася по всьому слов'янському світові і скрізь мала заслужену популярність і цінувалася, як перша слов'янська повна друкована «Біблія», що допомагала у боротьбі слов'ян за збереження і розвиток національних культур, а також сприяла підвищенню самосвідомості східнослов'янських народів. «Біблія», що була надрукована Іваном Федоровим 1581 році в Острозі, є у багатьох бібліотеках України, Росії, Білорусі, Литви, інших країн. Це видання – вінець всієї культурної праці на Волині за XVI ст., видавничий подвиг Івана Федорова і діячів Острозької Академії.

3. Переклади Святого Письма

Важливу роль у визначенні оригінальної форми біблійного тексту відіграють стародавні переклади. На їх виникнення мала вплив насамперед літургія. Святе Письмо читалося під час богослужіння як у синагогах, так і в церквах, що належало робити мовою зрозумілою для зібраних. У християнському світі дуже поширився звичай приватного читання Святого Письма. Отже, розрізняють переклади на стародавні мови, а також на мови народні.

Тепер переклади стародавніми мовами використовуються для критики біблійних текстів і докладного їх відтворення. Натомість переклади народними мовами використовуються для практичних цілей. Церкви і віровизнання неодноразово визнавали окремі переклади офіційними, вживаючи їх виключно у літургії і навіть у навчанні. Інші переклади мають приватний характер.

Переклади на стародавні мови – це арамейський, грецький, сирійський, латинський, коптський, готський, вірменський, грузинський, ефіопський та арабський переклади.

Серед стародавніх перекладів найважливішими є арамейський, грецький і латинський.

3.1. Слов'янські переклади Біблії

Поява слов'янської Біблії пов'язана з іменами св. Кирила і Мефодія і їхньою місією серед слов'ян (863). Мова її староболгарська (названа пізніше старослов'янською), з місцевим народним забарвленням. Її зміст – уживані у церковному богослужінні книги (витяги – «чтенія»): Псалми, Євангеліє, Апостол, апракос. Професор Євсєєв нараховує близько 4105 біблійних рукописів старослов'янською мовою за час XI–XVIII ст.¹⁷ На українських землях з XI ст. маємо «Остромирово Євангеліє» та ряд інших, молодших рукописів. Повний переклад Біблії здійснено в 1499 р. за новгородського архієпископа Геннадія. Він став зразком для наступних слов'янських перекладів. Остаточну її редакцію приписують хорватському домініканському ченцеві Веніамінові, який користувався католицькими зразками.

¹⁷ Кудасевич Й. Богословсько-практичне введення до святого Письма. – Львів, 1994. – С.85.

3.2. Руська Біблія

Уже від початку переписування слов'янських біблійних текстів в них почали проникати місцеві народні елементи, як морфологічні, так і лексичні. Цей процес відбувався й на українсько-білоруських землях у період рукописних книжок, а пізніше також і в перших друкованих виданнях. Видана у Празі Руська Біблія Франциска Скорини (1517) зазнала білоруських впливів. Острозька Біблія, видана на Волині (1581), зазнала впливу української народної мови. Це й була перша друкована повна Біблія церковнослов'янською мовою. Її підготували знавці слов'янської та грецької мов за текстом Олександрійської Біблії. У Москві цю Біблію передруковано у 1663 р. без змін. Але вже наступного 1664 р. скликано спеціальну комісію для її вдосконалення, зокрема виправлення різних неточностей. Праця тягнулася роками, і тільки шоста комісія, до складу якої входили київські академіки Варлаам Лашевський (професор богослов'я) та Гедеон Сломінський (професор філософії), остаточно підготувала новий текст. Його видрукували згодом у Москві, Петербурзі, Києві, Почаєві. Основою став текст Сімдесятох. Сумнівні місця вирішувалися за Ватиканським кодексом, деякі переклали з єврейських рукописів. При цьому взято до уваги давніші слов'янські переклади і узгоджено важкі з богословського погляду місця за поясненням св. Отців. Цим текстом користувалися й видавці Почаївської Біблії (1798 р.). Її випущено у світ у п'яти томах великого формату, зі вступною статтею і з поясненнями на полях та під текстом. Перевидано її згодом (1859 р.) у Перемишлі з ілюстраціями. Вона замінила Острозьку Біблію, поширену перед тим в Україні, і стала католицьким виданням.

3.3. Українські переклади

Перші часткові переклади народною мовою в Україні датуються XVI ст. Вони виходили з практичних потреб наблизити Біблію до народу. Цим, зокрема, була викликана до життя поява так званих «учительних Євангелій». 1561 роком датується закінчення рукописного Пересопницького євангелія, а в 1563–1572 рр. з'являється славнозвісний Крехівський апостол.

Ці часткові видання біблійних текстів з поясненнями привели до того, що Святе Письмо стало настільною книгою тогочасних освічених кіл України. Починаючи з «Учительної Євангелії» Івана Федорова (1568 р.), його ж львівського Апостола (1574 р.), різних видань Псалмів,

які були улюбленим читанням давніх українців не тільки у церкві, а й поза нею, біблійні тексти глибше входили в народну душу, а українські письменники своїми перекладами Псалмів чи інших частин Святого Письма ще більше зміцнили це народне розуміння «Книги життя». М. Шашкевич, П. Куліш, Т. Шевченко, О. Кониський, І. Франко, Б. Кравців опрацьовували біблійні мотиви, йдучи за гаслом Сковороди, який належав до числа найкращих коментаторів Біблії: «*Сія Книга вічна, Книга Божія, Книга небесная*».

3.4. Біблія Куліша

На початку XX ст. накладом Англійського Біблійного Товариства з'явився український переклад усєї Біблії за оригінальними текстами. Він відомий як переклад Пантелеймона Куліша у співпраці з Іваном Пулюєм. Після смерті Куліша (1897 р.) переклад закінчив Іван Нечуй-Левицький.

Біблійне Товариство, за протестантською засадою, не включило у видання «второканонічні» тексти. Видання, крім того, не має приміток. Заслуга Кулішевої Біблії полягає в тому, що вона є першим повним перекладом з єврейських та грецьких текстів українською новітньою мовою. Як така, вона отримала широке розповсюдження серед українського народу.

Шляхом Кулішевої Біблії пішов професор Іван Огієнко, переклавши Новий Завіт та Псалми. Згодом за дорученням Біблійного Товариства він здійснив переклад усєї Біблії, який з'явився у 1962 р. в новому мовному й технічному оформленні.

3.5. Біблія Бачинського та інші

Майже одночасно з появою Біблії Куліша у Львові 1903 р. з'явився переклад Олександра Бачинського. Це перше католицьке видання українського перекладу, обмежене Новим Завітом та Псалмами. Паралельно з перекладом було видруковано й церковнослов'янський текст. Через свій формат та зовнішній вигляд переклад Бачинського не знайшов поширення серед народних кіл, а залишився радше настільною книгою кліру.

Згодом Ярослав Левицький зробив переклад Нового Завіту та П'ятикнижжя, який з'явився у Жовкві в 1921 р. у видавництві оо. Василіян у досконалому друкарському оформленні.

Вдала спроба перекладу Євангелія належить М. Кравчукові (видано у Львові в 1937 р.).

Нове видання Євангелій за еміграційних обставин здійснив знаний бібліст Теодосій Т. Галушинський. Переклад з'явився у Римі 1946 р. і був призначений для масового поширення серед народу.

Такі ж завдання ставили перед собою переклади окремих книг Старого Завіту (Псалми, Пісня Пісень, Товит, Естера, Мудрість тощо), виготовлені Володимиром Дзьобою. Псалми приваблювали українських перекладачів усіх часів, хоча далеко не всі спроби знайшли дорогу до друку (згадати хоча б переклади Лазаря Бере-зовського, ЧСВВ [Чин святого Василя Великого], які залишилися в рукописі).

3.6. Новий переклад – Римська Біблія

Новий переклад здійснено за науково усталеними Масоретськими текстами шостого видання Р. Кіттеля. Книги грецького оригіналу перекладено за олександрійським текстом Сімдесятьох у виданні А. Ральфса. Переклад Нового Завіту виконано за критичним текстом А. Мерка, у шостому виданні Папського Біблійного Інституту. Текст зіставлено з найновішими здобутками філології та текстуальної критики.

Перша редакція перекладу (до 1957 р. під патронатом В. Преосв. Кир Івана Бучка) – результат майже 12-річної праці о. Івана Хоменка, доброго знавця єврейської, грецької, латинської та новітніх мов: французької, англійської, німецької, італійської тощо, які були допоміжними у використанні багатой біблійної літератури. При перекладі його консультували й інші знавці Біблії та української мови.

Первісний текст перекладу, належно переписаний і проконтрольований, було віддано на перевірку спеціальній Комісії, складеній з ченців Василянського Чину. Після того, як Комісія затвердила текст, розпочалась літературно-мовна редакція. За винятком Одкровення, літературне опрацювання якого належить проф. Василеві Барці, всю цю мовно-літературну працю проробив ред. Ігор Костецький. Багатство лексики у первісному тексті І. Хоменка дуже полегшувало його працю, і з чисто художнього боку редактор самостійно опрацював лише дві книги: Сираха та Євангеліє від Йоана. Багато прислужився мовній культурі видання постійною консультацією покійний проф. Михайло-Орест Зеров.

4. Історія книгодрукування у слов'ян

Книгодрукування у слов'ян виникло в кінці XV ст. Першодруками у Польщі можна вважати чотири видання з 1473 до 1477 рр. Це астрономічний календар «Краківський альманах» на 1474 р., трактати Франциска із Платеї про церковні кари (1475), «Тлумачення Псалтиря» Хуана із Торквемади і «Твори Аврелія Августина».

Важливою подією слов'янського друкарства став вихід перших книг для православних слов'ян кириличним шрифтом. Це церковнослов'янські за мовою богослужбові книги, надруковані у Кракові *Швайпольштадт Фіолем*: дві з датою 1491р. – «Октоих» і «Часослов», дві без дати – «Триодь цветная» і «Триодь постная»¹⁸. Висловлювалися різні припущення відносно того, хто був ініціатором і замовником цих видань. Як вважають деякі дослідники, до них причетна Перемишльська єпископія – найближчий до Кракова православний культурний осередок¹⁹. Текстологічно досліджувались обидві Тріоди. Встановлено, що вони репрезентують найпоширеніший у південних і східних слов'ян тип. Він відображає вимоги Єрусалимського уставу і включає правку, здійснену в XIV ст. болгарськими монахами-книжниками на Афоні і в Болгарії за Єфимія Тирновського²⁰.

Покровителем Ш. Фіоля в Кракові був багатий і впливовий промисловець і банкір Ян Турзо. Він фінансував друкарню Фіоля. У лютому 1491 р. Фіоль уклав з колишнім студентом краківського університету Рудольфом Борсдорфом із Брауншвейга, також досвідченим механіком, угоду на виготовлення кириличного шрифту. Важливою умовою угоди було те, що Борсдорф ні для кого більше такого шрифту виготовляти не буде і сам не використає його.

Діяльність Фіоля як видавця припинилася одразу після того, як з'явилися ці книги. Він був притягнутий до єпископського суду, однак Ян Турзо допоміг йому вибратися з цієї неприємної історії. Фіоля

¹⁸ Немає вихідних даних про два останні видання, але історики приписують їх Фіолю, оскільки вони за друкарським оформленням подібні до «Октоиха» і «Часослова». Допускають, що обидві Тріоди були видані біля 1493 р.

¹⁹ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 18.

²⁰ Момина М. А., Шварц Е. М. Рукописный прототип старопечатных московских Триодей XVI в. // Древнерусская литература: источниковедение. – Л., 1984. – С. 189.

засудили до «очищення» і наказали сплатити судові витрати. Цього було достатньо, щоб припинити книговидавничу справу.

Ідея друкувати книги православного характеру виникла у Ш. Фіоля під впливом краківських професорів і студентів східнослов'янського походження, таких як професор Юрій Дрогобич та Павло із Кросно. Що стосується реалізації видань, то Фіоль, очевидно, розраховував на тих українців, росіян і білорусів, які проживали на території Польщі і Великого князівства Литовського. Крім того, ці книги можна було продавати південним слов'янам і жителям Русі. Цікаво, що у багатих інкунабулами польських бібліотеках видань Фіоля майже не залишилося, зате на східних окраїнах Польсько-Литовської держави, які були заселені православними, і на території московської Русі книги Фіоля зустрічаються досить часто. Вчені знайшли 91 примірник чотирьох видань Швайпольта Фіоля. На багатьох є надписи, зроблені у XVI ст. у Московській державі. Більшість примірників – 64 – збереглася у музеях і бібліотеках Росії. Це дозволяє висунути гіпотезу про те, що свої видання Фіоль друкував якщо не на пряме замовлення Москви, то, можливо, розраховував на поширення книг переважно у Московській державі²¹. Можна допускати, що у книгодрукуванні допомагали Фіолю і зв'язки зі Львовом, великим центром православ'я, української і польської культур. Спілкуючись з православними священиками, Фіоль розумів, наскільки цій церкві потрібні були книги. Організувати їх друкування у Львові було б дуже складно через відсутність обладнання, спеціалістів і запасів паперу, зате у Кракові усе це можна було знайти. По-друге, у Львові було багато знавців церковнослов'янської мови. Так могла кародитися сама ідея про друкування слов'янських книг і, можливо, були створені малюнки шрифту, бо викликає сумнів, щоб німець Борсдорф добре знав кирилицю²². Якщо ця гіпотеза справедлива, то зовсім нового змісту набувають слова на могилі російського першодрукаря Івана Федорова: «...своим тщанием друкование занедбалое обновил».²³ Можливо, все це свідчить про тісні зв'язки між Краковом і Львовом у випуску перших книг кирилицею. Отже, видання перших кирилических книг – результат міжслов'янських зв'язків.

²¹ Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986. – С. 115.

²² Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – С. 128.

²³ Там же. – С. 128.

У південних і східних слов'ян перші книги були віддруковані за межами їх земель. Так, перша книга південнослов'янського (хорватського) автора – проповідь єпископа Миколи Мордушинського – була видана латинкою у Римі у 1474 р.

На південнослов'янських землях розвиток культури і книги відбувався у двох напрямках: у Хорватії, Далмації та Істрії панував католицизм, а книги друкувалися глаголичним або латинським шрифтами; Сербія, Чорногорія і Болгарія були православними, тому основним шрифтом був кириличний. У 1483 р. вийшла у світ перша слов'янська книга, віддрукована глаголичним шрифтом, – католицький Міссал, який призначався для південних слов'ян римо-католицького віросповідання (церковнослов'янською мовою). Ні імені видавця, ні місця видання не вказується. Частина тиражу книги віддрукована на пергаменті і, як припускають учені, видана у Венеції, де пізніше друкувалися слов'янські книги. Югославські книгознавці висунули гіпотезу, що ця книга друкувалася у Хорватії дяконом Брозом.

Перші кирилическі видання у Югославії надруковані *ієромонахом Макарієм* 1494–1496 рр. у Цетиньє, у друкарні володаря Зети (Чорногорії) Джурджа Црноєвича. У цих друках уперше в слов'янському кирилическому книговиданні з'являються передмови й післямови літературно-публіцистичного характеру, де наводяться вихідні дані, розповідається про мету книжки. Рівень поліграфічного виконання значно вищий, ніж у першодруках Швайпольта Фіоля, в оздобленні поєднуються ренесансні мотиви з рисами, успадкованими від слов'янських кирилических рукописів, з іконописом пов'язаний зміст цілосторінкових фігурних гравюр. Усі південнослов'янські видання – літургічні книги, найбільш світськими складовими частинами яких були передмови і (частіше) післямови. Як правило, вони починалися розповіддю видавця про мотиви випуску у світ книги, про труднощі, які довелося подолати, в заключних частинах називалися імена друкарів, вказувалося, скільки часу займало друкування. Часто післямови склалися з двох частин: більш ґрунтовної – від імені видавця, стислої – від імені друкаря, який, імовірно, був редактором тексту і автором післямови.

Друкарня Макарія припинила свою діяльність після захоплення Чорногорії турками у 1499 р.

Своїм друкарським рівнем і оформленням вирізнялися видання Божидара Вуковича. У передмовах і післямовах видавець зазначив,

що він – утікач з Подгориці у Чорногорії й прагне видавати книги для сербів та болгар. Перша його книга – «Октоих» – вийшла у світ 4 січня 1494 р. великим тиражем, про що можна судити з того, що і сьогодні збереглося не менше 60 примірників. Друге видання Макарія – «Октоих пятигласник» – відоме в невеликих фрагментах, жодного цілого видання не збереглося. Книгу друкар ілюстрував прекрасними гравюрами, які були розміщені у візерункових, заповнених рослинним орнаментом рамках. Що ж стосується оформлення, то воно зазнало впливу венеціанських грецьких видань, які, в свою чергу, розвивалися в тісному контакті з італійською ренесансною графікою. У перший період існування венеціанської кириличної друкарні у ній було видано Службеник (закінчений 7 липня 1519 р.), Псалтир з Часословом (1520 р.), малоформатний Молитвослов з Часословом та іншими статтями (1521 р.) – своєрідний збірник для подорожуючих.

Чехія перша із слов'янських країн перейняла велике відкриття. До того часу у Чехії уже достатньо відомий був ксилографічний спосіб, яким у 1459 році було віддруковано послання великого реформатора Яна Гуса. Першою книгою, яка була випущена способом Гутенберга, став переклад «Троянської хроніки». У колофоні не вказано ні імені видавця, ні місця випуску, але вказано рік видання – 1468. Однозначно не можна сказати, що означає ця дата: чи рік підготовки рукопису, чи рік друкування книги²⁴.

До нас дійшло ім'я чеського друкаря Йоханна Алакравы – німця за походженням. Свою велику друкарню заснували Ян Северин і Ян Камп. За 25 років свого існування друкарня видала 20 книг. З 1496 року вони стали виходити з титульними листками.

У Моравії у XV ст. центрами книгодрукування стали два великих міста – Брно та Оломоуц. Якщо чеська писемність розвивалася під сильним впливом гуситських ідей, а книги видавалися рідною мовою, то у Моравії книги виходили відповідно латинкою (відомо 12 латинських інкунабул із 15 моравських) і німецькою мовою.

Основоположником друкарства у Великому князівстві Литовському і всій Східній Європі став Франциск Скорина. Майбутній першодрукар народився в родині купця Лук'яна Скорини у білоруському місті Полоцьку – другому після Вільнюса економічному і культурному центрі Великого князівства Литовського. У 1504–1506 рр. Франциск Скорина навчався у Краківському університеті, де отримав титул бакалавра

²⁴ Владимирова Л.И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – С. 126.

мистецтв. У наступні роки продовжував свої студії у Західній Європі, а у 1512 р. здобув у Падуанському університеті титул доктора медицини. В 1517–1519 рр. Франциск Скорина займався видавничою діяльністю у Празі. Всього протягом цих років, крім Псалтиря, він надрукував 22 книги (у 19 випусках) «Біблії руської» обсягом 2389 аркушів. Випуски, що вийшли з друку, не охоплюють усіх книг Старого Завіту. Немає, зокрема, книг Маккавейських та книги Параліпомен, якими видавець у загальній передмові до всієї Біблії рекомендував користуватися для ознайомлення з подіями стародавньої історії.

Свою видавничу діяльність Франциск Скорина продовжував у Вільнюсі. Тут була видрукована близько 1523 р. «Мала подорожня книжка». Відомо про 21 випуск цього видання. Невеликі книжки не датовані, однак визначити час випуску їх у світ допомогла знахідка у 1957 році у Копенгагені. Тут у королівській бібліотеці знайшлася підготовлена для «Малої подорожньої книжки» пасхалія. Пасха, як відомо, рухоме свято, а пасхалія призначена для того, щоб визначити цей час. Друкувати її для минулого немає сенсу. У знайденому у Копенгагені примірнику пасхалія починалася з 1523 р., а це означає, що є підстави стверджувати, що перше видання побачило світ у 1522 р. У березні 1525 р. Ф. Скорина надрукував «Апостол». Значення цих книг в історії культури виняткове – це вітчизняні першодруки східних слов'ян. У виданнях Франциска Скорини для сучасного читача найцікавіші численні передмови, частково перекладені з латинської мови, а частково написані самим видавцем. Вони яскраво відбивають просвітницькі позиції автора. У загальній передмові до Біблії йдеться про необхідність використовувати наявні в окремих книгах елементи реальних знань для вивчення «семи визволених наук» – граматики, риторики, логіки, арифметики, геометрії, астрономії, музики.

У мовному відношенні білоруські першодруки Франциска Скорини поділяються на дві групи. Празький псалтир, як і обидві віленські книги, надрукований церковнослов'янською мовою у тому варіанті, що був поширений у Білорусії і містив багато рис білоруської мови. До слів, які видавалися важкозрозумілими «для людей простих», на полях видавець додав відповідники з тогочасної білоруської літератури (зрідка для пояснень вжито слова церковнослов'янського походження, які широко використовувалися у білоруській писемності). Значно більший вплив мала білоруська мовна стихія на переклади всіх інших видань – біблійних книг, «виложених руською мовою». Цей переклад

був здійснений на основі двох головних джерел – чеської Біблії 1506 р. і церковнослов'янських текстів деяких біблійних книг. Хоч багато дослідників вважали мову перекладів білоруською, спеціальні філологічні дослідження підтвердили церковнослов'янську мовну основу всіх скоринівських друків, особливо у галузі лексики і словотвору. Але Франциск Скорина впровадив у біблійний текст, у свої передмови так багато граматичних і лексичних білорусизмів, що його мова – найяскравіший зразок білоруської редакції церковнослов'янської мови і фактично – проміжна ланка між церковнослов'янською та білоруською мовами у сфері релігійного вжитку²⁵. За визнанням І. Я. Франка, вихід книг Франциска Скорини став «не лише літературним фактом, але й вагомим внеском в історію культури»²⁶.

У друкарській справі Франциск Скорина був новатором, не боявся порушувати встановлені канони. Він ввів у книгу титульний аркуш, послідовну нумерацію сторінок (Фіоль і Макарій нумерували лише окремі зошити: така нумерація називається сигнатурою).

Другим після Вільнюса осередком друкарства у Великому князівстві Литовському стало Берестя на Поліссі (сучасний Брест). Берестейським старостою у середині XVI ст. був кальвіністський діяч князь Микола Радивил-Чорний. Під його егідою виходили польські кальвіністські видання, які в 1553–1554 рр. друкував Бернард Воевудка, а з 1563 р. – Станіслав Мурмеліус. У Бересті 1563 р. був надрукований надзвичайно старанний польський переклад Біблії, однак прізвище друкаря у цьому виданні не вказане. Не збереглися про нього і документальні свідчення.

У Несвіжі, маєтку Миколи Радивиля-Чорного, 1562 р. працювала білоруська друкарня. Одним із тих, хто захоплювався білорусько-литовських реформаційних діячів до її заснування, як допускають, був відомий протестантський публіцист П. П. Верджеріо, який під час перебування у Вільнюсі в 1560 р. міг ознайомити Миколу Радивиля-Чорного, Остафія Воловича, Симона Будного з виданнями Трубара. Книжки у Несвіжі видавалися на кошти несвізького намісника Матвія Кавечинського, проповідника Лаврентія Кришковського і визначного реформаційного діяча Симона Будного. Організаційними питаннями займався насамперед Матвій Кавечинський, але душею білоруського

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 24.

²⁶ Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К., 1984. Т. 41. – С. 173.

друкарства в Несвіжі був, без сумніву, визначний філолог і теоретик реформації Симон Будний. Він автор обох білоруських несвізьких видань – Катехизису і трактату «О оправданіи грешнаго человека пред Богом». Друга з цих книжок присвячена Остафієві Воловичу, який брав участь у фінансуванні видавничої діяльності Симона Будного. У передмові до Катехизису Симон Будний обстоював використання в писемності України і Білорусії рідної мови²⁷.

В Несвіжі друкарня проіснувала до 1572 р. Несвізькі білоруські видання наслідують скоринські і малюнком шрифту, і формою передмов, і деякими іншими рисами.

У 60-х рр. XVI ст. велику роль у розвитку книгодрукування відіграли Іван Федоров і Петро Мстиславець. Ці імена можна прочитати на сторінках старої друкованої книги «Апостол». У післямові говориться про те, як цар Іван Васильєвич Грозний «начал промышляти, како бы изложити печатные книги». Він наказав «устроить дом от своей царской казны, иде же печатному делу строиться, и нещадно давал от своих царских сокровищ делателям – Николы чудотворца Гостунского дьякону Ивану Федорову, да Петру Тимофееву Мстиславцу на составление печатному делу»²⁸.

Біографічні дані про Івана Федорова дуже скупі. Про місце і час народження першодрукаря Івана, його походження і освіту, а також про його діяльність до початку роботи над московським виданням «Апостола» майже нічого не відомо. Збереглася книга Краківського університету, в якій записувалися імена осіб, які були удостоєні вчених ступенів. Тут можна знайти ім'я «Івана сына Федора Москвитина», який у 1532 р. отримав ступінь бакалавра. Не виключено, що це – майбутній московський першодрукар. Якщо це так, то можна допустити, що народився Іван Федоров близько 1510 року. Друкар не належав до знатної родини. Про це свідчить найменування (у російських виданнях) за ім'ям батька у формі Федоров. Справа в тому, що у тогочасній Російській державі в офіційному вжитку форми по батькові типу Федорович допускалися тільки щодо представників верхівки феодального класу. У книгах білоруського та українського періодів першодрукар називає себе «Іваном Федоровичем сином з Москви», або «Іваном Федоровичем

²⁷ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 26.

²⁸ Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986. – С. 119.

москвитином». Федоровичем тому, що в Білорусії і в Україні не було обмеження щодо вживання форм на *-ович*.

Більш ймовірно припущення – що перш ніж приступити до роботи над Апостолом, Іван Федоров працював у так званій Анонімній друкарні. Книги з цієї друкарні, які не мають ні дат, ні вказівок про місце друку, дослідники довго вважали надрукованими «десь на півдні» – на Балканах або в Україні. Гіпотеза про роботу Івана Федорова і Петра Мстиславця в Анонімній друкарні підтверджується спільністю деяких рис поліграфічної техніки в анонімних виданнях з друками Федорова–Мстиславця. Зв'язок Анонімної друкарні з Великим князівством Литовським, можливо, втілює особа друкаря-білоруса Петра Тимофієва Мстиславця, однак характер цього зв'язку невідомий. Про початковий період життя Петра Мстиславця так само мало даних, як і про Івана Федорова. Деякі автори стверджували, що Петро Мстиславець був учителем Івана Федорова, але не міг висуватися на перше місце, бо був іноземцем. При цьому забувалося, що в Заблудові іноземцем був Іван Федоров, і все ж він називається на першому місці. Це свідчить про більший авторитет Івана Федорова, але аж ніяк не применшує заслуг Петра Мстиславця. Не випадково в московському Апостолі підкреслено, що над ним дружно працювали обидва першодрукарі. Так само разом вони надрукували два видання Часовника, дуже близькі за текстом і ідентичні за оформленням. Робота над першим здійснювалася з 7 серпня до 29 вересня 1565 р., над другим – з 2 вересня до 29 жовтня того ж року. Тільки високою кваліфікацією Івана Федорова і Петра Мстиславця можна пояснити те, що за рівнем поліграфічного виконання і художнього оформлення Апостол перевершує навіть московські стародруки наступних десятиріч. Видання московських Апостола і двох Часовників було одним з поворотних моментів у розвитку книгодрукування. Дальший розвиток друкарства пішов саме шляхом, започаткованим Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем.

Нові видання не знайшли одностайної підтримки. Сам Іван Федоров згадував, що його змусили залишити батьківщину переслідування з боку начальників і священноначальників, які побачили у першодрукованих книгах «багато ересей». Сказано цілком однозначно, і не залишається жодних підстав для інших тлумачень, хоч не відомо конкретно, хто саме був ініціатором переслідувань і що саме у першодрукованих виданнях стало приводом для звинувачень.

Незабаром після переїзду у Велике князівство Литовське Іван Федоров і Петро Мстиславець стали працівниками друкарні, власником якої був «найвищий гетьман» Великого князівства Литовського Г. О. Ходкевич. Він давно цікавився друкарством. Можливо, Іван Федоров і Петро Мстиславець ще до від'їзду з Москви домовилися про співпрацю з гетьманом. До маєтків Г. О. Ходкевича належали два містечка на Підляшші – Супрасль і Заблудів, недалеко від Бялостока. Задумавши створити освітньо-культурний осередок, Г. О. Ходкевич обрав для нього місцем не Супрасль з його відомим монастирем, а новозаснований Заблудів. Це може свідчити про прагнення здійснювати видавничу програму незалежно від супрасльських монахів, що не виключає їх залучення до співпраці. У заблудівській друкарні Г. О. Ходкевича Іван Федоров і Петро Мстиславець з липня 1568 року до березня 1569 року друкували Євангеліє учительне – церковнослов'янський переклад збірки казань, укладеної, як вважають, константинопольським патріархом Іоанном IX Агапітом²⁹. Після видання Євангелія учительного Петро Мстиславець виїхав до Вільнюса, де зайнявся друкарством у співпраці з багатими білоруськими купцями Маноничами. Натомість Іван Федоров від вересня 1569 р. до березня 1570 р. друкував свою першу самостійну працю – Псалтир з Часословом. Помічником його був Василь Гарабурда, якого в тогочасних документах при описі події, що сталася 27 березня 1570 р. у Володимирі на Волині, називають «служогою друкарні» Г. О. Ходкевича³⁰.

Після виходу Псалтиря з Часословом Г. О. Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність, а Іванові Федорову запропонував зайнятися рільництвом. Проте друкар-москвитин не мав наміру відмовлятися від улюбленої справи. І якщо у Москві Іван Федоров працював у державній друкарні, а в Заблудові в друкарні Г. О. Ходкевича, то тепер він вирішив відкрити власне підприємство, стати не лише друкарем, а й видавцем. Для власної друкарні Іван Федоров не випадково обрав Львів – великий торговельно-промисловий центр, де жило багато кваліфікованих ремісників, у тому числі фахівців, яких можна було залучити до виготовлення та ремонту друкарського обладнання. Слід урахувати й тісні економічні та культурні зв'язки Львова з

²⁹ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 32.

³⁰ Кравченко В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 94.

Краковом – великим осередком друкарства, який у той час мав не тільки загальнопольське, а й міжнародне значення. У той же час Львів був важливим осередком суспільно-політичного та культурно-освітнього руху. За свідченням самого Івана Федорова, він отримав допомогу не від багатих і благородних, а від «неславних у світі» – ремісників, крамарів, окремих представників нижчого духовництва. Сідляр Сенько Каленикович безоплатно надав Іванові Федорову житло. Позичив йому грошей, допоміг налагодити зв'язки з краківськими ремісниками та купцями. У документах приятелями Івана Федорова названі львівські міщани Михайло Дашкович, Іван Мороховський, швець Яцько, художник Лаврентій Пилипович Пухала³¹. З допомогою знайомих Іван Федоров зайнявся виготовленням нового друкарського обладнання і ремонтом старого. У лютому 1574 р. друкарня Івана Федорова розпочала роботу. Очевидно, вона діяла на Краківській вулиці в будинку бондаря Адама Торики з Мостиськ: збереглися документи про сплату міського податку за користування приміщенням у цьому будинку. Друкування здійснювалося на папері, що виготовлявся в Україні (у Буську, можливо, і в Новому Ставі біля Луцька) і в Польщі, ймовірно, також і на папері, імпортованому з інших країн. 15 лютого 1574 р. завершилося друкування львівського Апостола, того ж року у Львові був надрукований Буквар. У кінці Апостола Іван Федоров вмістив свій найважливіший літературний твір – автобіографічну «*Повѣсть откуду начася и како совершися друкарня сія*». Першодрукар відіграв вирішальну роль і в укладанні тексту Букваря – першого у східнослов'янських народів друкованого шкільного підручника. Донедавна був відомий лише один примірник львівського Букваря – у бібліотеці Гарвардського університету. Тільки у 1984 році опубліковано повідомлення про ще один примірник, придбаний Британською бібліотекою кілька років тому³².

Незабаром після виходу львівських першодруків Іван Федоров став на службу до найбільшого українського феодала князя К. К. Острозького. Зближенню їх могли сприяти як львівські міщани, так і російські знайомі князя А. М. Курбський, старець Артемій. Запрошення Івана

³¹ Александрович В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1984. – № 8. – С. 97–99.

³² Хомишин М. Другий примірник львівського першодрукованого Букваря // Жовтень. – 1984. – № 11. – С. 134.

Федорова пояснюється насамперед наміром видати Біблію, але поки готувався її текст, друкар отримувал інші доручення. У 1576 р. князеві К. К. Острозькому вдалося остаточно юридично закріпити за собою володіння містом Острогом. Мабуть, не випадково наприкінці того ж або на початку наступного року Іван Федоров переїхав до цього міста. Саме тоді в Острозі сформувався культурно-освітній гурток, виник знаменитий «слов'яно-греко-латинський» колегіум, який сучасники часто називали академією – школою вищого рівня. При острозькому гуртку розгорнула діяльність керована Іваном Федоровим друкарня.

Найвизначнішим представником острозького літературно-наукового гуртка був ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, син відомого своєю літературно-книжною працею дяка – переписувача книг Данила зі Смотрича. Він відзначений у Острозькій Біблії як автор другої передмови і вірша, яким вона закінчується. Від імені Івана Федорова в Острозькій Біблії надрукована післямова (в двох варіантах у різних частинах тиражу). Згадка про Герасима Смотрицького і Івана Федорова у Біблії засвідчує їх провідне місце у літературних працях острозького культурно-освітнього осередку, повний склад якого невідомий. Головним завданням цього осередку було опрацювання тексту Біблії. Воно здійснювалося спільно з Іваном Федоровим. Інші видання першодрукар готував більш самостійно. До початку друкування Біблії або під час роботи над нею вийшли книги: Буквар – Азбука 1578 р., Псалтир і Новий Завіт – Книга Нового Завіту 1580 р., предметний покажчик Книги Нового Завіту, опублікований разом з нею. На кожній з них були вміщені герб видавця К. К. Острозького і сигнет друкаря Івана Федорова. Так само з гербом К. К. Острозького і сигнетом Івана Федорова надрукована Біблія. Без вказівки на друкаря в Острозі 5 травня 1581 р. була опублікована листівка з текстом віршованої «Хронології» Андрія Римші. Це витвір друкарні, якою керував Іван Федоров, хоч безпосереднім виконавцем у цьому випадку міг бути не сам майстер, а хтось з його учнів.

Наприкінці життя Іван Федоров повернувся до Львова. Він займався в цей час винахідництвом у галузі артилерійського озброєння (спільно з львівським міським гармашем Данилом Кенігом, який, мабуть, був виконавцем задумів Івана Федорова). Але основним заняттям друкаря була підготовка до відкриття нової друкарні – своєрідного родинного підприємства. Крім самого Івана Федорова та його

сина Івана, в ній могли бути зайняті деякі родичі, які пізніше виявляли інтерес до друкарства, – Мартин Голубникович та Іван Білдага. До видавничих планів Івана Федорова міг бути причетним і швець Антох (Антін Абрагамович). Останні дні свого життя Іван Федоров провів у хаті Антоха. Після смерті Івана Федорова 5(15) грудня 1583 р. залишилися, серед іншого майна, книги – «Псалтир толкований», «Псалтир влоського ізводу».

Обставини, за яких доводилося Іванові Федорову працювати в різні періоди життя, були дуже різними. Він розпочав свою діяльність як один із двох літературно-редакційних та технічних керівників московської державної друкарні. В Заблудові та Острозі Іван Федоров працював у друкарнях, що були власністю магнатів. Тільки у Львові він був одночасно власником підприємства, видавцем і друкарем, що спричинювало додаткові труднощі, проте давало ширше поле для творчої ініціативи, виявлення власних мистецьких та літературних смаків. Важливо, що всюди, де працював Іван Федоров, він був у тісному зв'язку з представниками передових освітніх та літературних течій. Його видавнича і літературно-редакційна праця була складовою частиною суспільно-політичних і просвітницьких рухів тогочасної доби³³.

У складних умовах розвивалося книгодрукування в Україні. Засновником першої київської друкарні був архимандрит Києво-Печерської лаври Єлісей Плетенецький. Друкарня була заснована у 1616 р. Першим виданням цієї друкарні повинен був стати Анфологійон (Мінея загальна і святкова). Але робота над цією книгою затяглася, і за той час, поки її підготували, було надруковано два пробних видання: Часослов (1616–1617) і римований панегірик самому Є. Плетенецькому. У 1619 р. був надрукований Анфологійон (книга перекладена з грецької і доповнена І. Борецьким, З. Копистенським і П. Бериндою).

Велику роль в історії культури відіграла праця Памва Беринди «Лексикон славяно-росийский, имен толкование», яка була видана друкарнею Лаври у 1627 р. Словник, який пояснював майже 7000 понять, був важливий як перше енциклопедичне видання. Крім того, друкарня Києво-Печерської лаври почала постачати українські школи навчальною літературою.

³³ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 35.

Книговидання отримало ще більший розмах, коли у 1627 р. архимандритом Києво-Печерської лаври був обраний Петро Могила. До самої смерті (1646) він фактично керував видавничою справою в Україні. Особливо сприятливі умови склалися після реорганізації школи при Лаврі у колегію, а потім в академію, яка пізніше була названа його іменем – Києво-Могилянською. Навколо колегії і друкарні П. Могила зібрав найкращі інтелектуальні сили України. При колегії була багата бібліотека. У друкарні Лаври працювало тоді не менше двадцяти спеціалістів. Більша частина роботи щодо редагування книг та їх оформлення лягла на плечі Памва Беринди – завідувача друкарні. Його ініціали і сигнет (місяць і зірка) зустрічаємо на більшості видань того часу. П. Беринда був досвідченим гравером. У 1951 р. в Оксфорді, у Бодлеанській бібліотеці було знайдено віддруковані у Києві 1651 р. «Святці» з ксилографічними гравюрами, на яких зображені святі і сцени з їхнього життя. На всіх 12 листках – за винятком сьомого – монограми П. Беринди. Саме П. Беринда був посланий у кінці 1624 р. київським митрополитом у Москву – вручити деякі видання Лаври, серед них гордість друкарні – «Беседи Иоанна Златоуста», фоліант на 550 сторінках, з ілюстраціями. За свої заслуги Памво Беринда отримав титул архітипографа. Помер у 1632 р.

Крім релігійних, лаврська друкарня видавала і світські книги. Наприклад, у 1632 р. вийшов «Євхаристіон» – збірка віршів, які були написані студентами колегії з класу риторики. Високого рівня у лаврській друкарні досягло мистецтво оформлення книг. У 1688 р. у друкарню Київської лаври переїхав із Вільнюса видатний майстер гравюри із міді Олександр Тарасевич. З його іменем пов'язані дальші успіхи лаврської друкарні.

У 20–30 рр. XVII ст. виникли дві приватні друкарні, які конкурували з лаврською, – друкарня Тимофія Вербицького, запорожця, і білоруського майстра Спиридона Соболя. Відомі тільки дві книги, віддруковані Т. Вербицьким у Києві, – Часослов і Псалтир. Спиридон Соболю видрукував у Києві п'ять книг, а потім, не витримавши конкуренції з боку лаврської друкарні, перебрався у Кутейно (Східна Білорусія), де співпрацював з православним монастирем. У 1631–1632 рр. у кутейнській друкарні було надруковано Буквар, Молитвеник і Часослов. Повернувшись потім до Києва, Соболю став монахом Лаври і працював друкарем.

5. Історія вивчення церковнослов'янської мови

Основоположником наукового вивчення старослов'янської мови вважають патріарха слов'янської філології, чеського вченого *Йозефа Добровського* (1753–1829), праці якого присвячені дослідженню історії слов'ян та їх прабатьківщини, народної основи старослов'янської мови, слов'янських азбук і под. Його перу належать такі дослідження: «*Glagolitica*» («Глаголиця», 1807), «*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*» («Основи давнього наріччя слов'янської мови», 1822), «*Cyrill und Method der Slawen Apostel*» («Кирило і Мефодій – слов'янські апостоли», 1823). Найвизначнішою працею Й. Добровського є «Основи давнього наріччя слов'янської мови». У ній вперше було дано системний аналіз граматики старослов'янської мови, визначено її південнослов'янську основу. У 1833 – 34 рр. вона була опублікована у Росії під назвою «Грамматика языка славянского по древнему наречию» у перекладі М. Погодіна та С. Шевирьова. Хоча у його працях ще немає історичного підходу, Й. Добровський рідко вдається до аналізу старослов'янських пам'яток, однак праці видатного славіста мали виняткове значення для вивчення старослов'янської мови.

Значно вище у науковому відношенні стоять праці відомого російського славіста *Олександра Христофоровича Востокова* (1781 – 1864), який є родоначальником порівняльно-історичного методу у слов'янському мовознавстві. У 1820 р. вийшла у світ його праця «*Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка*». У результаті порівняльного аналізу слов'янських мов О. Востоков зумів зробити науковий опис фонетичної системи найдавнішого етапу старослов'янської мови. Він обґрунтував походження слов'янських мов з однієї мови-основи, але при цьому не вважав старослов'янську мову такою основою. О. Востоков був відомим палеографом. Глибокі знання в цій галузі він показав у праці «*Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума*», яка вийшла у 1842 р. У 1843 р. О. Востоков видає *Остромирово евангеліє* з короткою граматиною і словником. Безперечними здобутками у розвитку історичної славістики стало послідовне розмежування старослов'янської та церковнослов'янської мов, визначення різних редакцій (ізводів) церковнослов'янської мови. У 1858–1861 рр. О. Востоков видає двотомний «*Словарь церковнославянского языка*».

Починаючи з 30-х років XIX ст. активізується робота зі збирання та дослідження пам'яток старослов'янського письма, що призводить до перегляду теорії Й. Добровського про походження двох азбук. У 1830 р. словенець *Варфоломій Копітар* (1780–1844) віднайшов, а у 1836 р. опублікував дуже давню глаголичну пам'ятку «*Збірник Клоца*». Вчений обґрунтував погляд, згідно з яким першою була створена Костянтином глаголиця, а кирилицю створили пізніше його учні. Погляди В. Копітара про походження слов'янських азбук знайшли своє підтвердження у працях професора *Віктора Григоровича* (1815–1876). У 1844–1847 рр. він здійснив тривалу поїздку по монастирях Балканського півострова, під час якої віднайшов дуже цінні давні глаголичні пам'ятки – Зографське і Марійнське евангелія, а також ряд палімпсестів, у яких кириличний текст було написано по змитій глаголиці. Відкриття В. Григоровича дали поштовх до подальших досліджень старослов'янської мови.

Обґрунтовану теорію походження слов'янської писемності сформулював один з найвизначніших славістів *Павел Шафарик* (1795–1861). Спочатку він підтримував думку Й. Добровського про давність кирилиці, потім під впливом знахідок В. Григоровича, а також віднайдених у 1855 р. глаголичних Празьких уривків змінив свої погляди. Основні свої положення висловив у працях «*Розквіт слов'янської писемності в Болгарії*» (1848) та «*Про походження і батьківщину глаголиці*» (1858).

У Росії академік *Ізмаїл Срезневський* (1812–1880) відкрив і видав багато цінних старослов'янських пам'яток, зокрема Київські листки та Савину книгу. Його перу належать чотири томи досліджень, присвячених давньослов'янській писемності, найвідоміші з яких: «*Древние письменна славянские*» (1848), «*Древние глаголические отрывки, найденные в Праге*» (1857), «*Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кирилицы*» (1866), «*Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*» (1867–1881). Він уклав також чотиритомний словник давньоруської мови, включивши до нього лексику церковнослов'янських пам'яток руської редакції, починаючи з *Остромирового евангелія*.

Надзвичайно велику роль у порівняльному вивченні слов'янських мов відіграли праці словенця за походженням віденського професора *Франца Міклошича* (1813–1891). Його фундаментальне дослідження «*Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen*» («Порівняльна

граматика слов'янських мов» (1852–1874) стало підсумком досягнень слов'янського мовознавства. У цій праці Міклюшич здійснив детальний опис граматики окремих слов'янських мов із залученням даних праслов'янської і старослов'янської мови. У 1899 р. частину цієї граматики було опубліковано у перекладі російською мовою під назвою «Сравнительная морфология славянских языков».

Від 1908 р. з ініціативи хорвата *Ігнатія (Ватрослава) Ягича* (1838–1923) розпочинається видання «Енциклопедії слов'янської філології», у випуску якої беруть участь найвизначніші вчені. І. Ягич ввійшов в історію слов'янського мовознавства як видавець пам'яток (йому належать найкращі видання Зографського і Маріїнського євангелій та Київських листків) та дослідник церковнослов'янської мови. Найвідоміші його праці: «Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке» (1895), «История возникновения церковнославянского языка» (2-ге вид. 1913 р.), «Глаголическое письмо» (1912).

Відомими дослідниками старослов'янської мови були німецький дослідник *Август Шлейхер* (1821–1863), словенець *Ватрослав Облак* (1864–1896), чеський мовознавець *Вацлав Вондрак* (1859–1925), французький учений *Антуан Мейє* (1866–1936), голландський славіст *Ніколаус Ван-Вейк* (1880–1942).

Особливо велике значення для слов'янознавства мають розвідки академіка *Віктора Володимировича Виноградова* (1895 – 1969) з історії розвитку російської літературної мови. У його праці «Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков» порушується питання «кризи системи церковнослов'янської мови у XVIII ст.», досліджується церковнослов'янська мова цього періоду, вплив на її розвиток різних книжних стилів, уніфікація діалектів церковнокнижної мови, об'єднання московської та київської традицій та зближення церковнослов'янської мови з російським розмовно-побутовим мовленням.

Несправедливо замовчуваним тривалий час був український учений зі світовим ім'ям *Іван Огієнко* (митрополит *Іларіон*) (1882–1972) – професор Київського університету, міністр освіти і віросповідань в уряді УНР, професор Варшавського університету, архієпископ Холмський і Підляський УАПЦ. Вчений займався дослідженням церковнослов'янської мови, слов'янської палеографії, української культури, вивчав історію розвитку друкарства. Курс лекцій з церковнослов'янської мови, який він читав у Варшавському університеті, є одним з найкращих

посібників з історії давньослов'янської мови. Основні погляди І. Огієнко виклав у таких працях: «Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис» (1931), «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність» (1926), «Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови» (1927), «Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки церковно-слов'янської мови X–XI століть» (1929).

6. Діакритичні знаки

Діакритичним, або розрізняльним, називається значок над буквою, що вказує на різницю у вимові звука, переданого такою ж буквою, але без цього значка. Такі надрядкові знаки були запозичені з грецького письма. Деякі з них уживалися для полегшення читання тексту, вказували на початок і кінець слова, словосполучення або речення. Найпоширенішими у старослов'янських пам'ятках були: титло, паерик, камора та ін.

Титло (гр. τίτλος – напис) – найчастіше вживаний надрядковий знак, ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами. Титло було різним за формою: ~~~~~. Скорочені написання допускалися тільки для добре відомих і часто вживаних слів, зокрема: аглъ, аггъ = ангелъ, бѣ, бѣгъ = богъ, вѣца = вогородица, дѣхъ = доухъ, ісѣ = ісусѣ, мѣкѣ, мѣннкѣ = моченикѣ, оцѣ = отець, прѣкѣ = пророкѣ, стѣ = свѣтъ, хѣсѣ, хѣ = христос, црь = ц(ѣс)арь, чѣкѣ, чѣвкѣ = чловеѣкѣ та ін.

У деяких скорочених написаннях буква виносилася над рядок, тоді над винесеною буквою титло мало форму дуги і покривало букву зверху: аплъ (апостолъ), вы (выстѣ), да (дастѣ), ко (конецъ), мѣа (мѣченка), мѣць (мѣсѣць). Такі виносні букви полегшували правильне читання скорочено записаних слів. У церковнослов'янських текстах вживалися ініціальні скорочення, наприклад, ІНЦІ – Ісус Назарянин Цар іудейський; ІХС – Ісус Христос Спаситель.

Паерик (або *ертця*) – мав спочатку форму півкола, а десь із XIII ст. форму апострофа ('), вживався на місці пропущених на письмі ъ та ѣ: к'то, ч'то, д'ва, м'ногъ, м'нѣ замість кѣто, чѣто, дѣва, мѣногъ, мѣнѣ.

Камора – мала форму малого півкола () і вживалася біля букв (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно

р, л, н: нѣва, морѣ, полѣ. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок г: оклѣветанъ, равынѣ. У запозичених словах, коли після г, к, х стояли голосні переднього ряду, також вживалася камора: агг'ѣлъ, еванг'ѣліє, кнтъ, хѣроуѣмъ.

7. Знаки наголосу

У найдавніших пам'ятках знаків наголосу не було, бо тоді наголос був рухомий. Пізніше стали наголошувати слова за правилами живої мови. У церковнослов'янських книгах вживали такі значки для позначення наголосу:

- *оксія* (akutus) : наприклад, слава;
- *варія* (grawisa) : спасі, распні;
- *ісо* (звальник з варією), або інакше *прідих*. Вживається над початковим наголошеним голосним: гѣже, гѣкъ.

Поступово вживання діакритичних знаків стає обмеженим, і вони вживаються лише за традицією.

8. Розділові знаки

Система розділових знаків старослов'янських пам'яток була дуже проста і примітивна. Найбільш уживаним розділовим знаком була крапка. Вона вживалася як на початку, так і в середині речення, для позначення паузи, а також після і перед буквами, що позначали цифри. У кінці книги, розділу або уривка писали *стишицю*, або *статтю*, яка мала форму комбінації крапок або хрестика: ... :: :: :: ::

Крім крапки, подекуди вживалася двокрапка у значенні крапки або крапки з комою (Савина книга, Київські листки), а також крапка з комою у значенні знака запитання (Зографське євангеліє).

9. ФОНЕТИКА

9.1. Голосні старослов'янської мови

Система голосних старослов'янської мови налічувала 11 фонем. Їх класифікують за такими ознаками:

I. За місцем артикуляції:

1. Голосні переднього ряду: є, ѣ, и, ѡ, ѳ;
2. Голосні середнього ряду: ы;
3. Голосні заднього ряду: а, о, оу, ж, ѡ.

■ Літера ѣ (ять) означала звук, який, на думку одних вчених (гіпотеза П. Фортунатова), вимовлявся як сполучення «нескладового і + складове е + нескладове а»; на думку інших учених (М. Груньський) – як звук, близький до йотованого а [ja]. У глаголиці не було окремої літери для позначення йотованого а, тому його передавали тією ж літерою, що і ѣ – літерою ѡ. П. Селищев вважав, що у старослов'янській мові ѣ передавав широкий голосний переднього ряду [a] з попереднім м'яким приголосним, а у мові східних слов'ян – голосний закритий вищого ступеня піднесення, ніж [e].

В українській мові на місці старослов'янського ѣ знаходимо [i], у російській – [e], у польській [e], [a]:

лѣсъ – укр. ліс, рос. лес, пол. las (w lesie);

хлѣвъ – укр. хліб, рос. хлеб, пол. chleb.

■ Написання оу, яке складається з двох літер о + у, означає один звук [y]. Ця лігатура використовувалася за аналогією до грецького письма, де для позначення звука [y] вживалася лігатура ou. Після м'яких приголосних голосний [y] передавався лігатурою ю: любю, коню, землю.

■ Голосний ы вимовлявся подібно до російського ы і вживався лише після твердих приголосних: сынъ, равы, пакы.

II. За участю м'якого піднебіння у творенні звуків:

- 1) ротові або чисті: є, ѣ, і (и), ѡ, а, о, оу, ы, ѡ;
- 2) носові: ѡ, ж.

Носові голосні утворилися у праслов'янській мові із дифтонгічних сполучень «голосний + носовий приголосний»: *on, ot, ap, at* > *q; en, et, in, it* > *e*. У старослов'янській мові *q* позначався ж, *e* – ѡ.

При вимові носових голосних струмінь видихуваного повітря потрапляв у носову порожнину і надавав звукові носовий резонанс: ж (юс великий) – вимовлявся як *o носове*, ѡ (юс малий) – вимовлявся як *e*

носове. Носові голосні вживали переважно перед наступним приголосним або у кінці слова, перед наступним голосним вживається сполучення голосного з носовим приголосним: **ДЖЪЪ, ЗЖЪЪ, ПАТЬ, ЗАТЬ, НАЧАТИ**, але **НАЧНАТИ, КОНЬЦЪ**.

III. За тривалістю:

- 1) голосні повного творення: **Є, Ё, І (И), А, О, ОУ, Ы, Ж**;
- 2) голосні зредуковані, або неповного творення: **Ъ, Ъ**.

Зредукованими **Ъ, Ъ** називали тому, що вони були коротшими за голосні **Ъ, м** (від лат. *reductio* – скорочення, зменшення). Зредуковані голосні вимовлялися в залежності від фонетичної позиції: у сильній позиції звукова сила збільшувалася і тому **Ъ** вимовлявся як **о**, а **Ъ** – як **е**; у слабкій позиції звукова сила послаблювалася і зводилася до нуля звука – зредуковані не читалися.

У слабкій позиції **Ъ, Ъ** були:

1. В абсолютному кінці слова: **конь, домъ, свѣтъ, сынъ**.*
2. Перед складом з голосним повного творення: **дѣва, кѣто, мѣного**.
3. Перед складом із зредукованим у сильній позиції: **швьѣць, дньхъ, жьньць**.

Сильна позиція:

1. У початковому складі під наголосом (незалежно від голосного у наступному складі): **сѣтънь, рѣпѣтъ, тѣща, тѣмьнь**.
2. Перед складом із зредукованим голосним у слабкій позиції: **жьньць, тѣнькѣ, тѣмьнь**.

Крім **Ъ, Ъ**, у старослов'янській мові зредукованими були **н, ы**. Вони утворилися у праслов'янській мові на місці **Ъ, Ъ**, які стояли у позиції перед **ј** та **і**. У такій позиції **Ъ, Ъ** зберігали свою надкоротку тривалість, але при цьому зазнавали асиміляції (уподібнення) до наступного **ј** або **і**, тобто змінювалися у звуки високого піднесення, подібні акустично до **н, ы**: **добрън, синни, нареченын, авнѣ..**

IV. За участю губ:

- 1) лабіалізовані: **о, оу, ж**;
- 2) нелабіалізовані: **е, ё, і (и), а, а, ы, ь, ъ**;

* Слабка позиція зредукованих позначається знаком мінус (-) під зредукованим, сильна позиція – знаком плюс (+).

9.2. Фонетична структура слова

Для звукової системи старослов'янської мови раннього періоду були характерні такі особливості:

1. У старослов'янській мові продовжував діяти **закон відкритого складу**, який розпочався у праслов'янській мові, тобто усі склади були відкритими (закінчувалися на голосний): **бла-го-сло-ви-ти, на-ро-дъ, рѣ-пѣ-тъ**. Виняток становили лише деякі слова-проклітики, які не мали самостійного наголосу: **нз, вез, ов, вѣз** (префікси).

2. Склад будувався за **принципом висхідної звучності**: кожен наступний звук мав бути звучнішим за попередній. Групи приголосних стояли на початку складу. У середині слова могли вживатися тільки такі групи приголосних, які починали слово: **о-крѣ-стѣ, вѣ-плѣ, чо-вѣ-чѣ-ство, мѣ-гла, бы-стрѣ**.

3. У запозичених словах появлявся вторинний зредукований **Ъ** або **Ъ** і відповідно змінювався складоподіл: **Маръ-ко** (із грец. *Μαρκος*), **ви-сь-рѣ** (із араб. *busra*); **пѣ-са-лѣ-мѣ** (із грец. *ψαλμος*), **Па-вѣ-лѣ** (із грец. *Παυλος*).

9.3. Звукові процеси, зумовлені дією відкритого складу

На праслов'янському мовному ґрунті відбулися процеси, які були зумовлені законом відкритого складу. Це:

1. Монофтонгізація дифтонгів.
2. Зміна дифтонгічних сполучень **голосний + носовий приголосний т, п**.
3. Зміна сполучень ***or, *ol, *er, *el** у середині слова між приголосними.
4. Зміна сполучень ***or, *ol** на початку слова перед приголосними.
5. Втрата приголосних у кінці слова.
 - **Монофтонгізація дифтонгів** відбувалася перед наступним приголосним і у кінці слова: лит. *ausis* – ст.-сл. *оухо*; лит. *kaina* – ст.-сл. *цѣна*. Перед наступним голосним дифтонг розривався і нескладовий компонент відходив до наступного складу.
 - На місці дифтонгічних сполучень **«голосний + носовий приголосний т, п»** перед наступним приголосним утворилися **носові голосні**. У старослов'янській мові вони передавалися буквами **юс великий – ж** та **юс малий – љ**: ***rentь** – ст.-сл. **пѣть**, ***ronka** – ст.-слов. **рѣка**, ***zentь** – ст.-сл. **зѣть**. Перед наступним голосним такі дифтонгічні сполучення зберігалися: **коньць, начинати**.

У церковнослов'янській мові часто спостерігається вживання чистих голосних на місці носових: **воудеть, соудъ, соутъ, часто, чада, ндоу.**

▪ Сполучення **or, *ol, *er, *el* у середині слова між приголосними піддалися перестановці з подальшим подовженням голосного:

**or > ro > rō > ст.-сл. ра: *gordъ > градъ;*

**ol > lo > lō > ст.-сл. ла: *zolto > злато;*

**er > re > rē > ст.-сл. рѣ: *bergъ > брѣгъ;*

**el > le > lē > ст.-сл. лѣ: *melko > млѣко.*

У східнослов'янських мовах таким дифтонгічним сполученням відповідає повноголосся *-оро-, -оло-, -ере-, -оло- (-еле-): город, золото, берег, молоко.* Тому у церковнослов'янських пам'ятках іноді знаходимо повноголосні форми: **сторона, серебро, середокръстїне, човеколюбъче, серебрьникъ, оумеретн, полона.**

▪ Дифтонгічні сполучення **or, *ol* на початку слова перед приголосними змінилися у **ра, ла: *orbъ – равъ, *ordlo – рало.** Перед голосним такі сполучення збереглися: **орати, оржжїє.**

У церковнослов'янській мові інколи **ра->ро-: расплтин, пороботати.**

▪ Кінцеві приголосні **d, *t, *s, *r* поступово послаблювалися і в силу дії закону відкритого складу зникали: **scnъ > *scnъ > сынъ, *dcmъ > *dcmъ > дымъ.*

9.4. Голосні на початку слова

Не всі голосні старослов'янської мови могли вживатися на початку слова. Голосні **ь, ъ, ѣ** не вживалися на початку слова. Якщо слово починалося з **ъ** або **ѣ**, то перед ним розвивався протетичний (приставний) **в-** або **въз-: вѣплъ, вѣпитн, възѣпитн, выдра, навѣкнѣти.**

Перед **ь** розвивався приставний **ј**, причому **j+ъ > *i: имж < прасл. *imъ < *j + ѣмъ.* Протетичний **ј** з'являвся на початку слова перед голосними переднього ряду, а також перед голосним ***а:**

перед **е:** **ѣсмъ, ѣсть;**

перед **а:** **ѣтро, ѣти;**

перед **м (ѣ):** **ѣзва, ѣстн, ѣдъ;**

перед **а:** **ѣгньць, ѣвнтн, ѣвлъко** (хоча вживалися форми **агньць, авлъко**).

Рідко протетичний **ј** вживався перед **оу** та **ж**, причому і тут можливі паралельні форми без **ј:** **юже – оуже, юньць – оунць, ютро – оутро; ѣжа – жза, ѣдолъ – ждолъ.**

У церковнослов'янській мові початкове **їє** передається через **о:** **осень, однїде.**

9.5. Приголосні старослов'янської мови

У старослов'янській мові налічувалося 26 приголосних. Приголосні розрізнялися за:

1) м і с ц е м творення (*губні, передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові*);

2) с п о с о б о м творення (*проривні, фрикативні, афrikати, складні, носові та плавні*);

3) участю г о л о с у і ш у м у (*сонорні та шумні; дзвінки та глухі*);

4) т в е р д і с т ю і м'я к і с т ю (*тверді, м'які і напівном'якшени*).

Таблиці приголосних старослов'янської мови

Спосіб творення	Місце творення	Губні	Язикові		
			передньоязикові	середньоязикові	задньоязикові
Шумні	проривні	дзвінки	б	д	г
		глухі	п	т	к
	щільні	дзвінки	в	з, ж	й
		глухі	(ф)	с, ш	х
	афrikати	дзвінки		з	
		глухі		ц, ч	
Сонорні	складні	дзвінки		жд	
		глухі		шт	
	носові		м	н, н'	
	плавні			р, р', л, л'	

Не всі приголосні старослов'янської мови могли бути паралельно твердими, м'якими і пом'якшеними:

– *Абсолютно твердими* були задньоязикові **г, к, х.** Після них стояли голосні непереднього ряду: **страхъ, гънатн, налагати.** Виняток становили тільки пізні запозичення з грецької мови: **кедръ, хероувимъ;**

– *Абсолютно м'якими* були приголосні **й, з, ц, ж, ч, ш, жд, ш;**

– Решта приголосних могла бути в залежності від позиції або *твердими*, або *пом'якшеними.* Перед голосними переднього ряду вони були пом'якшеними, перед голосними непереднього ряду – твердими: **днь – довръ, небо – гънатн.**

9.6. Складотворчі приголосні *g, ʒ*

Приголосні *р, л* у старослов'янській мові виконували і складотворчу функцію, тобто функцію голосних. У старослов'янських пам'ятках вони передавалися написаннями *ръ, лъ, рь, ль*: *гръло, тръгъ, зрьно, влъкъ, длъгъ, тлъпа, врьва, срьдъце*. У сучасних східнослов'янських мовах цим сполученням відповідають сполучення «голосний + приголосний *р* або *л*»: укр. *горло, торг, зерно*, рос. *долг, толпа, верба, сердце*.

Звичайний *р* або *л* у сполученні з редукованими *ь* та *ъ* у сучасних східнослов'янських мовах передається сполученням «приголосний + голосний *о* або *е*»: ст.-сл. *кръкъ, врьвъ, кръстъ, сльза* відповідають укр. *кров, брова, хрест, сльоза*.

У церковнослов'янській мові зредуковані у сполученні із складотворчими стоять перед ними: *държатн, жъртва, скърви, испълнитъ* поряд із старослов'янськими формами *тръплю, съмрътн*.

9.7. Зміна приголосних у сполученні з *j* та під дією голосних переднього ряду

Палаталізація приголосних у сполученні з *j* відбулася ще у праслов'янській мові. М'який приголосний *j* асимілював попередній приголосний звук, у зв'язку з цим відбулися зміни сполучень приголосних, що стояли у позиції перед *j*. Внаслідок цього ускладнилася система приголосних і відбулися значні зміни фонологічного характеру: виникла велика кількість нових звуків, характерних для слов'янської фонетичної системи.

■ Сонорні *р, л, н* у сполученні з *j* зазнали змін ще у праслов'янській мові: відбулося пересування артикуляції сонорного у палатальну зону, а потім внаслідок взаємної асиміляції утворилися довгі м'які сонорні, які рано втратили свою довготу, не розвиваючи вторинного палатального елемента:

**l+j > l'j > l' : > l' :* **volja > vol'ja > vol'a > vol'a* – ст.-сл. *вола*;

**r+j > r'j > r' : > r' :* **morje > mor'je > mor'e > mor'e* – ст.-сл. *моріє*;

**n+j > n'j > n' : > n' :* **konjъ > kon'jъ > kon'ъ > kon'ъ* – ст.-сл. *конь*.

■ Губні приголосні *б, п, в, м* у сполученні з *j* змінилися шляхом взаємної асиміляції у пом'якшені довгі, які при подальшій втраті своєї довготи розвинули супровідний палатальний призвук *l'*:

**b+j > b'j > b' : > bl' :* **bjudo > b'judo > bl'udo* – ст.-сл. *блюдо*;

**p+j > p'j > p' : > pl' :* **kapja > kap'ja > kapl'a* – ст.-сл. *капла*;

**v+j > v'j > v' : > vl' :* **lovjq > lov'jq > lovl'q* – ст.-сл. *ловль*;

**m+j > m'j > m' : > ml' :* **zemja > zem'ja > zeml'a* – ст.-сл. *земля*.

■ Приголосні *з, с*, сполучаючись з наступним *j*, асимілювалися, змінилися спочатку на пом'якшені *з', с'*, а потім на м'які шиплячі *ж', ш'*.

**z+j > z'j > z' : > ž :* **vojq > vož'o* – ст.-сл. *вожж*;

**s+j > s'j > s' : > š :* **pisješi > piš'eši* – ст.-сл. *пишеши*

■ Зміна *д, т* у сполученні з *j* мала свої особливості, тому що втрата довготи м'якими приголосними після асиміляції *j* проходила значно довше і припала на час розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Результатом цього стали різні рефлексії цих сполучень у різних слов'янських мовах.

У старослов'янській мові відбувся такий процес:

**d+j > d'j > d' : > ja :* **medja* – ст.-сл. *межда*;

**t+j > t'j > t' : > t' :* **světja* – ст.-сл. *свѣча*

У церковнослов'янській мові **t+j > ч*, **d+j > ж*: *хочеть, надежа, чужего*.

■ Задньоязикові *г, к, х* у сполученні з *j* пом'якшувалися і переходили у нові за місцем і способом творення звуки – *ж', ч', ш'*:

**g+j > g'j > g' : > ž :* **lygja* – ст.-сл. *лъжа*;

**k+j > k'j > k' : > u :* **sěkja* – ст.-сл. *сѣча*;

**ch+j > ch'j > ch' : > š :* **duchja* – ст.-сл. *доуша*

■ Задньоязикові *г, к, х* пом'якшувалися перед голосними переднього ряду. Історія слов'янських мов фіксує три перехідні палаталізації задньоязикових (перехідними вони називалися тому, що призводили до якісних змін приголосних, а не лише до пом'якшення).

Перша палаталізація – це перехід *г, к, х* перед голосними переднього ряду *є, н, ѣ, љ, ь* на *š, č, š*: *врагъ – враже, другъ – друже, рекъ – речеши, грѣхъ – грѣшити, страхъ – страшнѣ*. Наслідки першої палаталізації збігаються з результатами зміни задньоязикових з *j*.

Друга палаталізація – це перехід приголосних *г, к, х* перед голосними *ѣ* та *н* дифтонгічного походження у свистячі *з', ц', с'*: *нога – нозѣ, ржка – ржцѣ, оухо – оусѣ*. Наслідки другої палаталізації спостерігаються найчастіше у кінці основи слова, дуже рідко засвідчені на початку слова: *цѣна, цѣсарь*.

Третя палаталізація задньоязикових відбувалася після голосних переднього ряду. Наслідки були такі ж, як і при другій палаталізації: *г > ж*,

к > ц, х > с. Наприклад: ликъ – лице, овьца, вѣнецъ, кѣназь. Дію цього закону обмежувала наявність у наступному складі голосних заднього ряду ы та ъ: кѣнагыни, ликъ.

9.8. Звукова система церковнослов'янської мови

У кириличних церковнослов'янських друках залишилися усі букви старослов'янської мови, крім великого юса Ж. Деякі букви мають інше значення та іншу фонетичну і морфологічну функцію. Замість ж і ѡ пишуться оу (Ѹ) та ю. Малий юс ѡ залишився, тільки не вимовлявся як ю, але як йотований а (я) або 'а (з попереднім пом'якшенням приголосного), ѡ (ять), який читається в українській редакції як і.

9.9. Голосні церковнослов'янської мови

Голосні церковнослов'янської мови поділяються на:

а) *голосні переднього, середнього і заднього ряду*. Голосні переднього ряду – це ті голосні, перед якими приголосні пом'якшуються: є (є ѡ Ѣ), і (и)і ѵ, ѡ.

ы (ы) – це голосний середнього ряду.

Голосні заднього ряду – це ті голосні, перед якими приголосні тверді: а, о, оу (Ѹ), ж, ъ;

б) *носові (ѡ, ж) та чисті* – усі інші;

в) *голосні повного творення* є (є Ѣ), і (и)і ѵ, ѡ, а, о, оу (Ѹ), ы, ж та зредуковані ѡ, ѡ. Зредукованими голосні називаються тому, що вони були коротші від голосних о, є. Вони не вживалися на початку слова, а стояли тільки після приголосних у середині чи кінці слова: чѡто, кѡто, дѡнь, сѡнь.

Зредуковані послідовно вживалися на початковому етапі розвитку церковнослов'янської мови, і їх звучання зумовлювалося фонетичною позицією: у сильній позиції вони вокалізувалися, а у слабкій – не читалися.

Пізніше абсолютне послаблення зредукованих у слабкій позиції та відсутність їх фонетичного вияву зумовили поступову втрату їх у середині слова – вси, всѣхъ, никто, кто, книга, мнѣ (у кінці ѡ та ѡ писалися за традицією) та посилення і поступовий перехід їх у голосні повного творення у сильній позиції: ѡ – о, ѡ – е: сѡнь – сонъ, швьѡць – швець, дѡнь – день.

Вживання голосних церковнослов'янської мови:

■ є пишеться на початку, а є – у середині і в кінці слів: *Ѣзеро*. Крім того, є вживається для того, щоб відрізнити форми множини і двоїни від співзвучних з ними форм однини:

фарісеи – Н.в. одн.; фарісеи – Р.в. мн.

■ и пишеться перед приголосними;

■ і пишеться:

а) перед голосними; *ІисѸс, Маріа, веззаконіе*

б) перед приголосними у запозичених словах на місці грецьких букв: *ідѡль, ікосъ.*

■ оу вживається на початку, а Ѹ – у середині і в кінці слів: *оученіе, рѸкъ.*

■ о, ѡ

о пишеться у середині і в кінці слів: *сеѡд, поѡе*

о пишеться на початку слів: *ѡтрокъ*

ѡ пишеться:

– у складних словах з префіксом ѡ: *ѡкроплєніе;*

– для того, щоб відрізнити форми множини і двоїни від форм однини: *равѡмъ* – О.в. одн.; *равѡмъ* – Д.в. мн.;

– у запозичених словах: *Іѡаннъ, Геѡргіи, самѡитъ.*

■ ѡ, ѡ – малий юс і йотований малий юс у церковнослов'янській мові залишилися, тільки не вимовлялися як є носове, а як йотоване а (ѡ): йотоване а пишеться на початку, ѡ – у середині і в кінці слів: *гаѡв, царѡ*. Виняток *ѡзыкъ* – у значенні *органа тіла*; *газыкъ* – у значенні *народ*.

■ У праслов'янській та старослов'янській мовах ѡ, ѡ означали короткі о та е у сильній позиції або позначали твердий чи м'який приголосний у слабкій позиції. У церковнослов'янській мові ѡ та ѡ втратили своє значення і стали позначати тільки м'якість і твердість приголосних: *дѡнь – столъ*

10. Лексика старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток

Лексика церковнослов'янської мови ще недостатньо вивчена. Однією з причин цього може бути те, що донедавна вчених цікавила фонетика і морфологічні зміни, а лексика залишалася поза увагою. Тому поки що не можна говорити про походження і значення церковнослов'янських слів. Крім спільнослов'янської лексики, старослов'янські та церковнослов'янські

пам'ятки мають багато запозичень. Оскільки перші пам'ятки кирило-мефодіївської епохи – це переклади з грецької мови, то природно, що є багато запозичень з грецької мови. Насамперед це релігійні терміни – назви осіб церковної ієрархії, духовенства і под. Наприклад:

патрiархъ – із грецьк. πατριάρχης (πατρ – «батько» і αρχω – «починаю»), т.б. спочатку означало «родоначальник, прабатько», а потім у християнську епоху було використано для позначення вищої духовної особи церкви (порівняти хоча б вживання слів *батьюшка, отець* для позначення рядових священиків). Отже, **патрiархъ** – це глава, отець усіх духовних отців: **Таковы въ греко-восточной церкви патрiархи iерусалимскiй, александрiйскiй, антiохiйскiй и константинопольскiй или цареградскiй;**

митрополитъ – із грецьк. μητροπολιτης (μητηρ – «мати» і πολις – «місто»), що дослівно означає «*матір міста*») – єпископ основного міста, столичний єпископ. **Въ Россiи сперва былъ одинъ митрополитъ, потомъ – два: въ Киевѣ и въ Москвѣ;**

єпископъ – із грецьк. επισκοπος (επι – «на» і σκοπεω – «дивлюся») – *спостерігач, наглядач* у християнську епоху отримало значення «глава церковної общини»;

попъ – із грецьк. παπας – «священик»;

iерей – із грецьк. ιερεις (ιερος – «священний») – «священик», служитель церкви Христової; **архiерей** – начальник над священиками;

монахъ – із грецьк. μοναχος (від μονος – «тільки один») – той, хто проводить життя окремо від мирського.

До грецьких запозичень належать і такі, як **идолъ, дiаволъ, ангелъ, анаѳора, анаѳема, алътарь, амвонъ** та ін.

Із єврейської до старослов'янської, а потім і до церковнослов'янської мови перейшли деякі власні назви **арiмаѳеа** – місто у Палестині, звідки походить Йосиф; **араратъ** – гора, на якій зупинявся після потопу Ной; **арiналъ** – символічне іменування Єрусалиму, **єфремъ** – невелике місто на північ від Єрусалиму, **єфрантъ** – друга назва древнього Вифлеему.

Цікавими у старослов'янській мові є назви монет: **цалта** – монета, **асарни, ассарни** – дрібна монета, **пѣназь** – дрібна монета, **динаръ** – срібна римська монета, **мъзда** – гроші, платня, **златникъ, златица** – золота монета, **талантъ** – металеві гроші, **кодрантъ** – дрібна мідна монета, **алтынъ** – давньоруська монета (від татарського *алты* – шість).

Спробою дати пояснення церковнослов'янських слів живою українською мовою у 1596 р. можна вважати невеликий словничок

Лаврентія Зизанія на 34 листочки «Лексис сиреч реченія, вкратце собранны, и из словенскаго языка на простый рускій діалект істолкованы».

У 1627 р. у Києві вийшов «Лексикон словено-росскій и именъ толкованіе» відомого Києво-Печерського архієпископа Памва Беринди. Це вже більший словник на 475 шпальт, у якому пояснювалися церковнослов'янські слова та різні власні імена простою українською мовою. Словник Беринди мав велике практичне значення на всіх православних землях, а у 1653 р. вийшов другим виданням у Кутейно. У Румунії він був перекладений румунською мовою.

Ідею створення словника церковнослов'янської мови висловили Й. Добровський і В. Копітар. Ще у 70-ті роки XVIII ст. Й. Добровський вивчав давні східні мови – єврейську, сирійську й арабську, потім почав аналізувати слов'янські переклади Євангелія. Саме йому вдалося провести перші лексико-текстологічні паралелі різних євангельських списків типу архаїзм-неологізм, наприклад, такі, як **година** – **часъ, етеръ** – **нѣкыи, кънигы** – **писаннiе**.

Старослов'янською та церковнослов'янською лексикою у зв'язку з підготовкою до друку давніх слов'янських текстів займалися чеські і словацькі мовознавці П. Шафарик, Л. Гейтлер, В. Вондрак, Б. Гавранек, Я. Станіслав, Й. Курц, Й. Вашиця та ін. У Болгарії старослов'янською лексикологією займалися Б. Цонев, Ст. Младенов, К. Мирчев та ін. Дуже багато для старослов'янської і церковно-слов'янської лексикології та лексикографії зробив учень Ф. Міклошича В. Ягич, хорват за національністю, професор університетів в Одесі, Берліні і Санкт-Петербурзі. Його фундаментальна праця «Історія виникнення давньоцерковно-слов'янської мови» побудована на текстологічному зіставленні дублетів багатьох давніх слов'янських рукописів різних редакцій.

Великим знавцем старослов'янської і церковнослов'янської лексики був французький лінгвіст А. Вайан, якому належить підручник старослов'янської мови, а також видання старослов'янських і церковнослов'янських текстів з коментарями та дослідження з етимології і тлумачення старослов'янських лексем.

Перший словник церковнослов'янської мови, який був виданий у Росії, – це «Словарь церковнославянскаго языка» О. Х. Востокова. О. Востоков збирав матеріал для свого словника 40 років, опрацював і розписав біля 130 рукописів XI–XVIII ст. і виданих до того часу старовинних пам'яток

писемності різних редакцій, а також включив до нього матеріали словника Ф. Міклошича 1850 р.

Вивченням словникового складу старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток займалися російські мовознавці: І. І. Срезневський, О. І. Соболевський, Є. Ф. Карський, В. В. Виноградов, А. С. Львов, С. М. Кульбакін, В. А. Погорелов та ін. Велике значення для лексиколога мають «Материалы и исследования в области славянской филологии» О. І. Соболевського та «Материалы для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського у 3-х томах (1893–1912). У словнику І. І. Срезневського використані східнослов'янські рукописи різних редакцій і багато церковнослов'янських пам'яток загальнослов'янського значення. Серед українських дослідників найбільший вклад у вивчення церковнослов'янської мови вніс М. Ф. Станівський.

Про необхідність видання словника старослов'янської і церковнослов'янської мов говорилось на першому Міжнародному конгресі славистів у Празі в 1929 р. Ця ідея розвивається у проекті рішення Лінгвістичної секції 3-го з'їзду слов'янських філологів у Белграді.

У 1955 р. у Гейдельберзі вийшов «Краткий словарь к древнецерковнославянским текстам» Л. Садник і Р. Айтцетмюллера. Хоча він був задуманий авторами як навчальний посібник для читання старослов'янських пам'яток, однак словник був надійним довідником не тільки для учнів, а й для дослідників старослов'янської мови. У зв'язку з рішенням четвертого Міжнародного з'їзду славистів 1958 р. про створення єдиного словника церковнослов'янської мови різних ізводів питання відмежування старослов'янських рукописів від церковнослов'янських обговорювалося на засіданнях Міжнародної комісії з питань складання Словника церковнослов'янської мови. Робота над складанням такого словника почалася у середині 70-х років. «Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)» за редакцією Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки і Е. Благової – це словник найдавніших класичних старослов'янських рукописів, які дійшли до нас.

Словник церковнослов'янської мови під назвою «Полный церковнославянский словарь» був виданий у 1900 р. протоієреєм Г. Дяченком.

11. МОРФОЛОГІЯ

Грамматична система кожної слов'янської мови, у тому числі й церковнослов'янської, є результатом еволюції морфологічних одиниць праслов'янської, яка, в свою чергу, успадкувала цю систему від праіндоевропейської мови. Усі слова церковнослов'янської мови належать в основному до тих же частин мови (граматичних розрядів), які наявні і в сучасній українській мові. Критерієм, за яким слова відносять до того чи іншого розряду, є наявність або відсутність їх здатності виступати відповідними членами речення. До самостійних частин мови належать іменники, займенники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники; до службових – прийменники, сполучники, частки. Іменники, займенники, прикметники і числівники об'єднувалися під однією назвою – імена, які протиставлялися іншому класові – дієслову. Імена мали сім відмінків, три роди, три числа (однина, множина, двоїна). Церковнослов'янська мова мала два типи відмінювання: іменне і займенникове. Іменники відмінювалися за іменним типом, займенники за займенниковим, а прикметники, дієприкметники, порядкові числівники відмінювалися за обома типами: за іменним зразком відмінювалися короткі форми, за займенниковим зразком – повні. Займенникове відмінювання виникло шляхом приєднання до іменних форм вказівного займенника *и*, *га*, *ю* в тому самому відмінку.

Дієслова змінювалися за числами та особами, мали часові форми.

11.1. Іменник

Іменник – це самостійна частина мови, що означає назву предмета або має значення предметності. Іменники у церковнослов'янській мові мали три роди: чоловічий, жіночий і середній; три числа: однину, множину і двоїну; сім відмінків і поділялися на відміни.

У старослов'янській мові іменники поділялися на відміни за типом основи. Розрізняли шість типів основ:

1. Іменники з основою на *-*a*, **ja* жін.р. (жена, рыба, душа), чоловічого та «спільного» роду (владыка, слоуга).
2. Іменники з основою на *-*i*, *-*ji* чол. і сер. р. (столъ, конь, село, море).
3. Іменники з основою на *-*t* чол.р. (сынъ, домъ, волъ, полъ, връхъ, медъ).
4. Іменники з основою на *-*P* чол. і жін. р. (кость, гость).

5. Іменники з основою на *-*p* жін. р. (свекры, любы) (див. табл. на стор. 196).

6. Іменники з основою на приголосний: *-*s* сер.р. (слово, небо); *-*er* жін.р (мати); *-*nt* сер.р. (тєла), *-*en* чол. та сер. р. (камы, нма).

Граматичним показником основи був особливий суфікс, який закінчувався на голосний або приголосний. Цей суфікс був характерний тільки для певної основи і виступав колись перед відмінковими флексіями в усіх відмінках. У старослов'янській мові найдавніший тематичний голосний основи завжди можна виявити перед флексійним приголосним у формі давального відмінка множини або орудного-давального двоїни, а в основах на приголосний – перед флексійним голосним (в усіх непрямих відмінках однини, крім знахід-ного відмінка у деяких основ на приголосний). Наприклад, основи на голосний: вод-а-мъ, плод-о-мъ, сын-ъ-мъ (ъ на місці індоєвроп. *r*), кост-ъ-мъ (ъ відповідає кінцевому і давніх основ), давальний-орудний двоїни – вод-а-ма, плод-о-ма, сын-ъ-ма, кост-ъ-ма; основи на приголосний: родовий одн. – кам-єн-є, нм-єн-є, слов-єс-є, мат-єр-є, тєл-ѣт-є; давальний одн. – кам-єн-н, нм-єн-н, слов-єс-н і под.

11.1.1. Відмінювання іменників у церковнослов'янській мові

Основна тенденція у формуванні словозмінних типів у церковнослов'янській мові – це тенденція до взаємодії і змішування давніх типів основ, які належали до одного родового типу, і формування деклі-наційних типів і підтипів за новими формальними і семантичними показниками. Тому всі іменники поділялися на чотири типи відмінювання.

До першої відміни належали іменники чоловічого і жіночого роду, які закінчувалися на -а, -ѣ: жен-а, вод-а, чаш-а, воєвод-а, зємла.

До другої відміни належали іменники чоловічого роду, які закінчувалися на -ъ, -ь, -й – раб-ъ, кон-ь, кра-й і середнього роду – на -о, -є: сєл-о, пол-є. Перша відміна поділяється на тверду і м'яку групи. До твердої відносилися іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний із закінченням -ъ, -о: раб-ъ, сєл-о; до м'якої групи відносилися іменники, основа яких закінчується на м'який приголосний із закінченням -ь, -є, -й – цар-ь, кра-й, мор-є. Іменники з основою на шиплячий і ц відмінювалися за змішаним типом, тобто мали закінчення як твердої, так і м'якої групи.

До третьої відміни належали іменники жіночого роду, які закінчуються на -ь: волѣзнь, заповѣдь, милость, мѣдрость. Переважна

більшість іменників чоловічого роду такого типу перейшла в групу іменників, які відмінювалися за другою відміною (голѣвь, господь, гость та ін.). За цим типом відмінюються іменники, які мають тільки форми множини: гѣсли, перси, мощи, людіє та ін.

До четвертої відміни належать іменники усіх трьох родів, які у непрямих відмінках мали подовження в основі (суфікси -єс, -єн, -єр, -ят): нма, небо, камень, матн, церковь (див табл. на стор. 195).

11.1.2. Зразки відмінювання іменників першої відміни

			Однина	
Тверда група			М'яка група	Мішана
Н.	жен-а	рѣк-а	зємл-ѣ	юнош-а
Р.	жен-ы	рѣк-н	зємл-н	юнош-н
Д.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	зємл-н	юнош-н (ѣ)
З.	жен-ѹ	рѣк-ѹ	зємл-ю	юнош-ѹ
О.	жен-ою	рѣк-ою	зємл-єю	юнош-єю
М.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	зємл-н	юнош-н
Кл.	жен-о	рѣк-о	зємл-є	юнош-є
			Множина	
Н.Кл.	жен-ы	рѣк-н	зємл-н	юнош-н
Р.	жен-ъ	рѣк-ъ	зємел-ь	юнош-ъ
Д.	жен-амъ	рѣк-амъ	зємл-амъ	юнош-амъ
З.	жен-ы(ъ)	рѣк-н	зємл-н	юнош-ы(ъ)
О.	жен-амн	рѣк-амн	зємл-амн	юнош-амн
М.	жен-ахъ	рѣк-ахъ	зємл-ахъ	юнош-ахъ
			Двоїна	
Н.З.Кл.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	зємл-н	юнош-н
Р.М.	жен-ѹ	рѣк-ѹ	зємл-ю	юнош-ѹ
Д.О.	жен-ама	рѣк-ама	зємл-ѣма	юнош-ама

11.1.3. Особливості відмінювання іменників першої відміни

1. Іменники ч.р. на -ѣа в О.в. однини мають закінчення -ємъ: псаємъ, ієремїємъ.

2. Іменники на шиплячий у З.в. множини поряд із звичайною формою деколи мають і давню: дѣшы ваша і давня форма – дѣшѣ ваша.

3. Іменники на -ѣ після голосного (выѣ, молніѣ, змїѣ) у Н. і З.в. множини зберегли давні форми: своѣ же покорнша выѣ; змїѣ возмѣтъ (пор. старослов'янські форми выѣ, змїѣ, молніѣ).

4. Перед **ѣ** у Д. і М.в. однини і Н., З. і Кл.в. двоїни проходить пом'якшення задньязыкових: г, к, х змінюються у з, ц, с.

5. З.в. множини іменників, що позначають істоти, має такі самі закінчення, як і Н.в., але може збігатися і з Р.в.

11.1.4. Зразки відмінювання іменників другої відміни

		Однина			
		Тверда група		М'яка група	
Н.	рав-ъ	сел-о	цар-ь	мор-е	кра-й
Р.	рав-а	сел-а	цар-а	мор-а	кра-а
Д.	рав-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-ю	кра-ю
З.	рав-а	сел-о	цар-а	мор-а	кра-а
О.	рав-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
М.	рав-ѣ	сел-ѣ	цар-и	мор-и	кра-и
Кл.	рав-е	сел-о	цар-ю	мор-е	кра-ю

		Множина			
Н.Кл.	рав-и	сел-а	цар-и (іє)	мор-а	кра-и
Р.	рав-швъ (-ъ)	сел-ъ	цар-ей	мор-ей	кра-евъ
Д.	рав-шмъ	сел-шмъ	цар-ем	мор-емъ	кра-емъ
З.	рав-ы (-швъ)	сел-а	цар-и (-ей)	мор-а	кра-и
О.	рав-ы	сел-ы	цар-и (ьми)	мор-и	кра-и
М.	рав-ѣхъ	сел-ѣхъ	цар-ехъ	мор-ахъ	кра-ехъ

		Двоїна			
Н.З.Кл.	рав-а	сел-ѣ	цар-а	мор-а	кра-а
Р.М.	рав-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-и	кра-ю
Д.О.	рав-ома	сел-ома	цар-ема	мор-ема	кра-ема

Тверда група
на задньязыковий

Мішана група

Відмінювання
на -іє

		Однина		
Н.	дѸх-ъ	мѸж-ъ		знамені-е
Р.	дѸх-а	мѸж-а		знамені-а
Д.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ		знамені-ю
З.	дѸх-ъ (-а)	мѸж-а		знамені-е
О.	дѸх-омъ	мѸж-емъ		знамені-емъ
М.	дѸс-ѣ	мѸж-и		знамені-и
Кл.	дѸш-е	мѸж-Ѹ		знамені-е

		Множина		
Н.Кл.	дѸс-и	мѸж-и (-іє)		знамені-а
Р.	дѸх-швъ	мѸж-ей		знамені-й
Д.	дѸх-шмъ	мѸж-емъ		знамені-емъ
З.	дѸх-и	мѸж-ы		знамені-а
О.	дѸх-и	мѸж-ы		знамені-и
М.	дѸс-ѣхъ	мѸж-ахъ		знамені-ихъ

		Двоїна		
Н.З.Кл.	дѸх-а	мѸж-а		знамені-и
Р.М.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ		знамені-ю
Д.О.	дѸх-ома	мѸж-ема		знамені-ема

Примітка

1. З.в. однини іменників на позначення істот збігається з Р.в., але бувають випадки, коли він ідентичний з Н.в. Наприклад: Прімітѣ дѸхъ стѣть (Іоан. 20,22), всадѣи мѸжа на конь (IV Цар. 9, 17). У множині З.в. іменників на позначення істот збігається з Н.в., але може збігатися з Р.в.: и вышлите всѣхъ равшвъ гднихъ (IV Цар. 10, 23).

2. У Н.в. множини деколи зустрічається закінчення **ы** замість **и**: да ка меніє сіє хлѣвы вѸдѸтъ (Мв.4.3); хлѣвы wskѸдѣша (I Цар. 9,7).

3. О.в. множини, крім звичайних закінчень **ы**, **и**: рабы, цари, може мати закінчення **- (ь)ми**: сыми, царьми. Інколи, можливо під впливом розмовної мови, зустрічається закінчення **-ами**: грѣхамн, скорпїонами.

4. Задньязыкові **г, к, х** перед голосними переднього ряду змінюються на **ж, ч, ш** або **з, ц, с**: дѸхъ – дѸш-а – дѸс-и; отрокъ – отроч-а – отроч-ѣхъ.

5. Слово **господь** у однині відмінюється за твердою різновидністю, Кл. відмінок має закінчення **-и**; у множині відмінюється за м'якою різновидністю (у значенні *господарь*).

		Множина	
Однина			
Н.	господ-ь	господ-ниє	
Р.	господ-а	господ-ни (-ей)	
Д.	господ-Ѹ, -евн	господ-емъ	
З.	господ-а (-ь)	господ-и	
О.	господ-емъ	господ-ьми	
М.	господ-ѣ	господ-ехъ	
Кл.	господ-и	господ-и	

Двоїна

Н.З.Кл. господ-а

Р.М. господ-ню

Д.О. господ-ема

11.1.5. Особливості відмінювання іменників другої відміни

В однині:

1. Д.в. замість закінчень -Ѹ та -ю може мати в деяких словах закінчення -овн, -евн: сыновн, царевн, пѣтровн, архіереовн, мѡyseовн.

2. Іменники колишньої III відміни зберігають у Р.в. давнє закінчення -Ѹ замість -а: ѿ домѸ рабѡты (Исх. 20, 2); съ онагѡ полѸ іордана (Матв. 4, 25). У М.в. іменники місця також мають закінчення -Ѹ: в домѸ оца моєгѡ (Іоан. 14,2); стѧ верхѸ (Матв. 2,9).

3. Запозичені іменники чоловічого роду на -ей і с.р. на -їє мають у Р.в. закінчення -а: архіереѧ, євліѧ.

4. Іменники, які у Н.в. одн. закінчуються на -ъ, -їй, у Кл.в. мають закінчення -є: братє, славїє; ті іменники, які закінчуються на -ей, можуть мати закінчення -є та ю: фарїсеє (Матв. 23, 26), архіерею; іменники із закінченням -ь мають закінчення -ю: царю; іменники з основою на шиплячий із закінченням -ь, -ъ мають закінчення -Ѹ: мѡжъ – мѡжѸ, врачъ – врачѸ.

У множині:

1. У Н.в. деякі іменники мають закінчення -ове, -еве: сынове, врачеве.

2. Іменники на позначення звань або посад, які закінчуються на -ей, в Н.в. множини мають закінчення -є, а ті, що закінчуються на -рь, мають закінчення -їє: фарїсей – фарїсеє, пастырь – пастыріє.

3. Іменники, які означають дійову особу на -тель, можуть мати в Н.в. множини -є та -їє: предателе, свидѣтеле.

4. Іменники на позначення назв племен і народів із закінченням -инъ в Н.в. множини мають закінчення -є: галїлеанинъ – галїлеане.

5. У Р. і Д.в. деякі іменники мають вставний суфікс -ов- або -ев-: сынѡвѡъ, сыновѡмъ, ѡ сынѡвѡхъ.

6. У Д.в. іменники іншомовного походження на -ей мають не тільки закінчення -емъ, але і -омъ: архіереємъ, іудеємъ.

7. Іменник братъ відмінюється у множині таким чином:

Н. брат-їа

З. брат-їй

Р. брат-їй

О. брат-їамн

Д. брат-їамъ

М. брат-їахъ

8. Іменники єврейського походження саддаї, равві, елві, аднаї зовсім не відмінюються. Деколи не відмінюється і ім'я інсъ, коли воно стоїть у сполученні з хртосъ: Інсъ хртѡмъ.

Зауваження: така різноманітність закінчень пояснюється тим, що до першої відміни ввійшли іменники, які раніше належали до інших типів відмінювання. Основу цієї відміни склали давні іменники на -*o чол. і сер. родів, до них приєдналися іменники на -*u та -*i. Вони прийняли закінчення -*o основ, але у деяких відмінках залишилася конкуренція закінчень усіх типів основ. Так, іменники давніх -*u основ мали особливі закінчення Р. та М. в. однини -Ѹ: в домѸ; Д. в. однини -овн, -евн; Н.в. множини -ове; Р. в. множини -ѡвѡъ; О.в. множини -(ь)мн: сынмн. Іменники -*i основ мали закінчення у Н.в. множини -їє: господїє; О.в. множини -ьмн: господьмн і Кл. в. однини -н в слові господ-н. Ці особливості були прийняті за аналогією іменниками інших основ, які ввійшли до цієї відміни.

11.1.6. Зразки відмінювання іменників третьої відміни

Однина

	Ж.р.	Ч.р.
Н.	заповѣд-ь	пѡт-ь
Р.	заповѣд-н	пѡт-н
Д.	заповѣд-н	пѡт-н
З.	заповѣд-ь	пѡт-ь
О.	заповѣд-їю	пѡт-емъ
М.	заповѣд-н	пѡт-н
Кл.	заповѣд-є	пѡт-ь (н)

Множина

Н.	заповѣд-н	пѡт-їє
Р.	заповѣд-ей	пѡт-їй (ей)
Д.	заповѣд-емъ	пѡт-емъ
З.	заповѣд-н	пѡт-н
О.	заповѣд-ьмн	пѡт-ьмн
М.	заповѣд-єхъ	пѡт-єхъ

Двоїна

Н.З.Кл.	заповѣд-н	пѣт-н
Р.М.	заповѣд-ю	пѣт-ю
Д.О.	заповѣд-ема (ьма)	пѣт-ьма

11.1.7. Зразки відмінювання іменників четвертої відміни

Середній рід

Однина

Н.Кл.	нм-а	отроч-а	невес-о
Р.	нмен-е	отрочат-е	невес-е
Д.	нмен-н	отрочат-н	невес-н
З.	нм-а	отроч-а	невес-о
О.	нмен-емъ	отрочат-емъ	невес-емъ
М.	нмен-н	отрочат-н	невес-н

Множина

Н.Кл.	нмен-а	отрочат-а	невес-а
Р.	нмен-ъ	отрочат-ъ	невес-ъ
Д.	нмен-емъ (шмъ)	отрочат-емъ (шмъ)	невес-емъ
З.	нмен-а	отрочат-а	невес-а
О.	нмен-ы	отрочат-ы	невес-ы
М.	нмен-ѣхъ	отрочат-ѣхъ	невес-ѣхъ

Двоїна

Н.З.Кл.	нмен-н	отрочат-н	невес-н
Р.М.	нмен-ѣ	отрочат-ѣ	невес-ѣ
Д.О.	нмен-ема(ама)	отрочат-ема(ама)	невес-ема

Чоловічий рід

Однина

Н.Кл.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
Р.	ремен-е	ден-е	камен-е
Д.	ремен-н	ден-н (евн)	камен-н
З.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
О.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
М.	ремен-н	ден-н	камен-н

Множина

Н.Кл.	ремен-н	ден-іє (н)	камен-н (їа)
Р.	ремен-ей (їй)	ден-їй (ей)	камен-їй
Д.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
З.	ремен-н	ден-н	камен-н
О.	ремен-ьми	ден-ьми	камен-ьми
М.	ремен-ехъ	ден-ехъ	камен-ехъ

Двоїна

Н.З.Кл.	ремен-н	ден-н	камен-н
Р.М.	ремен-ѣ	ден-ю (дню)	камен-ѣ
Д.О.	ремен-ема	ден-ьма	камен-ьма (ема)

Жіночий рід

Однина

Н.Кл.	мат-н	свекр-ы	церков-ь
Р.	матер-е	свекров-е	церкв-е
Д.	матер-н	свекров-н	церкв-н
З.	матер-ь	свекров-ь	церков-ь
О.	матер-ю	свекров-ю	церков-ю
М.	матер-н	свекров-н	церкв-н

Множина

Н.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.	матер-їй (ей)	свекров-ей	церкв-ей
Д.	матер-емъ	свекров-амъ	церкв-амъ
З.	матер-ей (н)	свекров-ей (н)	церкв-н
О.	матер-ьми	свекров-амн	церкв-амн
М.	матер-ехъ	свекров-ахъ	церкв-ахъ

Двоїна

Н.З.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.М.	матер-ю	свекров-ю	церков-ю
Д.О.	матер-ема	свекров-ама	церкв-ама

Зауваження: Замість форми множини від іменника **камень** – **каменн** часто вживається збірна форма: **да каменіє сіє хлѣвы вѣдѣтъ** (Матв.4,3); **каменіємъ повивахѣ стефана** (Діян.7,59).

Іменники **свекры** і **церковь** в закінченнях Д., О. і М. в. множини мають голосний -а: -ама, -амъ, -амн, -ахъ.

11.1.8. Особливості відмінювання іменників четвертої відміни

Іменники *око* і *оухо* в однині і множині відмінюються як *небо*, а у двоїні – без суфікса *-ес*:

Н.З.Кл.	оч-н (оц-ѣ)	оуш-н
Р.М.	оч-ю	оуш-ю
Д.О.	оч-нма	оуш-нма

Іменники середнього роду на *-о*, внаслідок подібності їх до іменників с.р. першої відміни, часто приймають форми без суфікса *-ес*: *словомъ*.

За зразком слова *мати* відмінюється *дщи*; за зразком *свекры* відмінюються: *лювы, неплоды, кровь, церковъ* (від *церкы*); за зразком *камень* відмінюються іменники *пламень, ремень, кремень, корень*.

11.2. Займенник

За своїм значенням займенники поділяються на такі розряди:

1. *Особові*: азъ, ты, мы, вы.
2. *Зворотний*: себе
3. *Вказівні*: той, та, таа; онъ, она, оно; то, тое; сей (сій), сіа, сіе; оный, -аа, -оє; овъ, -а, -о; овый, -аа, -оє; такий, -аа, -оє; таковый, -а, -оє; толкъ, -аа, -оє
4. *Присвійні*: мой, -а, -є; твой, -а, -є; свой, -є, -а, -є; нашъ, -а, -є; вашъ, -а, -є
5. *Питальні*: кьто (пізніше кто), чьто (пізніше что); кій, каа, коє; чій, чіа, чіє; какій, -аа, -оє; каковъ, -а, -о; каковыи, -аа, -оє; ѡаковъ, -а, -о; гаковыи, -аа, -оє; колкъ, -а, -о; колкій, -аа, -оє; который, -аа, -оє
6. *Відносні*: нже, гаже, іеже; лнкъ, -а, -о; лнкій, -аа, -оє; гагакъ, -а, -о; гакій, -аа, -оє і ті, які відносяться до питальних.
7. *Означальні*: весь, вса, все; всакъ, -а, -о; всакій, -аа, -оє; самъ, -а, -о; самыи, -аа, -оє; кійждо, кааждо, коєждо, кождо; всаческой, -аа, -оє; ннъ, -а, -о; нный, -аа, -оє
8. *Неозначені*: нѣкто, нѣчто, нѣкій, нѣкаа, нѣкое
9. *Заперечні*: ннкто, ннчто, ннктоже, ннчтоже, ннкій, ннкоторый, -аа, -оє

11.2.1. Відмінювання займенників

Займенники церковнослов'янської мови поділяються на родові (ті, які змінюються за родами) і неродові. Займенники *азъ, ты, себе, кто, что, нѣкто, нѣчто, ннкто, ннчто* не відмінюються за родами. Усі інші – відмінюються.

11.2.2. Зразки відмінювання особових і зворотного займенників

Однина

Н.	азъ	ты	—
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мнѣ, мн	тебѣ, ти	себѣ, си
З.	мене, ма	тебе, та	себе, са
О.	мною	тобою	собою
М.	мнѣ	тебе	себѣ

Множина

Н.	мы	вы
Р.	насъ	васъ
Д.	намъ	вамъ
З.	ны, насъ	вы, васъ
О.	нами	вами
М.	насъ	васъ

Двоїна

Н.	мы	вы
З.	ны	вы
Р.М.	наю	ваю
Д.О.	нама	вама

Зауваження:

1. Короткі форми непрямих відмінків від займенників *азъ, ты, себе – мн, ти, си, ма, та, са, ны, вы*, якщо вони стоять після слів, які мають наголос на останньому складі, втрачають свій наголос і приєднуються до попереднього слова: *спасі ма, благослові ма, тѣмже молю вы*. Такі займенники називаються енклітиками.

2. Зворотний займенник *себе* має тільки форму однини і не має форми Н.в., бо не буває підметом.

11.2.3. Зразки відмінювання родових займенників

Тверда група

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	той	тоє, то	таа, та
Р.	того		тоа
Д.	томѹ		той
З.	той, того	тоє, то	тѹ, тѹю
О.	тѣмъ		тою
М.	томъ		той

Множина

Н.	тін (тн)	тѣ, та	тыа, ты
Р.		тѣхъ	
Д.		тѣмъ	
З.	тыа, тѣхъ	таа, та	тыа, ты, тѣхъ
О.		тѣми	
М.		тѣхъ	

Примітка: Займенники усіх родів у Р., Д., О. і М. в. мають однакові форми

Двоїна

Н.З.	та	тѣ, та	тѣ
Р.М.		тою	
Д.О.		тѣма	

М'яка група

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	мой	мое	моа
Р.	моего		моєа
Д.	моємѹ		моєй
З.	мой, моего	мое	мою
О.	момъ		моєю
М.	моємъ		моєй

Множина

Н.	мон	моа	моа
Р.		монхъ	
Д.		момъ	
З.	моа, монхъ	моа	моа, монхъ
О.		монми	
М.		монхъ	

Двоїна

Н.З.	моа	мон	мон
Р.М.		моєю	
Д.О.		монма	

Зауваження:

1. У церковнослов'янській мові не збереглися вказівні займенники **н**, **га**, **іє** (вони були витіснені формами займенників **онъ**, **она**, **оно**), але з часткою **же** у Н.в. вживалися як відносні займенники **иже**, **гаже**, **ієже**. Відмінювалася тільки його перша частина за м'якою групою, а частка залишалася без змін.

2. У родових займенників закінчення Р.в. множини **-w** вживається для того, щоб відрізнати від подібних форм З. в.: Р. в. – **егw**, З. в. – **его**.

3. За зразком відмінювання займенників **мой** і **твой** відмінювалися і інші родові займенники: за м'якою різновидністю – займенники **твой**, **свой**, **кій**, **чій**, **сей**, **что**, **никій**, **нѣчто**, **ничто**, **нашъ**, **вашъ**; за твердою різновидністю – займенники **инъ**, **онъ**, **овъ**, **самъ**, **всакъ**, **какій**, **какъ**, **такій**, **такъ**, **єанкъ**, **коанкъ**, **тоанкъ**, **кто**, **нѣкто**, **никто**.

4. У відносних займенників **иже**, **гаже**, **ієже** і означальних **кійждо**, **каждо**, **кождо**, **коєждо** відмінювалася перша частина, а частки **-же**, **-ждо** залишалися без змін: **егwже**, **емѹже**, **коєгwждо**, **коємѹждо** і под.

Питальні займенники **кто**, **что** мали тільки форму однини:

Н.	кто	что
Р.	когw	чегw, чєсw, чєсогw
Д.	комѹ	чємѹ, чєсомѹ
З.	кого	что, чєсо
О.	кимъ	чимъ
М.	комъ	чємъ, чєсомъ

Так само відмінювалися займенники, які утворені від них, – неозначені *нѣкто*, *нѣчто* і заперечні *никто*, *ничто*, *никтоже*, *ничтоже*. Якщо біля заперечного займенника вживався применник, то він ставився після заперечної частки: *ни сваритъся ни съ кѣмъ*, *ни возненави дитъ всѣаго человекѣа*.

11.3. Прикметник

Прикметник – частина мови, що означає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чий?* Прикметники завжди вживаються при іменниках, узгоджуючись з ними у роді, числі і відмінку.

За своїм значенням прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні.

Як і в старослов'янській мові, прикметники церковнослов'янської мови мали короткі (іменні) і повні (займенникові) форми. Короткі прикметники відмінювалися за зразком іменників (першої і другої відміни), повні форми відмінювалися за займенниковим відмінюванням.

11.3.1. Відмінювання коротких прикметників (іменне відмінювання)

Тверда група

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	мѣдр-ъ	мѣдр-о	мѣдр-а
Р.	мѣдр-а		мѣдр-ы
Д.	мѣдр-ѡ		мѣдр-ѣ
З.	мѣдр-ъ (а)	мѣдр-о	мѣдр-ѡ
О.	мѣдр-ымъ		мѣдр-ою
М.	мѣдр-ѣ		мѣдр-ѣ
Кл.	мѣдр-ъ	мѣдр-о	мѣдр-а

Примітка: У Р., Д., О. і М. в прикметники чол. і сер. роду в одн., мн. і дв. мали однакові форми.

Множина

Н. Кл.	мѣдр-н	мѣдр-а	мѣдр-ы
Р.		мѣдр-ыхъ	
Д.		мѣдр-ымъ	
З.	мѣдр-ы (ыхъ)	мѣдр-а	мѣдр-ы
О.		мѣдр-ы (ыми)	
М.		мѣдр-ыхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѣдр-а	мѣдр-ѣ	мѣдр-ѣ
Р.М.		мѣдр-ѡ	
Д.О.		мѣдр-ыма	

М'яка група

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	господен-ъ	господн-ѣ	господн-ѡ
Р.		господн-ѡ	господн-и
Д.		господн-ю	господн-и
З.	господен-ъ (ѡ)	господн-ѣ	господн-ю
О.		господн-нмъ	господн-ею
М.		господн-и	господн-и
Кл.	господен-ъ	господн-ѣ	господн-ѡ

Множина

Н.Кл.	господн-и	господн-ѡ	господн-и
Р.		господн-ихъ	
Д.		господн-нмъ	
З.	господн-и (ихъ)	господн-ѡ	господн-и
О.		господн-и (ими)	
М.		господн-ихъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	господн-ѡ	господн-и	господн-и
Р.М.		господн-ю	
Д.О.		господн-нма	

Хоча короткі прикметники і відмінюються за іменниковим типом відмінювання, але у деяких відмінках вони приймають закінчення повних прикметників:

1) в О.в. однини чол. і сер. роду прикметники мають закінчення повних форм – мѡдр-ымъ, господн-имъ;

2) у множині усі форми коротких прикметників, за винятком Н: і З.в., мають закінчення повних форм (О.в. може мати закінчення як повних, так і коротких форм);

3) у Д. і О.в. двоїни короткі форми прикметників мають закінчення повних форм;

4) присвійні прикметники на -їй (рабїй) відмінюються за іменним типом (як іменник край), хоча інколи приймають і повні форми:

Однина

Н.	бѣжї-й
Р.	бѣжї-а
Д.	бѣжї-ю
З.	бѣжї-й
О.	бѣжї-имъ
М.	бѣжї-и (емъ)
Кл.	бѣжї-й

11.3.2. Відмінювання повних прикметників

Тверда група

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н. Кл.	мѡдр-ый	мѡдр-ое	мѡдр-аа
Р.	мѡдр-аго		мѡдр-ыа
Д.	мѡдр-омѡ		мѡдр-ѣй (ой)
З.	мѡдр-ый (аго)	мѡдр-ое	мѡдр-юю
О.	мѡдр-ымъ		мѡдр-ою
М.	мѡдр-ѣхъ		мѡдр-ѣй (ой)

Множина

Н. Кл.	мѡдр-ѣн	мѡдр-аа	мѡдр-ыа
Р.		мѡдр-ыхъ	
Д.		мѡдр-ымъ	
З.	мѡдр-ыа (ыхъ)	мѡдр-аа	мѡдр-ыа (ыхъ)
О.		мѡдр-ыми	
М.		мѡдр-ыхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѡдр-аа	мѡдр-ѣи	мѡдр-ѣи
Р.М.		мѡдр-юю	
Д.О.		мѡдр-ыма	

М'яка група

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.Кл.	снн-їй	снн-ее	снн-аа
Р.	снн-аго		снн-їа
Д.	снн-емѡ		снн-ей
З.	снн-їй (аго)	снн-ее	снн-юю
О.	снн-имъ		снн-ею
М.	снн-емъ		снн-ей

Множина

Н. Кл.	снн-їн	снн-аа	снн-їа
Р.		снн-ныхъ	
Д.		снн-нимъ	
З.	снн-їа (-ныхъ)	снн-аа	снн-їа (ныхъ)
О.		снн-ими	
М.		снн-ныхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	снн-аа	снн-їн	снн-їн
Р.М.		снн-юю	
Д.О.		снн-има	

11.3.3. Відмінювання прикметників з основою на шиплячий

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.Кл.	ннщ-їй	ннщ-єє	ннщ-аа
Р.	ннщ-аго		ннщ-їа
Д.	ннщ-емѣ		ннщ-ей
З.	ннщ-їй(-аго)	ннщ-єє	ннщ-юю
О.	ннщ-нмъ		ннщ-ею
М.	ннщ-емъ		ннщ-ей

Множина

Н.Кл.	ннщ-їи	ннщ-аа	ннщ-ыа
Р.		ннщ-нхъ	
Д.		ннщ-ымъ	
З.	ннщ-ыа	ннщ-аа	ннщ-ыа(-нхъ)
О.		ннщ-нми	
М.		ннщ-нхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	ннщ-аа	ннщ-їи	ннщ-їи
Р.М.		ннщ-юю	
Д.О.		ннщ-нма	

11.3.4. Ступені порівняння прикметників

У церковнослов'янській мові прикметники утворювали ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь утворювався за допомогою давнішого суфікса **-(ь)ш** і більш пізнього суфікса **-їйш**, після шиплячих **--айш-**.

Короткі форми. При утворенні вищого ступеня суфікси **-(ь)ш-**, **-їйш-**, **-айш-** вживалися неоднаково. Суфікс **-(ь)ш** приєднувався до кореня прикметників, основа яких закінчується на **-к**, **-ок**, **-ек** і до деяких прикметників, які закінчувалися на **-ъ**, **-а**, **-о** (**хѣд-ъ**), причому суфікс **-к** відкидався. При вживанні суфікса **-їйш-** суфікс основи не відкидався:

	Прикметник	Корінь	Основа вищого ступеня
Суфікс -ъш :	выс-ок-ъ	выс-	выш-ш-
	глуб-ок-ъ	глуб-	глуба-ъш-
	слад-ок-ъ	слад-	слажд-ш-
Суфікс -їйш , -айш	бог-ат-ъ	бог-	бог-ат-їйш-
	крас-ен-ъ	крас-	крас-н-їйш-
	выс-ок-ъ	выс-	выс-оч-айш-

Закінчення прикметників вищого ступеня порівняння:

а) у прикметників із суфіксом **-ъш**: чол.р. **-їй**, жін.р. **--(ь)ш-н**, сер.р. **-є** або **-(ь)ше**:

выш-їй	выш-ш-н	выш-є або	выш-ш-є
глуба-їй	глуба-ъш-н	глуба-є або	глуба-ъш-є
слажд-їй	слажд-ш-н	слажд-є або	слажд-ш-є
хѣд-їй	хѣд-ш-н	хѣд-є або	хѣд-ш-є

б) у прикметників із суфіксом **-їйш**, **-айш**: чол.р. **-їй**, жін.р. **-їйш-н**, сер.р. **-їє**, **їйш-є**, причому проходить пом'якшення задньо-язикових **г**, **к**, **х** у **ж**, **ч**, **ш**, а **-ї** переходить у **-а**, кінцевий кореня **д** і **з** переходять у **ж** (суфікс **-к** випадає):

бог-ат-їй	бог-ат-їйш-н	бог-ат-їє –	бог-ат-їйш-є
крас-н-їй	крас-н-їйш-н	крас-н-їє –	крас-н-їйш-є
выс-оч-ай	выс-оч-айш-н	выс-оч-ає –	выс-оч-айш-є
(хѣд-ъ) хѣж-ай	хѣж-айш-н	хѣж-ає –	хѣж-айш-є
(внз-ок-ъ) внж-ай	внж-айш-н	внж-ає –	внж-айш-є

Повні закінчення прикметників вищого ступеня порівняння:

а) у прикметників із суфіксом **-ъш**: **-(ь)ш-їй**, **-(ь)ш-аа**, **-(ь)ш-єє**:

выш-шій	выш-шаа	выш-шее
глуба-ъшій	глуба-ъшаа	глуба-ъшее

б) у прикметників із суфіксом **-їйш**, **-айш**: **-їйш-їй**, **-їйш-аа**, **-їйш-єє**

бог-ат-їйш-їй	бог-ат-їйш-аа	бог-ат-їйш-єє
выс-оч-айш-їй	выс-оч-айш-аа	выс-оч-айш-єє

У церковнослов'янській мові є такі прикметники, які утворюють ступені порівняння від інших основ (суплетивні форми):

малый	мн-їй	мен-ъше	мен-ъшн
	мен-ъшій	мен-ъшее	мен-ъшаа

дoбpый	лѡч-ѣй	лѡч-ше	лѡч-ши
	лѡч-шій	лѡч-шее	лѡч-шам
вeлнкій	бол-ѣй	бол-е, бол-ьше	бол-ьши
	бол-ьшій	бол-ьшее	бол-ьшам
злый	гор-ѣй	гор-ше, гор-ѣе	гор-ши
	гор-шій	гор-шее	гор-шам

Найвищий ступінь порівняння не має особливих закінчень і утворюється від форм вищого ступеня за допомогою префікса *прѣ-*: *прѣвышшій, прѣвышшам*. Форми вищого ступеня порівняння із префіксом *нан-* майже не зустрічаються у церковнослов'янській мові, крім слова *нанпаче*.

11.3.5. Відмінювання прикметників вищого ступеня

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.Кл.	мѡдр-ѣй	мѡдр-ѣе	мѡдр-ѣйши
Р.		мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйши
Д.		мѡдр-ѣйшѡ	мѡдр-ѣйши
З.	мѡдр-ѣйш-ѡ (-а)	мѡдр-ѣе (-ѣйше)	мѡдр-ѣйшѡ
О.		мѡдр-ѣйшмѡ	мѡдр-ѣйшею
М.		мѡдр-ѣйши	мѡдр-ѣйши

Множина

Н.Кл.	мѡдр-ѣйше(и)	мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйша
Р.		мѡдр-ѣйшихѡ	
Д.		мѡдр-ѣйшимѡ	
З.	мѡдр-ѣйшѡ	мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйшѡ
О.		мѡдр-ѣйшии	
М.		мѡдр-ѣйшихѡ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйши	мѡдр-ѣйши
Р.М.		мѡдр-ѣйшѡ	
Д.О.		мѡдр-ѣйшии	

Повні форми вищого і найвищого ступенів порівняння відмінюються за зразком повних прикметників з основою на шиплячий.

11.4. Числівник

Числівник – це самостійна частина мови, яка означає кількість або порядок предметів. Числівники, які означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* називаються *кількісними*. Числівники, які означають порядок предметів і відповідають на питання *який?* називаються *порядковими*. Крім того, існують ще такі розряди числівників: *збірні* (*оное, троє*), *кратні* (*єдинократный, двократный, сѡгъвѡый*), *дробові* (*полъ, четверть, десатина*).

У церковнослов'янській мові кількісні числівники як самостійні слова існували тільки для основних чисел десяткової системи. Це числівники 1 – 10, 100, 1000:

1	–	єдинъ, єднѡ; єдина; єдино
2	–	дѡва – ч.р., дѡвѣ – ж. і с.р.
3	–	триє, трыє – ч.р.; три – ж. і с.р.
4	–	четыре – ч.р.; четыри – ж. і с.р.
5	–	пѡть
6	–	шесть
7	–	седь
8	–	ось
9	–	девѡть
10	–	десѡть
100	–	сѡто
1000	–	тысѡшѡ

Числівники від 11 до 19 утворюються описово: одиниці приєднувалися до давньої форми М.в. однини числівника *десѡть* – *десѡте* за допомогою прийменника *на-*: *єдинъ на десѡте, дѡва на десѡте, трыє на десѡте* і т. д.

Числівники, назви десятків, 20–90 утворювалися шляхом додавання числівника *десѡть* до відповідної одиниці: числівники *дѡва, три, четыре* узгоджуються з *десѡть* у відмінку і числі (родових відмінностей немає): *дѡва десѡти, три десѡти, четыре десѡти*. Пізніше кінцевий *-и* цих числівників перейшов у *-ь*: *двадесѡть, тридесѡть, четыредесѡть*.

Числівники від *пѡть* до *девѡть* сполучувалися із числівником *десѡть* у Р.в. множини: *пѡть десѡть – пѡтьдесѡть, шесть десѡть – шестьдесѡть* і т. д.

Числівники від 200 до 900 (назви цілих сотень) утворювалися шляхом приєднання до одиниць числівника *съто* у відповідній формі: шляхом узгодження *дъвъ стѣ* – *дъвъѣстѣ*; *три ста* – *триста*; *четыре ста* – *четыреста*; або керуванням – *пять сътъ* – *пятьсътъ*, *шесть сътъ* – *шестьсътъ* і т. д.

11.4.1. Відмінювання простих кількісних числівників

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	єдинн-ъ	єдинн-о	єдинн-а
Р.	єдинн-ого		єдинн-оа
Д.	єдинн-омѹ		єдинн-ой
З.	єдинн-ъ (ого)	єдинн-о	єдинн-ю
О.	єдинн-ѣмъ		єдинн-ою
М.	єдинн-омъ		єдинн-ою

Множина

Н.	єдинн-и	єдинн-ы	єдинн-а
Р.		єдинн-ѣхъ	
Д.		єдинн-ѣмъ	
З.	єдинн-ы	єдинн-ы	єдинн-а
О.		єдинн-ѣми	
М.		єдинн-ѣхъ	

Двоїна

Н.З.	єдинн-а	єдинн-ѣ	єдинн-ѣ
Р.М.		єдинн-ою	
Д.О.		єдинн-ѣма	

Числівник *єдиннъ, -а, -о*, коли він вживався у значенні числівника, мав тільки форми однини; коли вживався у значенні займенника або прикметника, тоді мав форми множини і двоїни.

Числівники *дъва*, *оба* відмінювалися тільки у двоїні:

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.З.	дъва, оба	дъвъѣ, обѣ	дъвъѣ, обѣ
Р.М.		дъвою, двѹ, обою	
Д.О.		дъвъѣма, обѣма	

Числівники *триє*, *четыре* відмінювалися тільки у множині:

Множина

	Чол.р.	Сер. і жін.р.
Н.	триє, три	три
Р.	триєхъ, трєхъ	трєхъ
Д.	триємъ, трємъ	трємъ
З.	триєхъ, трєхъ, три	три
О.	триєми, трєми	трєми
М.	триєхъ, трєхъ	трєхъ
Н.	четыре (-н)	четыри (-є)
Р.	четырехъ	
Д.	четыремъ	
З.	четыри (-є)	
О.	четырьми	
М.	четырехъ	

Числівники від *пять* до *девять* відмінювалися як іменники третьої відміни (*костъ*) у однині.

Числівник *дєсѣтъ* відмінювався також як іменники третьої відміни у всіх трьох числах. Крім звичайних форм, у множині цей займенник міг ще відмінюватися за зразком прикметників м'якої різновидності.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	дєсѣтъ-ь	дєсѣтъ-и (-є) -нхъ	Н.З. дєсѣтъ-и
Р.	дєсѣтъ-и	дєсѣтъ-ъ -нмъ	Р.М. дєсѣтъ-ѹ
Д.	дєсѣтъ-и	дєсѣтъ-ємъ	Д.О. дєсѣтъ-ьма
З.	дєсѣтъ (-є)	дєсѣтъ-и (-є)	
О.	дєсѣтъ-ю	дєсѣтъ-ьми	
М.	дєсѣтъ-и	дєсѣтъ-єхъ -нхъ	

Числівник *сто* відмінювався як іменник середнього роду на *-о*:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	сто	ста	Н.З. стѣ
Р.	ста	сотъ	Р.М. стѹ
Д.	стѹ	стомъ	Д.О. стома

З.	сто	ста
О.	стомъ	сты
М.	стѣ	стѣхъ

Числівники **тысашта, тысжшта, тьма** відмінювалися за зразком іменників другої відміни.

11.4.2. Відмінювання складних числівників

Складні числівники з прийменником **на-**, від 11 до 19, відмінювалися по-різному:

1) відмінювалася перша частина: **и дѡмъ своѣи созда соломѡнъ тремнадесять лѣтъ** (III Цар. 7, 1);

2) або відмінювалася тільки друга частина **мѣра егѡ четыренадесятихъ лакотѣ** (III Цар. 17, 15);

3) або відмінювалися обидві частини: **по патниадесяти рѡдѣ** (III Цар. 7,4).

У числівників від 20 до 40 відмінювалася тільки друга частина у однині та у Р., Д., М. в. множини: **дванадесати и патнѣ лѣтъ; не погѣблю тридесатихъ рѡди** (Бут. 18.30).

Складні числівники від 50 до 90 відмінювалися таким чином:

1) перша частина відмінювалася, а друга у всіх відмінках залишалася у формі Р.в. множини: **по патниадесять** (Лук.9, 14); **патниадесять** (Лук.7, 41);

2) відмінювалися обидві частини, причому друга частина приймала форми однини або множини: **девятниадесяти и трѣхъ; в деватниадесятихъ и деватни праведникѣ** (Лук. 15, 7);

У складних числівників від 200 до 400 відмінювалися обидві частини; від 500 до 900 – тільки одна частина. У непрямих відмінках складові частини цих числівників писалися окремо, хоч деколи зустрічаються написання разом. Наприклад: **на трѣхъ стѣхъ пѣназь** (Іоан. 12, 5); **и гнѣ съ четырьми стѣи мѡжей, двѣсти же мѡжей всташася** (I Цар.30, 10); **единъ вѣ долженъ патниосѡтъ динарий** (Лук. 7, 41).

У складених числівників відмінюються усі числа: **двѣ тысящѣ патисѡтъ деватниадесяти и трѣхъ**.

11.5. Дієслово

Дієсловами називають слова, які означають дію або стан предметів і відповідають на питання *що робити? що робив? що робить? що буде робити?* У церковнослов'янській мові дієслова мали ті ж самі категорії, що і в сучасній українській мові: вид, час, спосіб, стан, особу, рід, число. Зміна дієслів за часами, способами, числами і особами називається *дієвідмінюванням*.

Усі дієслівні форми утворювалися від двох основ: *основи теперішнього часу* (від якої утворювалися форми теперішнього і простого майбутнього часу, наказового способу, активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу, імперфект деяких дієслів) та *основи інфінітива* (від якої утворювалися форми простих минулих часів – аориста та імперфекта, супіна, активні і пасивні дієприкметники минулого часу).

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення особових закінчень від форми 2, 3-ої особи однини або 1, 2-ої особи множини теперішнього часу: **люб-и-ши, люб-и-тъ, люб-и-мъ, люб-и-тѣ**.

Основа інфінітива визначається шляхом відокремлення інфінітивного суфікса **-ти**: **люби-ти, нес-ти, писа-ти**.

11.5.1. Класи дієслів

Усі дієслова церковнослов'янської мови поділялися на п'ять класів: чотири тематичних і п'ятий атематичний:

1 клас – до цього класу належали дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-є**, основа інфінітива – на **-а** або дорівнювала кореню: **бере-ши – бра-ти**.

2 клас – сюди відносилися дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-иє** та з суфіксом інфінітива – на **-нж**: **двиг-иє-ши – двиг-нж-ти** (пізніше ж змінився у **ѣ**).

3 клас – дієслова з основою *je // jo*: **зна-ю-ши – зна-ѣ-тъ**. Основа інфінітива або повністю входила в основу теперішнього часу (**кры-ти – кры-ю-тѣ**), або мала тематичне **-а** (**писа-ти, каз-а-ти**).

4 клас – дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-и**: **носи-ши – хвали-ши, моли-ши**, основа інфінітива закінчувалася на **-и**, рідше **-ѣ (-а)**: **мол-и-ти, нос-и-ти, хвал-и-ти, вид-ѣ-ти, вел-ѣ-ти**.

5 клас складали атематичні дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи на приголосний: **быти, датн, гастн, вѣсти, имати**.

11.5.2. Теперішній час

За особовими форми теперішнього часу тематичні дієслова церковнослов'янської мови поділялися на дві групи: першу склали дієслова I–III класів (у сучасній українській мові вони складають *першу дієвідміну*), другу – дієслова IV класу (*друга дієвідміна*). Окремий тип відмінювання склали атематичні дієслова.

11.5.3. Зразки дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі

Однина

I – нести II – стати III – писати IV – любити

1. нес-ж(ѣ)	стан- ж(ѣ)	пиш- ж(ѣ)	любл-ж(ю)
2. нес-ешн	стан- ешн	пиш-ешн	люб-нши
3. нес-етѣ	стан- етѣ	пиш-етѣ	люб-итѣ

Множина

1. нес-емѣ	стан- емѣ	пиш-емѣ	люб-нмѣ
2. нес-ете	стан- ете	пиш-ете	люб-ите
3. нес-ятѣ	стан- ятѣ	пиш-ятѣ	люб-атѣ

Двоїна

1. нес-евѣ	стан- евѣ	пиш-евѣ	люб-нвѣ
2. нес-ета	стан- ета	пиш-ета	люб-нѣта
3. нес-ете	стан- ете	пиш-ете	люб-нѣте

Примітка:

1. У першій особі однини -ж у церковнослов'янській мові перейшов у -ѣ.

2. Задньоязикові г, к, х перед голосним переднього ряду є пом'якшувалися і переходили у ж, ч, ш: мог-ѣ – мож-ешн, тек-ѣ – теч-ешн, изсых-ати – изсыш-ѣ.

3. Губні в, п, в, м чергувалися з бл, пл, вл, мл: люб-н-ти – любл-ю, кѣп-н-ти – кѣпл-ю, лов-н-ти – ловл-ю, лом-н-ти – ломл-ю.

4. В основі дієслів проходили такі чергування зубних: д – жд, т – ц, з – ж, с – ш: страд-а-ти – стражд-ѣ, трепет-а-ти – трепещ-ѣ, маж-а-ти – маж-ѣ, нос-н-ти – нос-ѣ.

Атематичні дієслова

быти дати вѣсти гаси имати

Однина

1. єсмь	дамь	вѣмь	гамь	имамь
2. єси	даси	вѣси	гаси	имаси
3. єстъ	дастъ	вѣстъ	гастъ	иматъ

Множина

1. єсмѣ	дамѣ(ы)	вѣмѣ(ы)	гамѣ(ы)	имамѣ(ы)
2. єсте	дасте	вѣсте	гасте	имате
3. єтъ	дадатѣ	вѣдатѣ	гадатѣ	иматѣ

Двоїна

1. єсвѣ	давѣ	вѣвѣ	гавѣ	имавѣ
2. єста	даста	вѣста	гаста	имата
3. єсте	дасте	вѣсте	гасте	имате

11.5.4. Майбутній час

Проста форма майбутнього часу нічим не відрізнялася від форм теперішнього часу, оскільки у церковнослов'янській мові не виділялася категорія виду (форми доконаного виду, які утворювалися переважно префіксальним способом, мали значення майбутнього часу): похвал-ти – похвал-ю, понес-ти – понес-ѣ.

У старослов'янській мові різниця між формами простого майбутнього і теперішнього часу визначалася також контекстом, і ця обставина була причиною того, що вид у таких випадках не завжди точно зберігався. Деякі неточності у вживанні видів збереглися і у сучасному тексті Євангелія: воставѣ ндѣ (замість пойдѣ) кѣ оцѣ моемѣ, и рекѣ емѣ (Лук. 17, 8); оуготовай, что вечерлю (замість повечерлю) (Лук. 17, 8).

Складена форма майбутнього часу утворювалася шляхом поєднання особових форм допоміжного дієслова имати з інфінітивом основного дієслова: не имамѣ възакатисѣ. У старіших церковнослов'янських текстах зустрічаються форми складного майбутнього часу з допоміжними дієсловами начати, хотѣти: начнемѣ дѣлати; чьто ми хочете дати.

Однина		Множина		Двоїна
1. нмамь	} нестн	нмамъ	} нестн	нмавъѣ
2. нмаши		нмате		нмата
3. нматъ		нмжтъ		нмате

У старослов'янській мові утворювався *передмайбутній* минулий час – поєднанням особової форми простого майбутнього часу допоміжного дієслова **быти** та активного дієприкметника минулого часу на -л. Така форма вживалася у складних реченнях і означала дію, яка передувала іншій майбутній дії: **ацѣте грѣхнъ бѣдетъ сотворишь**.

У новіших церковнослов'янських джерелах зустрічаються форми майбутнього часу, які утворені за допомогою особових форм допоміжного дієслова **быти** та інфінітива основного дієслова: **владѣти бѣдешн**.

11.5.5. Минулий час

Церковнослов'янська мова успадкувала від старослов'янської чотири форми минулого часу: дві прості (*аорист та імперфект*) та дві складені (*перфект та плюсквамперфект*). Як уже згадувалося вище, у церковнослов'янській мові була слабо розвинута категорія виду, тому форми аориста перекладаються дієсловами доконаного, форми імперфекта – дієсловами недоконаного виду.

Аорист – це простий майбутній час, що означав безперервну дію, яка відбулася у минулому і була завершена в короткий час. У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, існували дві форми аориста: простий (або асигматичний) та сигматичний.

Простий аорист утворювався від односкладних інфінітивних основ на приголосний, до яких безпосередньо додавалося особове закінчення:

Однина		Множина		Двоїна
1. нд-ъ	нес-ъ	нд-омъ	нес-омъ	нд-овѣ нес-овѣ
2. нд-е	нес-е	нд-ете	нес-ете	нд-ета нес-ета
3. нд-е	нес-е	нд-ж(ѣ)	нес-ж(ѣ)	нд-ете нес-ете

Форми простого аориста (частіше 2-ої та 3-ої ос. одн.) зустрічаються у найдавніших пам'ятках – Маріїнському та Зографському євангеліях, Збірнику Клоца, Синайському псалтирі та ін. Поступово форми простого аориста витіснилися формами сигматичного, який перейняв від першого форми 2-ої та 3-ої ос. одн.

Сигматичний аорист (від грецької літери сигма У, що передавала у грецькій мові звук [с]) утворювався від інфінітивної основи, до якої додавалися суфікс аориста -с, що чергувався з -х- (у 1-й ос. одн.) або -ш- (у 3-й ос. мн.), та особове закінчення. Якщо основа закінчувалася на голосний, то суфікс приєднувався безпосередньо до основи:

Однина	Множина	Двоїна
1. знахъ	знахомъ	знаховѣ
2. зна	знасте	знаста
3. зна	знаша	знасте

Якщо основа закінчувалася на приголосний, то розрізняли два види: архаїчний та новий. *Сигматичний архаїчний* утворювався шляхом приєднання суфікса -с безпосередньо до основи інфінітива (утворювався від дієслів *I класу* та дієслова *V класу* гастн).

Однина	Множина	Двоїна
1. рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѣ
2. рече	рѣсте	рѣста
3. рече	рѣша	рѣсте

Сигматичний новий аорист утворювався додаванням суфікса до основи інфінітива за допомогою приєднувального голосного [о].

Однина	Множина	Двоїна
1. рекохъ	рекохомъ	рекоховѣ
2. рече	рекосте	рекоста
3. рече	рекоша	рекосте

Імперфект – простий минулий час, який означав довготривалу дію. Утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів -ѣах, який після шиплячих та *j* змінювався на -аах та -ах:

Однина	Множина	Двоїна
1. несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
2. несѣаше	несѣашете	несѣашета
3. несѣаше	несѣахж (ѣ)	несѣашете

У пізніших церковнослов'янських пам'ятках засвідчені стягнені форми імперфекта: **болѣахъ** – **болаахъ**, **хотѣахъ** – **хотаахъ**.

Перфект – складена форма минулого часу, яка утворювалася шляхом поєднання особової форми теперішнього часу дієслова **быти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л**. Порядок складових частин перфекта довільний, хоча частіше допоміжне дієслово стоїть після дієприкметника. Перфект означав минулу дію, результат якої існує на момент мовлення.

Однина	Множина	Двоїна
1. ѣсмь неслъ, -а, -о	ѣсмъ несли	ѣсѣ несла
2. ѣси неслъ, -а, -о	ѣсте несли	ѣста несла
3. ѣсть неслъ, -а, -о	ѣтъ (сѣтъ) несли	ѣте несла

В 3-й ос. одн. перфект зустрічається деколи без допоміжного дієслова: **аще ли кто wskоренлъ мене не мене wskорви**.

Плюсквамперфект означав давноминулу дію, тобто дію, яка передувала іншій минулій дії. Утворювався за допомогою активного дієприкметника на **-л** та імперфекта допоміжного дієслова **быти**.

Однина	Множина	Двоїна
1. вѣахъ неслъ, -а, -о	вѣахомъ несли	вѣаховѣ несла
2. вѣаше неслъ, -а, -о	вѣашете несли	вѣашета несла
3. вѣаше неслъ, -а, -о	вѣахъ (ѣ) несли	вѣашете несла

11.5.6. Наказовий спосіб

У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, наказовий спосіб мав форми **2-ої та 3-ої ос. одн.** та **1-ої і 2-ої ос. мн.** та **дв.** Утворювалися вони від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів **-н** та **-ѣ** (у церковнослов'янській – **-ѣ**). Дієслова I–III класів у 2-й і 3-й ос. одн. і у 2-й ос. мн. і дв. мали суфікс **-н**, після голосних **-н** в одн. і мн. переходив у **-ѣ**: **по-ютъ** – **по-ѣ**, **пой-те**, а в 1-й ос. мн. і дв. могли мати суфікс **-н** або **-ѣ**. Дієслова IV класу у всіх формах мали суфікс **-н**: **люби, любите, любимъ, любите**.

Однина	Множина	Двоїна
2. нди веди	1. ндемъ ведѣмъ	1. ндевѣ ведѣвѣ
3. нди веди	2. ндите ведѣте	2. ндета ведѣта

Коли дієслівна основа закінчувалася на задньоязиковий **г, к, х**, то перед **н** та **ѣ** проходила їх зміна на свистячі (II палаталізація): **пек-ѣтъ** – **пѣци**, **помог-ѣтъ** – **помози**.

11.5.7. Умовний спосіб

Форма умовного способу утворювалася шляхом поєднання дієприкметника минулого часу основного дієслова і дієслова **быти** у формі аориста:

Однина	Множина	Двоїна
1. вѣхъ	вѣхомъ	вѣховѣ
2. вѣ	вѣсте	вѣста
3. вѣ	вѣша	вѣсте

11.6. Дієприкметник

Дієприкметник – це форма дієслова, яка мала категорії дієслова (вид, стан та час) і категорії прикметника (рід, число та відмінок). Вони поділялися на дві групи: активні та пасивні.

Активні дієприкметники теперішнього часу у старослов'янській мові утворювалися від основи теперішнього часу дієслів I–III класів за допомогою суфіксів **-ѣщ-** (**-ѣщ-**) та **-лщ-**, у східнослов'янських мовах їм відповідали суфікси **-уч-**, **-юч-**, **-ач-**, **-яч-**, у церковнослов'янській мові – **-ѣщ-** (**-ющ-**) та суфікса **-лщ-** (**-лщ-**). Активні дієприкметники мали повні і короткі форми.

У Н.в. чол. і сер.р. **короткі** дієприкметники мали закінчення **-ы** без суфіксів **-ѣщ-** (**-ѣщ-**) та **-лщ-**, у жін.р. – закінчення **-и** після суфіксів **-ѣщ-** та **-лщ-**.

Основа тепер. часу	Дієприкм. ч. і с.р.	Дієприкм. ж.р.
нес-ѣтъ	нес-ы	нес-ѣщ-и
сѣхн-ѣтъ	сѣхн-ы	сѣхн-ѣщ-и
плач-ѣтъ	плач-л	плач-ѣщ-и
прос-лтъ	прос-л	прос-лщ-и

Короткі дієприкметники чол. і сер.р. відмінювалися як іменники з основою на ***jo**, дієприкметники жін.р. – як іменники з основою на ***ja**.

Повні дієприкметники утворювалися шляхом додавання до коротких форм займенників **и, га, ю**, тільки у сер. р. займенник приєднувався не до Н.в., а до форми З.в.: **несы-и, несѣщн-га, несѣщн-ю**.

Відмінювалися повні дієприкметники як повні форми прикметників (за займенниковим типом).

Активні дієприкметники минулого часу мали відмінювану і невідмінювану форми.

Відмінювані форми утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-ъш-**, **-въш-**, **-ьш-** та відповідних відмінкових закінчень:

а) суфікс **-ъш-** приєднувався до інфінітивної основи на приголосний: **нес-ти** – **нес-ъш-н**, **вес-ти** – **вед-ъш-н** (у церковнослов'янській мові **ъ** не писався) – **нес-ш-н**, **вед-ш-н**;

б) суфікс **-въш-** приєднувався до основи інфінітива на голосний: **дѣла-ти** – **дела-въш-н**, **твори-ти** – **твори-въш-н**.

У Н.в. одн. чол. і сер. р. додавався суфікс **-ъ** із втратою приголосного **-ш-**: **нес-ъ**, **вед-ъ**, **пек-ъ**, **двиг-ъ**.

Активні дієприкметники минулого часу, як і теперішнього, мали повну і коротку форми. Повні форми утворювалися так, як і в дієприкметників теперішнього часу.

Активні дієприкметники минулого часу на **-а-** утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфікса **-а-** і самостійно не вживалися, а використовувалися для утворення складних часових форм: **сътворилаъ** **късмь** (перфект), **вѣлахъ** **неслаъ** (плюсквамперфект).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу у старослов'янській мові вживалися рідше, тому їх менше зафіксовано у давніх пам'ятках. Утворювалися вони від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса **-ом-**, **-ем-**, **-им-**: **нес-омъ**, **вѣд-омъ**, **зна-емъ**, **люб-имъ**. Пасивні дієприкметники минулого часу мали повні і короткі форми. Повні форми цих дієприкметників відмінювалися як прикметники, короткі – як іменники: чол.р. – як іменник **плодъ**, жін.р. – **жена**, сер.р. – як іменник **село**.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-н-**, **-ен-**, **-т-**:

– суфікс **-н-** приєднувався до основи на **-а**, **-ѣ**: **зна-ти** – **зна-н-ъ**, **вѣд-ти** – **вѣд-н-ъ**;

– суфікс **-ен-** приєднувався до основ на приголосний: **плес-ти** – **плет-ен-ъ**, **реш-ти** – **реч-ен-ъ**;

– суфікс **-т-** приєднувався до односкладових дієслів та основ, які закінчувалися на **-пѣ-**, **-а-**, **-н-**, **-оу-**: **нача-ти** – **нача-т-ъ**, **ви-ти** – **ви-т-ъ**, **пѣ-ти** – **пѣ-т-ъ**.

Пасивні дієприкметники минулого часу також мали короткі і повні форми, які утворювалися та відмінювалися як іменники (короткі) та прикметники (повні).

11.7. Прислівник

Прислівник – невідмінювана частина мови, що означає ознаку ознаки, не змінюється, не має граматичних категорій (крім ступеня порівняння у якісних прислівників). У реченні виступає обставиною. Прислівники досить часто зустрічалися у давніх слов'янських пам'ятках. До прислівників належали слова, які утворилися від інших частин мови: це переважно скам'янілі форми непрямих відмінків іменників та прикметників з прийменниками, утворені від іменних основ, рідше – від числівників та дієслів.

Прислівники, які утворені від іменників та прикметників: **ранѡ**, **правѡ**, **далече**, **кѡпнѡ**, **прилѣжнѡ**, **богатнѡ**, **хѡдѡ**, **прилѣжнѡ**, **позднѡ**, **заѡтра**, **вчера**, **значала**, **днесъ**, **вечеръ**, **окрестъ**, **впередн**, **внѡтрн**, **вкѡпѣ**, **вмѣстѣ**, **втайнѣ**; від числівників: **єдиножды**, **дважды**, **трижды**; від займенників: **всегда**, **тогда**, **никогда**, **гдѣ**, **вездѣ**, **ондѣ**, **ѡнюдь**, **ѡсюдѡ**, **ѡселѣ**.

Правопис прислівників:

Усі прислівники, які закінчуються на [о], пишуться через **ѡ**: **опаснѡ**, **оуѡтрѡ**, **толкѡ**, **какѡ**.

Прислівники, які утворені від застиглих форм Д або М.в. пишуться у кінці через **ѣ**: **вмалѣ**, **вмѣстѣ**, **кромѣ**, **добрѣ**, **злѣ**, **поздѣ**, **вкѡпѣ**; а також із суфіксами **-дѣ**, **-лѣ**: **гдѣ**, **здѣ**, **ѡселѣ**, **ондѣ**.

Прислівники, які закінчуються на шиплячий або пом'якшений губний, пишуться у кінці через **є**: **далече**, **древле**, **єднначє**, а також прислівники вищого ступеня порівняння: **пачє**, **напчачє**, **большє**.

11.8. Службові частини мови

Прийменник – службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями виражає різні відношення між словами. Прийменники поділяються на *прости* (або первинні) та *похідні*.

Прости прийменники – **без**, **воз**, **из**, **под**, **чрез**, **пред**, **къ**, **съ**, **ѡ**, **по**, **до**, **при**, **за**, **на**, **оу**, **въ**. Деякі з цих прийменників можуть вживатися як префікси: **без-**, **по-**, **при-**, **отъ-**, **воз-**, (**вз-**).

Похідні приєменники походять переважно від прислівників: **влизъ, средн, вноуѣръ, кромѣ, среди, развѣ, вскрай, внѣ**. Наприклад: **вонни же ведоша его внѣтърь двора** (Марк. 15, 16); **и той прождаше сквозѣ грады и веси** (Лук. 8, 1).

Сполучник – службова частина мови, яка служить для зв'язку слів у реченні чи частин складного речення. Сполучники класифікуються:

– *за походженням*: первинні (**и, а, н, а, но, да, ли, жеі**) та похідні – походять від інших частин мови, частіше від прислівників (**когда, егда**), від займенників (**что, кто, иже**);

– *за будовою*: **проті** (**и, а, но, да, ли, же**), **складні**, які утворилися шляхом зрощення двох сполучників, сполучників з частками (**или, али, даже, нежели, неже**), і **складені**, які становлять собою поєднання декількох слів, які у реченні можуть стояти у різних місцях: **и тѣкъмо – но и; да ащ – то; ащ ли да – то; ащ да не; ли... ли;**

– *за характером зв'язку*: **сурядні** і **підрядні**. **Сурядні** сполучники служать для зв'язку слів у реченні та частин у складносурядному реченні: **а, но, или, либо, ни – ни, не токму – но и; підрядні** сполучники служать для зв'язку частин у складнопідрядному реченні: **понеже, дондеже, аще, аще ли, неже, нежели**.

Частка – службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку. Переважно частки поєднуються з іншими словами і не вживаються самостійно. Найбільш уживані у церковнослов'янській мові заперечні частки **не-, ни-, нѣ-**: **никто, ничто, никыи**. Частка **не-** найчастіше виконує роль префікса при іменних частинах мови: **невѣръство, недвижимъ, непразднъ, недѣгъ**, рідше – при дієсловах – **негодовати, ненавидѣти**, частка **нѣ-** вживається для творення неозначених займенників: **нѣкто, нѣчто, нѣкыи**.

До словогворчих часток належали і частки **-во, -ли, -же**: **никтоже, нежели, ничтоже**.

Вигук – незмінні слова, які виражають почуття, емоції та волевиявлення. У старослов'янських текстах вигуки не представлені у достатньому обсязі. Найчастіше зустрічаємо вигуки **о, о велика танна; скажи ми о чловѣче**. Вигуки виражали здивування (**о, оле**), переконання (**ен**), скорботу (**оувы**): **оле мѣка смърти; оу горе мѣнѣ окаянѣи; оувы мѣнѣ повѣжденъ выхъ мѣжи сини**.

12. Синтаксис

Синтаксис старослов'янської мови досліджений менше, ніж фонетика чи морфологія. Вивченням синтаксичної структури давніх текстів займалися такі визначні вчені: **Й. Добровський, Ф. Міклошич, В. Ягич, В. Вондрак, Я. Лось**.

Синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігав особливості праслов'янської синтаксичної системи, що сформувалася на ґрунті праіндоевропейської, зазнаючи, звичайно, певних трансформацій протягом усього періоду розвитку. Особливості синтаксису старослов'янської мови знайшли своє систематичне продовження в сучасних слов'янських мовах, зокрема в українській.

У церковнослов'янській, як і в старослов'янській мові був поширений *вільний порядок слів у реченні*, причому він не мав граматичного значення, а використовувався як засіб смислового та емоційного виділення. Найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок з препозитивним підметом по відношенню до присудка (підмет стоїть перед присудком): **онъ же отъвѣштавъ рече їмъ; чкъ етеръ їмѣ дѣва сна**. Якщо треба було акцентувати увагу на дії, то присудок міг стояти перед підметом: **гла юмоу їс**.

У старослов'янській мові знаходимо ті ж самі *члени речення*, що і в сучасних слов'янських: **головні** (підмет та присудок) та **другорядні** (означення, додаток, обставини). Підмет найчастіше виражався іменником, займенником, числівником або субстантивованим прикметником: **ї възнде їс въ ероусалимъ; не оудовъ вѣнидетъ богатъ въ цѣсарствне неевеськое; онъ же рече сътомъ коръ**.

Присудок за будовою був простий і складений. Простий присудок міг бути виражений всіма синтетичними і аналітичними формами дієслова дійсного, умовного і наказового способів:

– *теперішній час*: **отрокъ мон лежитъ в домоу моему** (Асс. Єв.);

– *майбутній час*: **что хоштеши ми дати и азъ вам прѣдамъ и** (Мар. Єв.);

– *минулий час*: **и тогда же придоша оученици его** (Остр. Єв.);

– *умовний спосіб*: **далъ ти вы водж живж** (Остр. Єв.);

– *наказовий спосіб*: **даждъ ми пити** (Остр. Єв.).

Складений присудок був представлений переважно іменним різновидом, який утворювався поєднанням дієслова-зв'язки з іменною, рідше з прислівниковою частиною: **азъ юсмь свѣтъ въเสมอу мироу**

(Остр. Єв.). Іменна частина мала переважно форму називного відмінка іменника, займенника, прикметника, числівника, дієприкметника: печальна доуша мога юсть (Сав. кн.); что смъщенн есте (Остр. Єв.); четыре десатє нхъ юсть (Супр.).

Роль зв'язки найчастіше виконувало допоміжне дієслово **вѣти**, яке, на відміну від сучасної української мови, в теперішньому часі не випускається: **ты ли еси црѣ юдѣискъ** (Зогр. Єв.); **вы есте соль зѣми** (Зогр. Єв.);

12.1. Класифікація речень

I. *За способом висловлювання* речення поділялися на *розповідні, питальні, окличні та спонукальні*.

Найбільш поширені були *розповідні речення*: **въ врѣмѣ оно пришьдѣтѣ нѣсь въ домъ петровъ; рече бѣ притѣчъ снъ** (Мф. VII, IX). *Питальні речення* мали у своєму складі питальні слова, які одночасно могли вживатися і в ролі неозначених займенників чи прислівників: **къто прикоснѣ сѣ ризъ монхъ** (Зогр. єв.); **колико имати хлѣбъ** (Мар. єв.). Досить поширеним питальним словом була частка **ли**: **пришелъ ли еси сѣмо прѣжде врѣмене мжчить насъ** (Зогр. єв.). *Спонукальні речення* мали присудок, виражений простими або описовими формами наказового способу: **просите и дасть сѣ вамъ ищѣте и обратете**. *Окличні речення* були засобом вираження різних емоцій та почуттів. Такі речення, як правило, не мали спеціальних засобів виділення, проте віднесеність їх до ораторського мовлення дає змогу визначити специфічні прийоми, які використовувалися при публічному читанні для вираження окличності. Найчастіше для цього використовувалися риторичні звертання і наявність вигуків та окличних часток: **лицемѣре ізми прѣвѣе врьвно изъ очесе твоего** (Мар. єв.); **шъ роде не вѣрны и разврачены** (Мар. єв.).

II. *За наявністю головних членів речення* – *односкладні та двоскладні*. Найтиповішими були двоскладні речення з підметом і присудком: **виноградъ члкъ насади** (Мар. єв.); **егда молиши сѣ не вжди ако лицемѣри** (Сав. кн.).

III. *За будовою* – *прості і складні*. Серед складних у старослов'янській мові розрізняли *складносурядні і складнопідрядні*. Складні речення за своєю структурою майже не відрізнялися від сучасних. Складним синтаксичним конструкціям української мови відповідали церковнослов'янські періоди. Найяскравіший приклад періоду – це церковні співи.

Особливістю старослов'янських та церковнослов'янських текстів було вживання дієприкметникових зворотів з *давальним самостійним*. Такий зворот був смисловою єдністю і входив до складу простого речення як граматично незалежний відокремлений зворот, який поєднувався з реченням сурядним зв'язком. Структурно він складався з іменника чи займенника та узгодженого з ним активного дієприкметника у формі давального відмінка. Перекладався давальний самостійний підрядним реченням часу, рідше – причини, умови, допустовим чи способом дії. Наприклад, часове значення: **и вѣлѣзшоу же кмоу въ коравь. по ниємъ идоста оученици его** (Остр. єв.) – *Коли він сіє у корабель, за ним пішли його учні: юште же кмоу далече сжштоу оузьрѣ и бѣць его и мнлѣ кмоу высть* (Остр. єв.) – *Коли він (син) ше був далеко, побачив його батько і зрадів йому*. Причинне значення: **не имжшоу же емоу чесо въздати, повелѣ господь его да продадѣтъ и** (Асsem.єв.) – *Через те, що він не мав що віддати, наказав його господар, щоб продали його*; допустове значення: **только же кмоу зѣла нанесѣшоу ни єдиного гласа нспоустн** (Супр. рук.) – *Хоч той стільки (йому) зла зробив, (він) не вимовив ні звука*.

Особливістю церковнослов'янської мови було вживання заперечення. У сучасних слов'янських мовах уживається «подвійне заперечення» – тобто заперечна частка вживається і перед дієсловом, і перед логічно наголошеним словом. У давніх церковнослов'янських пам'ятках заперечна частка вживалася один раз: **и никто же даѣбаше емоу** (Асsem. єв.); **никыиже равъ можетъ дѣвѣма господинома работати**. Пізніше під впливом живої розмовної мови з'явилося друге заперечення перед дієсловом: **никыи же равъ не можетъ**.

Аорист (грецьк. aoristos – неозначений, необмежений) – дієслівна форма, яка в стародавніх індоєвропейських мовах, у тому числі у старослов'янській і церковнослов'янській, виражала єдину нерозчленовану на складові частини дію, що відбувалася у минулому. У сучасних східнослов'янських і в більшості західнослов'янських мов аорист зовсім зник. Залишком аористної форми є умовна частка *би*, що історично походить від форми 2-ої чи 3-ої особи однини дієслова *бути*.

Асиміляція – уподібнення одного звука до іншого: артикуляція, потрібна для вимови одного звука, зазнає змін під впливом артикуляції сусіднього звука. Існує два види артикуляції: регресивна і прогресивна. *Регресивною* асиміляцією називають таке явище, коли наступний звук впливає на попередній (укр. *приніши* вимовляється як *принішши*). Коли, навпаки, наступний звук зазнає впливу попереднього, асиміляція називається *прогресивною*.

Афікси – усі значущі морфеми (чи елементи слова), крім кореня і закінчення. Є два основних типи афіксів – префікси і суфікси.

Варіант фонем – різновид фонем у слабкій позиції, тобто в деяких фонетичних умовах, у яких фонема може втрачати деякі зі своїх характерних ознак (довготу, дзвінкість, напруженість тощо).

Вигук – незмінна частина мови, яка не має спеціальних граматичних показників і служить для вираження почуттів і вольових проявів. Від інших частин мови вигуки відрізняються своїм фонетичним оформленням, морфологічною нерозчленованістю, незмінюваністю, відсутністю граматичних значень і граматичних категорій, особливим експресивним змістом.

Вид дієслова – лексико-граматична категорія, що передає різні відтінки дії (стану), вираженої дієсловом: завершеність, обмеженість у часі, результативність – доконаний вид – і тривалість, відсутність обмеження в часі, нерезультативність – недоконаний вид.

Відкритий склад – склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або, в деяких мовах, складотворчий сонорний *р* або *л*).

Вокалізм (від лат. *vokalis* – голосний) – система голосних звуків певної мови.

Генеалогічна класифікація мов (від грецьк. *genealogia* – родовідна) – класифікація мов на основі їх спорідненості, обумовленої спільністю походження.

Грамматична категорія – найбільш абстрактне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, що знаходять своє вираження у відповідних формальних показниках. Грамматичні категорії можуть виражати відношення даного слова до інших слів у реченні (категорія відмінка), часове відношення дії або стану до моменту мовлення (категорія часу) тощо.

Губні голосні – голосні звуки, у творенні яких активну участь беруть губи. В українській і російській мовах такими голосними є *о* та *у*. Ці звуки називають ще лабіалізованими.

Давноминулий час – дієслівна форма минулого часу, яка виражає дію, що передувала іншій минулій дії. У старослов'янській і церковнослов'янській мовах давноминулий час утворювався сполученням активного дієприкметника на *-л-* та перфекта допоміжного дієслова *бути*: *есмь былъ неслъ*. Давноминулий час зберігся в українській мові: *Трохи була не втопилася; Нас попередили були про...*

Двоїна – форма відмінювання і дієвідмінювання, яка вживалася у тих випадках, коли мова йшла про двох осіб чи два предмети.

Дисиміляція (розподібнення) – фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким. Дисиміляція може бути регресивною і прогресивною. При *регресивній* дисиміляції впливовим звуком є наступний, при *прогресивній* – попередній.

Діакритичні знаки – додаткові знаки, які служать для позначення різних звуків (у транскрипції) і їх відтінків, що позначаються однією буквою. Ці знаки ставляться над буквами або під буквами, наприклад: чеські *č, ž*; польські *ź, ń, ś* та ін. Діакритичні знаки позначають короткість чи довготу звуків, м'якість тощо.

Дієвідмінювання – 1. Система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа. 2. Група дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

Енклітики – слова, які позбавлені власного наголосу, стоять після наголошеного слова, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом. Таку роль виконують короткі

— слова, наприклад, частки, займенники, артиклі, допоміжні дієслова та ін.

Закритий склад – склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук: *дов-гий*.

Зредуковані голосні – голосні звуки, що вимовляються неповним голосом. Їх називають ще голосними неповного творення. У старослов'янській мові такими голосними були *ь* та *ъ*, які читалися в залежності від позиції. У російській мові – це ненаголошені голосні, крім тих, що стоять безпосередньо перед наголошеним складом: [дѣраго́й], [мѣлако́].

Камора – діакритичний знак, який мав форму малого півкола і вживався біля букв (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно *р*, *л*, *н*: *нѣва*, *морѣ*, *полѣ*. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок *'*: *окл'ѣветанъ*, *равн'и*. У запозичених словах, коли після *г*, *к*, *х* стояли голосні переднього ряду, також вживалася камора: *агг'ѣлъ*, *еванг'ѣліє*, *китъ*, *хѣроуѣмъ*.

Консонантизм – система приголосних звуків певної мови.

Лабіалізовані звуки – див. *Губні голосні*.

Логічний наголос – наголос, за допомогою якого виділяється в реченні те чи інше слово, важливе в смислового відношенні, тобто слово, на якому концентрується відповідно до контексту і ситуації вся увага висловлювання. Логічний наголос може падати на будь-яке слово в реченні: *Куди покласти цю річ, на стіл чи під стіл?*

Метатеза – перестановка звуків або складів у слові: укр. *тарілка*, польськ. *talerz*; рос. *ладонь*, укр. *долоня*.

Морфологія – граматичне вчення про слово (або розділ граматики), в якому аналізуються морфемний (чи морфологічний) склад слова і ті зміни, що відбуваються в його будові, дається класифікація частин мови, встановлюються правила закономірних змін слова, які воно виявляє. сполучаючись з іншими словами у словосполученні і в реченні.

Назалізація – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Носові голосні – звуки, що вимовляються з опущеним піднебінням, причому частина видихуваного повітря проходить у носову порожнину, і голосний звук набуває носового резонансу. Носові

голосні були у праслов'янській і старослов'янській мові (*о* носове та *е* носове), тепер у польській мові (*№*, *к*). Є деякі носові голосні у французькій і португальській мовах.

Основа слова – частина слова, яка виражає його лексичне значення, тобто частина слова без закінчення. Основа може збігатися з коренем слова: *сад-и*, *вод-а*. Така основа називається непохідною. Основи, в склад яких входять префікси і суфікси, називаються похідними: *твор-чість*, *пере-каз*.

Паєрик, або **єртиця** – діакритичний знак, який мав спочатку форму півкола, а десь з XIII ст. форму апострофа (*'*), вживався на місці пропущених на письмі *ъ* та *ь*: *к'то*, *ч'то*, *д'ва*, *м'ногъ*, *м'нѣ* замість *къто*, *чьто*, *дѣва*, *мѣногъ*, *мѣне*.

Палаталізація – особливе забарвлення приголосного, що утворюється внаслідок додаткового піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. При вимові палаталізованих приголосних язик займає приблизно таке положення, як і при вимові *і*. Палаталізуватися (пом'якшуватися) може будь-який приголосний, за винятком середньоязикового, для якого піднесення язика до піднебіння є природною артикуляцією.

Палаталізовані звуки – приголосні звуки, при вимові яких основна артикуляція супроводиться додатковим піднесенням середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. Ці звуки називаються ще *м'якими*.

Перфект – властива більшості індоєвропейських мов дієслівна форма, яка первісно виражала дію минулого часу як таку, що зберігає свій результат у теперішньому. У давніх слов'ян перфект утворювався поєднанням особової форми теперішнього часу дієслова **выгн** та активного дієприкметника минулого часу на *-л*: *ієсмь*, *неслъ*, *-а*, *-о*.

Плюсквамперфект – див. *Давноминулий час*.

Проклітики – позбавлені власного наголосу слова, що стоять перед наголошеним словом, до якого вони примикають, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом. У ролі проклітик виступають переважно короткі слова, які виконують здебільшого службові функції, наприклад, прийменники, сполучники, частки, а також займенники, допоміжні слова, зв'язки тощо.

Редуція – один з видів звукових змін, який полягає в ослабленні артикуляції звуків. Наслідком редуції нерідко є випадання певного звука в слові. Існує два види редуції: *кількісна* і *якісна*. При

кількісній редукції зменшується сила і довгота звука, але зберігається його якість (у рос. мові пор. кореневий *a* у словах *сам* і *сама*). При якісній редукції змінюється якість голосних. Так, у рос. мові у слові *вода* ненаголошений *o* вимовляється як *a*.

Службові слова – слова, які виражають різні відношення між повнозначними словами, так чи інакше об'єднують слова, словосполучення і інші утворення, що входять до складу речення або надають їм різних відтінків. Службові слова не можуть виступати членами речення. До цієї категорії слів належать прийменники, сполучники, частки, артиклі.

Сонорні звуки – приголосні звуки, у творенні яких голос переважає над шумом. Їх іноді позначають терміном *півголосні*. До таких звуків відносяться *p, л, м, н, в, j*.

Супін – незмінювана дієслівна форма, яка вживалася у давніх слов'янських, у тому числі і в старослов'янській, мовах при дієсловах руху для означення мети дії. У результаті спільності синтаксичної ролі і близькості форм супін досить рано (уже у XI ст.) став змішуватися з інфінітивом, а згодом у більшості слов'янських мов вийшов з ужитку.

Суплетивні форми – співвідносні форми слів, утворені від різних коренів або основ. Явище суплетивізму властиве переважно індоєвропейським мовам, у тому числі і слов'янським. Суплетивні форми відрізняються одна від одної граматичним (а іноді і лексичним) значенням. Ці форми зустрічаються, наприклад, при утворенні ступенів порівняння від деяких прикметників (укр. *гарний* – *кращий*, *поганий* – *гірший*, рос. *хороший* – *лучший*), а також у деяких дієслівних та іменних утвореннях: укр. *брати* – *взяти*, *говорити* – *сказати*; рос. *ребенок* – *дети*, *человек* – *люди*.

Титло (гр. *τιτλος* – напис) – найчастіше вживаний надрядковий знак, ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами. Форма титлів була різною: $\text{—} \sim \text{—}$. Скорочені написання допускалися тільки для добре відомих і часто вживаних слів, зокрема *аг'лъ*, *аг'г'лъ* = *ангелъ*, *б'ъ*, *б'г'ъ* = *богъ*, *в'ца* = *богородица*, *д'хъ* = *дохъ*, *іс'ъ* = *ісусъ*, *м'к'ъ*, *м'ч'нк'ъ* = *мученикъ*, *оць* = *отець*, *прк'ъ* = *пророкъ*, *ст'ъ* = *св'атъ*, *х'с'ъ*, *х'ъ* = *христос*, *ц'рь* = *ц(ѣс)арь*, *ч'к'ъ*, *ч'лвк'ъ* = *члов'къ* та ін.

Транскрипція – (лат. *transcriptio* – переписування) – фонетичне письмо, завданням якого є якнайточніше записати звучання тієї чи іншої мови незалежно від її графічних і орфографічних норм. Транскрипція може бути *фонетична* та *фонематична*. При *фонетичній* транскрипції дається детальний опис звуків у їх акустичному або фізіологічному аспекті, відмічаються усі деталі, усі відтінки звуків, незалежно від їх ролі у фонологічній системі мови, при цьому кожному звукові має відповідати окремий знак, і ці знаки мають вживатися тільки з одним звуковим значенням. За основу фонетичної транскрипції береться якийсь існуючий алфавіт, до нього додаються окремі знаки для тих звуків, які не відображаються у звичайному алфавіті, а також використовуються діакритичні знаки, лігатури та ін.

Фонематична транскрипція передає тільки основні звуки даної мови (фонем) без урахування їх відтінків – кожна фонема, незалежно від позиції, позначається одним і тим же знаком. Ця транскрипція застосовується в записах прикладів і парадигм граматики, де важливий структурний, а не артикуляційний бік справи.

Транслітерація – передача тексту, написаного тим чи іншим алфавітом, засобами іншого алфавіту. Транслітеруючи написання, враховують не звукове оформлення, а відповідність букв двох алфавітів.

А
 а̄н̄ки – ан̄келн
 а̄г̄л̄ъ, а̄г̄л̄ъ – ангелъ
 а̄ми – аминь
 а̄пл̄ъ – апостолъ
Б
 б̄ъ, б̄г̄ъ – богъ
 б̄а – бога
 б̄оу – богоу
 б̄ви – богови
 б̄же – боже
 б̄жини – вожини
 б̄жтвенный – божественный
 б̄лг̄ъ – благъ
 б̄женъ – блаженъ
 б̄го – благо
 б̄лг̄сви – благослови
 б̄лг̄н̄ъ – благослов(л)енъ
 б̄лгочт̄н̄и – благочестно
 б̄лг̄т̄ь – благодать
 б̄ца – Богородица
 б̄ы – высть
В
 в̄лка, в̄дка – владыка
 в̄л̄чца – владычица
 в̄дках̄ъ – владыкахъ
 в̄ь оно – въ время оно
 в̄ о – въ оно
Г
 г̄лати – глаголати
 г̄ла – глагола
 г̄ъ, г̄д̄ъ, г̄д̄ъ – господь
 г̄н – господи
 г̄мь – господомь
 г̄ви – господеви

г̄нь – господень
 г̄н̄ъ, г̄ъ – господинъ
 г̄на – господина
 г̄оу, г̄ноу – господиноу
 г̄нома – господинома
 г̄л̄ъ – глаголъ
 г̄лати – глаголати
 г̄лаше – глаголаше
 г̄ла – глагола
 г̄лаша – глаголаша
 г̄лешн – глаголешн
 г̄лоу – глаголоу
 г̄лжште – глаголжште
 г̄ла^е – гласъ

Д
 да^о – дасть
 д̄вд̄ъ – давидъ
 д̄вд̄в̄ъ – давидовъ
 д̄ва – д̄ва
 д̄х̄ъ – доухъ
 д̄х̄м̄ъ, д̄хом̄ъ – доухомъ
 д̄ша – доуша
 д̄ши – доуши
 д̄шж – доушж
 д̄шеж – доушеж
 д̄шам̄ъ – доушамъ

Е
 еп̄коп̄ъ, еп̄п̄ъ – епископъ
 е̄вл̄іе, е̄вл̄іе – евангеліе
 е̄рслим̄ъ – иерусалимъ
 е̄рсм̄ѣх̄ъ – иерусалимѣхъ
 е̄рсла – иерусалима
 е̄пп̄ъ – епископъ
 е̄ – есть

И

і̄с̄ъ, і̄с̄ъ, і̄с̄ – Ісусъ
 і̄совн, і̄с̄ви – Ісусовн
 і̄сомь – Ісусосомь
 і̄ха – Ісуса Христа
 і̄м̄рекъ – имрекъ
 и-ц̄ркве – ис цркве
 і̄ерлим̄ъ, і̄рм̄ъ – іерусалимъ
 і̄м̄л̄ъ, і̄м̄ъ – іерусалимъ
 і̄ль – изранль
 в̄ь і̄ли – в̄ь изранли
 ӣзлит̄ѣнн̄ъ
 ӣзранит̄ѣнн̄ъ

К

к̄о^ц, к̄о^ц, к̄^ц – конць
 кр̄с̄т̄ъ – крестъ
 кр̄тител̄ь – крестителъ
 кр̄стител̄ѣ – крестителѣ

М

м̄рӣа – Маріа
 м̄ти – мати
 м̄л̄тва – молитва
 м̄лнша – молнша
 м̄л̄т̄ь – мнлость
 м̄рд̄іе – мнлосердіе
 м̄с̄рдова – мнлосрьдова
 м̄лнц̄ъ – младенецъ
 м̄ч̄ъ, м̄чинк̄ъ – мжчинк̄ъ
 м̄ка – мжчинка
 м̄ць – мѣсць

Н

н̄во – небо
 н̄все, н̄се – небесе
 н̄вск̄ъ – небеск̄ъ
 н̄вскы – небескы
 н̄вскых̄ъ – небескыхъ
 н̄вскыа – небескыа
 н̄вскоумоу – небесскоумоу

н̄всц̄ѣмь – небесц̄ѣмь
 н̄ла – недѣла
 н̄е – не есть, н̄ѣсть

О

о^н – оно
 о̄ць – отець
 о̄че – отьче
 о̄ца – отьца
 о̄цоу – отьцоу

П

п̄п̄ъ, п̄ъ – попъ
 пове – попове
 пр̄к̄ъ, пр̄рок̄ъ – пророкъ
 пр̄ка – пророка
 пр̄рк̄м̄ъ – пророкомъ
 про – пророци
 пр̄тол̄ъ – престолъ
 пр̄п̄вен̄ъ – преподобенъ
 пр̄внн̄к̄ъ – праведник
 п̄са – писано
 п̄ть – память

Р

ре – рече (аорист від ректи)
 р̄мь – с̄тгомь (р = 100)

С

с̄т̄ъ – сватъ
 с̄таго – сватаго
 с̄тааго – сватааго
 с̄тое – сватое
 с̄ты – сватын
 с̄тынх̄ъ – сватынх̄ъ
 с̄тм̄ъ – сватымъ
 с̄тити – сватити
 с̄тостн – сватостн
 с̄п̄с̄ъ – спасъ
 с̄пси, спи – съпаси
 с̄п̄сти – съпастн
 с̄пеник – съпасеник

спетъ – съпасетъ
спсена – спасена
срѣце – срьдъце
снъ – сынъ
сна – сына
снове – сынове
снвесе – съ невесе
съвѣ са – съвѣсть са

Т

трѣца – тронца
тѣло – тѣло

Х

хрѣтость, х̄с, х̄ъ – христость
ха – христа
хи – христни
хоу – хрестоу
хе – христе
хвѣна – христовѣна
хвѣ – христовѣ

Ц

црѣтво – царство
црствне – царьствне
црь, цсрь – ц(ѣс)арь
црѣ – цѣсарѣ
црю – ц(ѣс)арю
црькѣ – цѣсарьскѣ
црковь, црквь – церковь

Ч

чкѣ, члкъ, члвкъ –
ч(е)ловѣкъ
члвкоу – ч(е)ловѣкоу
чскѣ – ч(е)ловѣчьскѣ
члвчь – ч(е)ловѣчь
чѣтний – честный
чѣтый – чистый

На іконах:

мр ѿ҃҃҃ (Μητρο του Θεου) –
мти бжїа (Матерь Божїа)
о ѿн (δων) – сын (Сющїи)
ІНЦІ – Исус Назарянин Цар
юдейскїи;
ІХС – Исус Христос Спаситель

Бібліографія

Підручники

- Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. – Львів, 1993.
Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практикум. – Львів, 1983.
Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков, 1962.
Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987.
Біленька-Свистович Л. В., Рибак Н. Р. Церковнослов'янська мова. – К., 2000.
Войлова К. А. Старославянский язык. – М.: Дрофа, 2003. – 220 с.
Возняк М. Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. – Львів, 1925.
Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963.
Дементьев А. А. Сборник задач и упражнений по старославянскому языку. – М., 1975.
Елкина Н. М. Старославянский язык. – М., 1960.
Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. – М., 1990.
Иванова Т. А. Старославянский язык. – М., 1977.
Кархут С. Грамматика української церковно-слов'янської мови. – Львів, 1927.
Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К., 2000.
Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства. – К., 1961.
Кривчик В. Ф., Можейко Н. С. Старославянский язык. – М., 1974.
Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М., 1975.
Лев В. Нарис граматики староцерковнослов'янської мови в порівнянні з українською церковнослов'янською мовою. – Стемфорд, Конн, 1956.
Леута О. І. Старослов'янська мова. – К.: Вища школа, 2001.
Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975.

Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

Матвеева-Исаева Л. В. Лекции по старославянскому языку. – Л., 1958.

Миронова Т. Л. Церковнославянский язык. – М., 2008. – 302 с.

Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.

Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис. – Варшава: Друк. Синодальна, 1931.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій: їх життя і діяльність. – Варшава, 1926. – Т.1.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови... – Варшава, 1927. – Т.3.

Плетнева А. А., Кравецкий А. Г. Церковнославянский язык. – М., 2001.

Попович І. Д. Граматика церковно-слов'янської мови в українській редакції. – Рим, 1962.

Ремнёва М. Л., Савельев В. С., Филичев И. И. Церковно-славянский язык. Грамматика с текстами и иллюстрациями. – Москва, МГУ, 1999. – 230 с.

Рудницький Я. Нарис граматики старо-церковнослов'янської мови. – Мюнхен, 1947.

Русинов Н. Д. Древнерусский язык. – М., 1997.

Селищев А. М. Славянское языкознание. – М., 1941.

Селищев А. М. Старославянский язык. – М., 1951. – Ч. 1.

Собинникова В. И. Лекции по исторической грамматике русского языка. – Воронеж, 1967.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983.

Стеценко А. Н. Хрестоматия по старославянскому языку. – М., 1984.

Супрун В. И. Учебник церковнославянского языка. – Волгоград, 1998.

Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. – Львів: ЛДУ, 1960.

Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. – М., 1977.

Юсип-Якимович Ю. В., Шимко О. В. Старослов'янська мова. – К.: Знання, 2009. – 279 с.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка. – М., 1953.

Історія слов'ян

Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. – М., 1967.

Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописях, преданиях и легендах. – К., 1986.

Літопис руський. – К., 1990.

Монтэ Пьер. Египет Рамсесов. – М., 1989.

Огієнко І. І. Українська культура. – К., 1991.

Розов Н. Н. Книга Древней Руси. – М., 1988.

Рубинштейн Р. И. Новые археологические открытия в Египте. – М., 1962.

Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.

Славянские древности: В 4 т. – М., 1995–1999.

Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1970.

Успенский Л. В. По закону буквы. – М., 1973.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.

Історія письма у слов'ян

Амирова Т. А. К истории и теории графемики. – М., 1977.

Блаватская Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до н.э. – М., 1966.

Амусин И. Д. Находки у Мертвого моря. – М., 1965.

Амусин И. Д. Рукописи Мертвого моря. – М., 1961.

Варшавский А. С. Вначале были легенды. – М., 1982.

Варшавский А. С. Рукописи Мертвого моря. – М., 1960.

Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. – София, 1952.

Донских О. А. К истокам языка. – Новосибирск, 1988.

Драчук В. С. Дорогами тысячелетий. – К., 1978.

Жуков Д. А. Загадочные письмена. – М., 1962.

Замаровський В. Спочатку був Шумер. – К., 1983.

Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.

Караславов С. Х. Солунські брати. – К., 1988.

Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л.: Изд. АН СССР, 1928.

Кодратов А. М., Шеворошкин В. В. Когда молчат письмена. – М., 1970.

Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986.

Кривелев И. А. Раскопки в «библейских странах». – М., 1965.

Липин Л., Белов А. Глиняные книги. – М., 1952.

Максимов П. О. Про докириличне слов'янське письмо. // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці, 1998. – С. 79–92.

Матвеев К. П., Сазонов А. А. Когда заговорила клинопись. – Л., 1979.

Молчанов А. А. Таинственные письмена первых европейцев. – М., 1980.

Черепнин Л. В. Русская палеография. – М., 1956.

Давні слов'янські пам'ятки

Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая “Древнейшая летопись” // Вопр. истории. – 1977. – № 6. – С. 202–205.

Георгиев Е. Славянская письменность до Кирила и Мефодия. – София, 1952.

Жуковская Л. П., Филин Ф. П. “Влесова книга...” Почему не Велесова? (Об одной подделке) // Рус. речь. – 1980. – № 4. – С. 111–118.

Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись: (к вопросу о методе определения подделок) // Вопр. языкознания. – 1960. – № 2. – С. 142–144.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929.

Рєбіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. – К., 1993.

Скурлатов В., Николаев Н. Таинственная летопись: Гипотеза на проверку. “Влесова книга” – подделка или бесценный памятник мировой культуры // Неделя. – 1976. – № 18. – С. 6.

Творогов О. В. Что стоит за “Влесовой книгой”? // Лит. газета. – 1986. – 16 июля. – С. 5.

Труды Отдела древнерусской литературы / Ред. Д. С. Лихачев, М. А. Салмина. – Л., 1990. – Т. XLIII.

Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. – М., 1998.

Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности. – Санкт-Петербург, 2000.

Історія книгодрукування у слов'ян

Александрович В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1984. – № 8. – С. 97–99.

Буквар Івана Федорова. – К., 1975.

Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. – М., 1988.

Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки. – Львів, 1983.

Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.

Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983.

Момина М. А., Шварц Е. М. Рукописный прототип старопечатных московских Триодей XVI в. // Древнерусская литература: источниковедение. – Л., 1984.

Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986.

Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – К., 1981.

Яремко П. К. Мілетій Смотрицький: Життя і діяльність. – К., 1986.

Переклади Святого Письма

Головащенко С. Біблієзнавство. – К.: Либідь, 2001.

Дарманський П. Ф. Земні джерела „Святого письма“. – К., 1985.

Житецький П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык. – СПб., 1906.

Кудасевич Й. Богословсько-практичне введення до Святого письма. – Львів, 1994.

Словники

Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український. – Львів, 2001.

Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. – М., 1993.

Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–1989.

Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. – М., 1988–1991.

Словарь русского языка XI – XVII вв. – М., 1975–1991.

Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. – К., 1977–1978.

Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. – М., 1989.

Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. 2-е изд. – М., 1999.

Додатки
ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАНИЯ

1

О ПИСМЕНЕХЪ ЧРЪНОРИЗЦА ХРАБРА

прѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ - нж чрътами н рѣзами чьтѣху н гатааху погани сѣще - крѣстивше же са, римсками н грѣчьскыми писмены, нждааху са словѣнскы рѣчь безъ оустроенна - нж како можетъ са писати доврѣ грѣчьскыми писмены - бѣ - или животъ - или зѣло - или црковь - или чаанне - или широта - или гадъ или ждоу - или юность - или жзыкъ - и ннаа подобнаа снмь. н тако бѣшж многа лѣта. по том же члклобець бѣ строган н всѣ. н не уставаѣж члча рода безъ разоума. нж вса къ разоумоу привода н ѣпсенню. помиловавъ родъ члчь. посла нмь стго квстантина философа нарицаемаго кирила. мжжа праведна н истинна. н сътвори нмъ, -л- писмена н осмь. шва оубо по чнноу грѣчьскыхъ писменъ. шва же по словѣнстѣн рѣчи. ѡ прьваго же наченъ по грѣчьскоу - шни оубо алфа - а съ, азъ - ѡ аза начатъ швое. н како же шни подобльше са жидовьскымъ писменемъ сътворишж, тако н съ грѣчьскымъ. жидове бо пръвое писма нмать алефъ. еже са сказаетъ оученне съврѣшжше. въводиоу дѣтицоу н глѣще оучи са. еже есть алефъ. н грѣци подобльше са томоу алфа рѣшж. н сподоби са реченне сказанна жидовьска грѣчьскоу жзыкоу. да речеть дѣтицоу въ оученна мѣсто ници алфа. вонши са речеть грѣчьскоу жзыкомъ. тѣмъ бо подоба са стын кирилъ створи пръвое писма. азъ нж како н пръвомоу сжцоу писмени азъ. н ѡ ба даноу родоу словѣнскомоу на ѡврѣстне оустъ. въ разоумъ оучащнмъ са боукамъ. великомъ раздвиженнемъ оустъ възгласитъ са. а шна писмена маломъ раздвиженнемъ оустъ възгласатъ са н исповѣдажтъ са. се же сжтъ писмена словѣньскаа. снща подбаеть писати н глати. а бѣ бѣ гѣ. дроузни же глѣть почто есть. -лн- писменъ створилъ. а можетъ са н менушнмъ того писати. како же н грѣци. -кд- пишжтъ. н не вѣдатъ колнцѣмъ пишжтъ грѣци. есть бо оубо -кд- писменъ.

нж не наплѣнѣжтъ са тѣми книгы. нж приложили сжтъ двогласныхъ -аі- н въ писменеу же гѣ зѣ. н -д- десатное. н -д- сътное. н съвнражтъ са нхъ -лн- тѣм же потомоу подобно н въ тѣжде швразъ створи стын кирилъ -лн- писменъ. дроузни же глѣть чесоמוу же сжтъ словѣнскы книгы. ни того бо есть бѣ створилъ. ни то аггли. ни сжтъ нжде конни. гако жидовьскы н римскы н еллинскы. нжде ѡ кона сжтъ. н прижты сжтъ бѣмъ. а дроузни нмать гако бѣ намъ есть створилъ писмена. н не вѣдат са что глѣще шкаанни. н гако трнми жзыкы есть бѣ повелѣлъ книгамъ быти. гако же въ еугли пишеть. н бѣ дѣска написана жидовьскы н римскы н еллинскы. а словѣнскы нѣ тоу. тѣмъ же нѣ сжтъ словѣнскы книгы ѡ ба: къ тѣмъ что глѣмь или что речемъ къ тацѣмъ безоумнемъ. шваче речемъ ѡ стхъ книгъ гакоже науцихом са. гако всѣ по радоу выважтъ ѡ ба. а не н'ногдож. нѣсть бо бѣ створилъ жидовьска жзыка прѣжде. ни римска. еллиньска. нж срѣскы. нмже н адамъ гла. н ѡ адама до потопа. н ѡ потопа дондеже бѣ раздѣли жзыкы при стлѣпо-твореннн гакоже пишеть. размѣшенемъ же бывшемъ жзыкомъ. н гакоже са жзыци размѣсншж. тако н нравн н обычае н оуставн. н законн. н хытростн. на жзыкы. египтѣном же землемѣренне. а персомъ н халдеомъ н асирешмъ. звѣздочѣтенне. вльшвенне. врачеванне. чарованна. н всѣ хытрость члча. жидовом же стѣж книгы въ ннхъ же есть писано. гако бѣ н бо створи н земля. н всѣ гаже на нен. н члка. н всѣ по радоу гако же пишеть. еллинномъ граматикна. риторикна. философнж. нж прѣжде сего еллинн не имѣху своимъ жзыкмы писмен'. нж финнчскыми писмены писаху свож си рѣчь. н тако бѣшж многа лѣта. панамндъ же послѣжде пришедъ. наченъ ѡ алфы н виты [...]

(За списком 1348 р.)

2

Чловѣкъ нѣкын имѣ дѣва сына - н рече мьнни сынъ ею оцоу оче даждь ми - достоиннж члсть - нмѣннѣ - н раздѣли нма нмѣнннѣ - н не по мнозѣхъ дннехъ - съврѣавъ все мьнни

сынъ- отиде на странж далече- и тоу расточи имѣниѣ своеѣ
живы влѣдно- и ждивъшоу же юмоу вьсѣ- бысть гладъ
крѣпкъ на странѣ тои- и тѣ начатъ лишати сѧ- и шьдъ
прилѣпнѣса юдиноу отъ житель тоѧ страны- и посѣла на села
своѣ пастъ свинни- и желаше насытити чрѣво свое отъ рожьць,
ѣже бѣдѣхъ свинни- и никѣтоже не дагаше юмоу- вѣ себе
пришьдъ рече- коликоу нанмьникъ бѣца моего извы-важтъ
хлѣбы- азъ же съде гладъмъ гыбнж- вѣставъ нѣж къ оцѣ оу
моюмоу- и рекъ юмоу- бѣче съгрѣшихъ на нѣбо і прѣдъ товоуж-
оуже нѣсмь достоннъ- нарешти сѧ сынъ твои- сътвори ма-
гако юдиноу отъ нанмьникъ твоихъ- и вѣставъ нѣе къ бѣцоу
своемоу- юште же юмоу далече сжштоу- оузьрѣ нѣ бѣць его- и
мнлѣ юмоу бысть- и текъ паде на выжъ юго и обловыза и рече
же юмоу сынъ бѣче съгрѣшихъ на небо и прѣдъ товоуж- оуже
нѣсмь достоннъ нарешти сѧ сынъ твои рече же бѣць къ рабомъ
своимъ- скоро изнесѣте одеждж прѣвжж- и облѣцѣте- и и
дадите прѣстень на ржжъ юго и сапогы на нозѣ и приведѣше
тельць оупитанын- заколѣте- и бѣдѣше да веселимъ сѧ- гако
сынъ мои съ- мрѣтвѣ бѣ и оживе- изгыблѣ бѣ и обрѣте сѧ- и
начаша веселити сѧ- бѣ же бѣнъ юго старѣи на селѣ- и гако
грады приближнѣса къ домоу- слыша пѣниѣ и ликы- и
призѣвавъ юдиноу отъ равъ- вѣпрашааше- чѣто оубо си
сжтъ- онъ же рече юмоу- гако братъ твои приде и закла бѣць
твои тельць оупитанын- гако съдрава и приѣтѣ- разгнѣвавъ
же сѧ- и не хотѣаше вѣнннѣн- бѣць же юго ншьдъ молѣаше- и
онъ же отъвѣштѣавъ рече бѣцоу своемоу- се колико лѣтѣ
работажъ тебѣ и николиже заповѣди твоѣѧ не прѣстѣпнхъ-
и мѣнѣ николиже не далъ еси козылате да съ дроугы мои
възвеселилѣ сѧ быхъ- югда же бѣнъ твои съ изѣды твоѣ имѣниѣ-
с лювоубицами- приде- закла юмоу тельць питомыи- онъ же
рече юмоу чѣдо- ты вьсегда съ мѣноужъ еси- и вьса моѣ твоѣ
сжтъ възвеселити же сѧ и възрадовати подобаше- гако
братъ съ- мрѣтвѣ бѣ и оживе- изгыблѣ бѣ и обрѣте сѧ-

(Зографьскѣ Евангеліѣ. Лк., XXIII)

3

Рече гѣ- не осжждѣте да не осжждѣни бѣдѣте нмѣ же бо
сждѣмъ сждѣте- сждѣтѣса вамъ и вѣ ню же мѣрж мѣрѣте
възмѣрѣтѣса вамъ чѣто же види сжчѣць иже юсть вѣ очеси
брѣта твоего- а бѣрѣвѣна юеже юсть вѣ очеси твоемъ не чѣуеши
или како речеши брѣтоу своему остави и изыж сжчѣць из
очесе твоего и се бѣрѣвѣно вѣ оцѣ твоемъ- лицемѣре- изыми
прѣвѣе бѣрѣвѣно из очесе твоего- тогда оузьрѣши изгѣтнѣ сжчѣць
из очесе брѣта твоего не дадите сѣааго пѣсомъ ни помѣтанѣте
внѣсѣрѣ вашнхъ прѣдъ свиннигами- да не попержтѣ нхъ ногами
своими и врацѣте сѧ растрыгнѣтѣ вы просите и дасть сѧ вамъ
ищѣте и обрѣцѣте тлѣцѣте и отъвѣрьзѣтѣса вамъ вьса къ
бо просѣи приметъ- и нѣца и обрѣтѣѣтѣ и тлѣкжцоумоу
отъвѣрьзѣтѣса

(Остромирово Евангеліѣ. Мф., VII)

4

Вѣ вѣрѣма оно- пришьдъ нѣсѣ вѣ домъ петровъ видѣ тѣцѣж
юго лежащж- огньмъ жегомж- и прикоснѣ сѧ ржцѣ юемъ- и
остави ѣж огнь- и вѣста и слоужааше юмоу поздѣ же бѣвѣше-
приведоша юмоу вѣбѣсны мѣногы- и изгѣна дѣхы словѣмъ- и
вьса волѣцѣмъ и оцѣли да събѣдетѣ сѧ реченою исаніемъ
пророкъмъ глѣбцѣмъ- тѣ неджгы наша приѣтѣ- и волѣзни
понесе оузьрѣвѣ же нѣсѣ- мѣногы народы окрѣстѣ себе- повелѣ
ити на онъ полѣ- и пристѣпѣлѣ юдинъ къ нѣнкѣ- и рече юмоу
оучителю нѣж по тебѣ- гаможе колиждо нѣеши- и гла юмоу нѣсѣ
лисица ложа нѣжтѣ- и пѣтѣница нѣвѣскыѧ гнѣзда- а сынъ
чѣловѣчьскыи не нѣмѣтѣ къде главы подѣклонити- дроугыи отъ
оученикъ юмоу рече къ нѣюмоу- гѣи повели ми прѣжде ити- и
погрѣтѣи оца моего- нѣсѣ же гла юмоу глѣди по мѣнѣ- и остави
мрѣтѣвѣнѣ- погрѣтѣи своѣ мрѣтѣвѣца- и вѣлѣзѣшоу же юмоу
вѣ корабль- по нѣемъ нѣдоша оученици юго-

(Остромирово Евангеліѣ. Мф., VIII)

Въшъдъшоу ꙗкоу въ каперьнаоумъ и пристѣпи къ нѣмоу сътънникъ мола и н гла. ꙗко отрокъ мон лежитъ въ домоу ославленъ. люте ꙗко стражда. и гла ꙗкоу ꙗко. пришъдъ нсцѣлю и. и отъвѣщавъ сътънникъ рече. ꙗко нѣсмь достоннъ да подъ кровъ мон вънидеши. нъ тѣкъмо рѣци слово. и нсцѣлѣетъ отрокъ мон. нбо азъ члвкъ ꙗсмь подъ владыкоу. нмы подъ совоу вонны. и гла семоу. нди и ндетъ. и дроу. гоумоу. приди и придетъ. и рабоу моемоу. сътвори се и сътворитъ. слышавъ же ꙗко. двнса ꙗкоу и рече нджшнимъ по нѣмь. аминь гла ꙗкоу нн въ ꙗзи толкы въры обрѣтоухъ. (Остромирово Евангеліе. Мф., VIII)

Виноградъ чкъ насади. и огради и оплотомъ. и ископа точило. и създа стлпъ и въдасть и тажателемъ и отнде. и постъла къ тажателемъ рабъ въ врѣма. да отъ тажатель приметъ. отъ плодъ винограда. и нмъше и виша. и постълаша тѣштъ. и паки постъла къ нимъ дроугы рабъ. и того каменнемъ бнвъше провиша гла ꙗкоу. и постълаша вештьстѣна. и паки много постъла. и того оубиша. и нны многы. овы бѣжште. овы же оубѣжште. Еште же имѣаше единого сѣна възлюбленааго своего постъла и того къ нимъ послѣди гла ꙗко посрамѣжтъ сѣна моего. они же тажателе видѣвъше и градѣжтъ къ севѣ рѣша. ꙗко съ есть наслѣдникъ. придѣте оубнѣмъ и. и наше бждетъ достоѣнне. нмъше оубиша и и звръгоша и вѣнъ изъ винограда. (Зографське Евангеліе. Мф., XXI)

Въ врѣма оно прѣходѣшоу ꙗкоу соу. по нѣмь ндоста дѣва слѣпца. зовѣща и глѣща помноуи ны сѣноу двдовъ пришъдъшоу же ꙗкоу въ домъ. пристѣписта къ нѣмоу слѣпца и гла нма ꙗко въроуета ли ꙗко могъ се сътворити. гласта ꙗкоу ен ꙗко. тогда прикоснѣ сѣ очесоу нма. гла бѣждѣта. да никъто же не оубѣсть она же ншъдѣша. прослависта и по всен земли тон. тѣма же нсходѣшема. се приведоша къ нѣмоу

члвкъ нѣмъ вѣснъ и нзъгнаноу вѣсоу прогла нѣмыи и двнша сѣ народи глѣще. николи же гави сѣ тако въ ꙗзи. а фарисен глаахъ о кънази вѣсѣ. нзгонитъ вѣсы. и прохощааше ꙗко. грады всѣ и всн. оуча на съборицихъ и проповѣдаа ювнгеліе црствна. и нсцѣла всѣакъ недѣжъ и всѣакъ ѣзж въ людѣхъ.

(Остромирово Евангеліе. Мф., IX)

Въ врѣма оно нсходѣшоу ꙗкоу отъ перихона по нѣмь ндоша народы мѣнози и се дѣва слѣпца сѣдѣща при пѣти. слышавъша ꙗко ꙗкоу мимо ходитъ възѣписта глѣща помноуи ны ꙗко сѣноу двдовъ народъ же запрѣти нма да оумлѣчита. она же паче зѣваста глѣща помноуи ны ꙗко сѣноу давыдовъ. и ставъ ꙗко възгласи га и рече чѣто хощѣта да сътворѣ вама. гласта ꙗкоу ꙗко да отъврѣзѣта сѣ очи нажъ многорѣдовавъ же ꙗкоу прикоснѣ сѣ очию нма и авнѣ отврѣзѣста сѣ нма очи и по нѣмь ндоста. :

(Остромирово Евангеліе. Мф., XX)

Рече ꙗкоу притѣчъ снѣ. оуподобисѣ црствнѣ ꙗкоу вѣсноу. члкоу цроу нже въсхотѣ сътазати сѣ о словеси. съ рабы свои ми начѣнъшоу же ꙗкоу сътазати сѣ. приведоша ꙗкоу длѣжнникъ єдинъ. тѣмоу талантъ немѣшоу же ꙗкоу въздатн. повелѣ господинъ ꙗкоу да продадатъ и. и женѣ ꙗкоу и чада. и всѣ ꙗкоу нмѣаше и отъдатн падъ оубо рабъ тѣ. кланѣаше сѣ ꙗкоу гла ꙗкоу потрѣпи на мѣнѣ и всѣ ти въздамъ. многорѣдовавъ же ꙗкоу раба того поустн и. и длѣгъ отъпоустн ꙗкоу. нзъшъдъ же рабъ тѣ обрѣте єдиного клеврѣтѣ своихъ. нже вѣ длѣжнъ ꙗкоу. сътѣ мѣцѣтѣ и нмѣи. давааше и гла въздаждъ ми. нмѣ же ꙗкоу длѣжнъ падъ же клеврѣтѣ ꙗкоу на ногоу ꙗкоу молѣаше и гла потрѣпи намъ нѣи всѣ ти въздамъ. онъ же не хотѣаше нъ шѣдъ въсади и въ тѣмнищѣ. донѣдеже въздасть всѣ длѣгъ ꙗкоу. видѣвъше же клеврѣтн ꙗкоу бѣвъшага. съжалннша сн зѣло

и пришдъше съказаша господиноу своемоу вьса бвьшага-
тогда призъва и господинъ его- гла емоу рабе лоукавын- вьсь
длыгъ твои отъпоустихъ ти понеже оумоли ма не подобаше
ли и тебѣ помилвати клеврѣта своего- како и азъ та
помиловахъ и прогнѣвавъ сѧ господинъ его прѣдасть и
мжчнтелемъ дондеже въздасть вьсь длыгъ свои тако и оць
мон нѣсьнын сътворитъ вамъ аще не отъпоуцаете къждо
братоу своемоу отъ срдць вашихъ прѣгрѣшенныхъ . :

(Остромирово Евангеліе. Мф., XVIII)

10

Члкъ единъ добра рода иде на странж далече- приати себе
цѣрствне- і възврати сѧ- призъвавъ же и десѧтъ рабъ
своихъ- і дастъ имъ десѧтъ мѣнасъ- і рече къ нимъ коуплж
дѣйте дондеже приде- граждѧне же его ненавидѣахъ его-
посѣлаша молитвж въ слѣдъ его глѣше не хоштемъ семоу
да цѣрствоуотъ надъ нимн- і быстъ егда сѧ възврати-
принмъ цѣрствне і рече да пригласѧтъ емоу рабы ты- імъ же
дастъ сѣребро- да оубѣстъ- какж коуплж сжтъ сътворили-
приде же прѣвы гла гн- мѣнѣ твоѣ приде гла десѧтъ мѣнасъ-
і рече емоу блгвы равн довы- ѣко о малѣ вѣренъ быстъ- вѣди
область нмы надъ десѧтъж градъ- і приде вторы гла- мѣнасъ
твоѣ гн- сътвори -д- мѣнасъ- рече же и томоу- і ты вѣди
надъ патнж градъ- і дроугы приде гла гн- се мѣнасъ твоѣ
ѣже имѣхъ- положенж въ оуброусѣ боѣахъ бо сѧ тебе- ѣко
члвкъ ѣръ еси- въземлешн его же не положъ- і жнешн его же
не сѣвъ- гла емоу отъ оустъ твоихъ сжждж ти зѣлы рабе-
вѣдѣаше ѣко азъ члвкъ ѣръ есмъ- въ землѧ его не сѣхъ- і
почто не въздасть моего сѣребра пѣнажнникомъ- і азъ
пришдъ съ лихвож нстазалъ є вимъ- і прѣдъстоѧштнимъ
рече- възъмѣте отъ него мѣнасъ- і дадите нмжштжоумоу-
і- мѣнасъ і рѣша емоу гн иматъ -і- мѣнасъ-

(Маріинське Евангеліе. Лк., XIX)

11

Въ врѣмѧ оно възнесоста родителѧ отрочѧ нѣса въ
нѣрслимѣ- поставити прѣдъ гмъ- како же єсть писано- въ
законѣ гни како вьсакъ младеньць мжжьска полоу- разврзана
ложе сѧ- сѣто гви наречетьсѧ и дати жьртвж по реченоуоумоу
въ законѣ гни- дѣва гѣрличнша- или дѣва пѣтеньца
голжвина- вѣ члкъ въ нѣрслимѣ- емоу же нма сумеонъ и члкъ
съ правдынъ и чьстнвѣ чага оутѣхы н злѣвы- и дхъ бѣ сѣтъ
въ нѣмъ- и бѣ емоу отъвѣщано дхѣмъ сѣтынмъ- не видѣти
сѣмьрти прѣжде даже видитъ хѧ гнига и приде дхѣмъ въ црковь
и єгда възведоста родителѧ- отрочѧ нѣса- сътвори ти нма- по
обычаю законноуоумоу о нѣмъ- и тѣ пригѧтъ є на ржкоу своєю
и блгслови сумеонъ бѧ и рече нынѣ отъпоустнши раба твоего
блко- по глоу твоемоу сѣ мирѣмъ како видѣсте очн мон сѣсєннє
твое єже єси оуготовалъ прѣдъ лицѣмъ вьсѣхъ люднн- свѣтъ
въ окрѣвеннє ѣзыкомъ- и славж люднн твоихъ н зѣла и бѣ
носнфъ и мати єго- чоудѧсѧса- о глѣмьхъ о нѣмъ и блгслови
га сумеонъ и рече къ марнн- матерн єго се лежитъ съ на падєннє
и на възстѧннє мѣногѣмъ въ н зѣли и въ знаменнє прѣрочно-

(Остромирово Евангеліе. Лк., II)

12

Въ врѣмѧ оно- мнмо нды нѣсѣ видѣ чловѣка слѣпа отъ
рожьства и вѣпроснша и оученици єго глѣше- равнн- кѣто
сѣгрѣши сѣ ли или родителѧ єго- да слѣп родисѧ отъвѣща
нѣсѣ ни сѣ сѣгрѣши ни родителѧ єго- нѣ да гавѧтъ сѧ дѣла
божнѧ на нѣмъ- мѣнѣ подобѧетъ дѣлати дѣла
посѣлавѣшааго ма дондеже днь єсть- придетъ же ноць-
єгда никѣто же не можетъ дѣлати єгда же въ мирѣ єсмь
свѣтъ єсмь мироу- си рекъ плнж на землѧ- и сътвори
брѣннє отъ плюновєннѧ и помаза емоу очн брѣннємъ- и рече
ємоу- нди оумыи сѧ въ кжнѣли слоумьстѣ посѣланъ шьдъ
же и оумы сѧ и приде видѧ сжсѣди же и нже и бѣахъ видѣли
прѣжде како слѣпъ бѣ- глаахъ не сѣ ли єсть сѣданн и просѧ-

(Остромирово Евангеліе. Ин., IX)

Петръ же вѣнѣ сѣдѣаше. на дворѣ і пристѣпн къ нѣмоу
едина рабыни. глѣшти. і ты вѣ сѣ ісѣомъ галилѣискымъ. онъ
же отъврѣже сѣ прѣдъ всѣми глѣ. не вѣмь чѣто глѣши-
ишѣдѣшию же емоу въ врата. оузырѣ н дроугаѣ. і гла емоу. тоу
і сѣ вѣ чѣкъ. сѣ ісѣомъ назарѣниномъ. і пакы отъврѣже сѣ сѣ
клатвож. ѣко не знаѣ чѣка. не по многоу же пристѣпше-
стоѣшѣте рѣша петрови. въ істинѣ і ты отъ ннхъ еси. і
всѣда твоѣ авѣ тѣ творитъ. тѣгда начатъ рѣтити сѣ і
клати сѣ. ѣко не знаѣ чѣка. і авне коуръ възгласи і помѣнѣ
петръ глѣ ісѣвъ і рече емоу ѣко прѣжде даже коуръ не
възгласитъ. три краты отъврѣжешн сѣ мене. і ишѣдъ вѣнъ
плака сѣ горко.

(Зографське Евангеліе. Мф., XXVI)

Члкъ едннъ сѣхождааше отъ нѣма въ ернхъ і въ
развоинныкы выпаде. иже н сѣвлѣкъше н. н ѣзвы възложѣше
отидѣ. оставльше елѣ живъ сѣштѣ. по приключаю же нерен
едннъ сѣхождааше пѣтемъ тѣмъ. і видѣвъ н мимо иде-
такожде же н левѣнитъ. вывъ на томъ мѣстѣ. пришедъ н
видѣвъ н мимо иде. самарѣнинъ же едннъ грады приде надъ
нѣ. і видѣвъ н мнло рѣва. і пристѣпъ оваза строоупы его
възлнва. олѣн н вино. въсаждъ же н на свон скотъ приведе
н въ гостинницѣ. і прилежа емъ і на оутрннн ишедъ нзъмъ дѣва
пѣназа дастъ гостиннннкоу. і рече емоу прилежи емъ і еже ашѣте
приидивешн. азъ егда възвратѣ сѣ въздамы ти.

(Марпнське Евангеліе. Лк., X)

въ оно. оубѣди ісѣ оученикы свом влѣсти въ корабѣ. н
варити его на онъ полъ морѣ. донѣдеже отъпоуститъ народъ.
н отъпоуцьшѣ народъ възиде на горѣ едннъ. помолнтъ сѣ. поздѣ
же вывъшю въ дѣ. ѣже годннѣ ноци. приде къ нимъ ісѣ по
мороу ходѣ. н видѣвъше і оученици его по мороу ходѣша.
оубогаша сѣ глѣшѣ. како прнзракъ естѣ н отъ страха

възѣпнша. н гла нмъ ісѣ надѣните сѣ како азъ есмь н не вонте
сѣ. отъвѣщаа же петръ рече емоу глѣ. аще ты еси повели мн
прити къ сѣбѣ. ісѣ же рече емоу приди. нзлѣзъ же нсѣ кораблѣ
петръ н хождѣше по водѣ н приде къ ісѣу видѣа же вѣтрѣ лютѣ
оубога сѣ. н нача потаплѣти сѣ. н възѣпн гла глѣ іспнма. ісѣ
же простѣръ рѣжжѣ атъ его. н гла емоу маловѣре. почто сѣ
сѣмнѣ. н влѣзѣшю емоу въ корабѣ оулеже вѣтрѣ. а сѣщѣі
въ корабн поклоннша сѣ емоу глѣшѣ. како. ты еси въ истннѣ
ѣжнн снѣ н прѣпоувъше. прндѣ въ земльѣхъ геннсареѣ.

(Савнна кннга. Мф., XIV)

ісѣ оу рождѣшоу сѣ въ внѣлѣемн ноуденстѣ. въ дѣнн прода
ѣра. се влѣсви отъ възтока. прндѣша въ нѣр салнмъ глѣшѣ.
къде естѣ рожднн сѣ ѣръ ноуденскѣ. видѣхомъ бо звѣздѣ іего
на възтоцѣ. н прндѣхомъ поклоннтъ сѣ іемоу. оуслышавъ же
продъ ѣръ смѣте сѣ. н всѣ нѣр салнмъ сѣ. ннмъ. н сѣбѣравъ
вѣсѣ арѣхнереѣ н кѣннѣнннкы людѣскыѣ. въпрашааше іа.
къде хѣсѣ раждаѣтъ сѣ. онн же рекоша іемоу въ внѣлѣемн
ноуденстѣ. тако бо писано естѣ прѣкъмъ. н ты внѣлѣеме. земле
ноудова. ннчнмъ же мѣнѣши іесн въ владѣкахъ ноудовахъ. нсѣ
тебе бо нздѣтѣ ѣлка. иже оупасѣтъ люди моѣ ізла тогда
продъ отан прнзѣвавъ влѣхвы. нспыта отъ ннхъ вѣрѣма
гавльша сѣ звѣзды. н постѣлавъ въ внѣлѣемъ рече. шѣдѣше
нспытанте нзвѣстѣно о отрочѣте. іегда же обрацѣте. повѣдите
мн. да н азъ шѣдъ поклонѣ сѣ іемоу. онн же послоушавъше
ѣра. ндоша. н се звѣзда ѣже видѣша на възтоцѣ ндѣвше
прѣдъ ннми. донѣдеже прншѣдѣши ста върхоу. ндеже вѣ
отрочѣ. видѣвъше же звѣздѣ въздрадоваша сѣ радостнѣхъ
великоѣхъ зѣло н възшѣдѣше въ храмннѣ. видѣша отрочѣ сѣ
марнѣѣхъ матернѣхъ іего н падѣше поклоннша сѣ іемоу. н
отъврѣзѣше сѣкровннѣ своѣ. прннесоша іемоу дары. злато н
лнванъ н змурнѣ. н отъвѣтѣ прннмѣше въ сѣнѣ. не
възвратити сѣ къ родоу. н ѣ ннѣмъ пѣтѣмъ отидѣша въ
странѣ своѣ. отъшѣдѣшемъ же влѣхвомъ. се ѣнглѣ глѣ въ
сѣнѣ гавнса носнфоу. гла възставъ помнн отрочѣ н матерѣ іего.

и вѣжи въ египтъ и вѣди тоу- дондеже ти рекъ- хоцеть во
продъ исхати отроча те- да погоубитъ ю- онъ же въставъ
полтъ отроча и матеръ юго ноштыя- и отиде въ египтъ- и вѣ
тоу до оумрътыа продова-

(Остроумново Евангеліе. Мф., II)

17

На гда оуповахъ, какъ речете душн моеи: превнтай по
горамъ, гакъ птица; гакъ се грѣшницы налакоша лѣкъ,
оуготоваша стрѣлы въ тѣлѣ, сострѣла ти во мѣстѣ правыа
сѣрдцемъ. Зане гже ты совершилъ аси, оуни разрѣшиша:
првникъ же что сотвори; гдѣ во храмѣ стѣмъ своемъ. Гдѣ,
на нбси прѣболъ агѣ: очн агѣ на ницаго признаетъ, вѣди
агѣ и спытаетъ сыны чловѣческіа. Гдѣ и спытаетъ првнаго и
нечестиваго: любяи же неправдѣ, ненавидятъ свою душѣ.
Вдождитъ на грѣшники сѣти, огнь и жѣпель, и дѣхъ бѣренъ,
часть чаши нхъ. гакъ првнъ гдѣ: и правды возлюбн: правоты
видѣ лице агѣ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Слава:

18

Спсн ма гдн, гакъ ѡскѣдѣ прѣвныи, гакъ оумалишася
нстныи ѡ сыновъ чловѣческнхъ. Сѣтнаа глагола кнждо ко
искреннемъ своемъ: оустнѣ льстнвыа въ сѣрдцѣ, и въ сѣрдцѣ
глаголаша злаа. Потребитъ гдѣ вса оустны льстнвыа,
а зыкъ велерѣчивый, Рѣкъша: а зыкъ нашъ возвеличимъ,
оустны наша при насъ сѣтъ: кто намъ гдѣ есть; Страстн
радн ницихъ, и въздыханіа оубогнхъ, нынѣ воскриѣ,
глаголетъ гдѣ: положѣса во спсѣніе, не ѡбниѡса ѡ немъ.
Словеса гдн, словеса чиста, сребро разжжено, искѣшено земли,
ѡчищено седмерицею. Ты гдн сохраниши ны, и соблюдеши ны ѡ
рода сегѣ и во вѣка. Окрестъ нечестнвн хѡдатъ: по высотѣ
твоей оумножилъ еси сыны чловѣческіа.

(Псалтир, поч. XX ст.)

19

Гдн вседержителю, бже отецъ нашихъ, авраамовъ, и
ісааковъ, и іаковъ, и сѣмене нхъ првнаго, сотворнвыи нбо и
зѣмлю со всею лѣптою нхъ, свазавый море словомъ повелѣніа
твоегѣ, заключнвыи бѣзднѣ, и запечатствовавый ю
страшнымъ и славнымъ именемъ твоимъ, агѣже вса богатса,
и трепещѣтъ ѡ лица силы твоеа: гакъ непостѡнно
великолѣпнѣ славы твоеа, и нестерпнмъ гнѣвъ ѣже на
грѣшники прещеніа твоегѣ. Безмѣрна же и неизслѣдованна
мласть ѡбщаніа твоегѣ. Ты бо еси гдѣ вышнн блгоутробенъ,
долготерпѣливъ, и многомѣтнвъ. И кааиса ѡ словахъ
чловѣческнхъ. Ты гдн, по множествѣ блгости твоеа
ѡбщаль еси покааніе, и ѡставленіе согрѣшнвшымъ тебѣ, и
множествомъ щедрѣтъ твоихъ ѡпредѣлалъ еси покааніе
грѣшникымъ во спсѣніе. Ты оубв гдн бже силъ, не положилъ
еси покааніе првнымъ, авраамѣ, и ісаакѣ, и іаковѣ, не
согрѣшнвшымъ тебѣ: но положилъ еси покааніе на мнѣ
грѣшномъ, зане согрѣшнхъ паче числа песка морскаго.
Оумножшася беззакннн моа гдн, оумножшася беззакннн
моа, и нѣсмь достѡнн възрѣти, и видѣти высотѣннѣю,
ѡ множества неправдъ моихъ. Сплаченъ есмь многнми
оузамн желѣзнымн, во ѣже не возвестн главы моеа, и нѣсть
мн ѡславленіа: зане прогнѣвахъ гѣрость твою, и лѣкавое пред
тобою сотворнхъ, не сотворнвыи воли твоеа, и не сохранивыи
повелѣнн твоихъ. И нынѣ приклоняю колѣна сѣрдца, тревѣа
ѡ тебе блгости: согрѣшнхъ гдн, согрѣшнхъ, и беззакннн моа
азъ вѣмъ, но прошѣ моа са: ѡслави мн, гдн, ѡслави мн, и не
погуби мене со беззакѡннмн моимн: ниже въ вѣкъ враждовавъ
соблюдеши злаа моихъ, ниже ѡбдиши ма въ пренспѡдннхъ
земли. Занеты еси бже. Бгѣ кающнхса, и на мнѣ гдн всн всю
блгость твою, гакъ недостѡнна сѣща спсѣши ма по мнѣ
мѣстн твоей, и восхвалю та вынѣ во днѣхъ животѣ моегѣ. гакъ
та поетъ вса сила нбнаа, и твоа естъ слава во вѣки вѣковъ,
амнн.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Сохранн ма г^дни, гакъ на тм^а оуповахъ, Рѣхъ г^девн: г^дь мой еси ты: гакъ блгнхъ моихъ не тревъши. Стымъ, нже сътъ на земан ег^в, оуднвн г^дь вса хотѣннѣ своа въ ннхъ. Оумножншса немшн нхъ, по снхъ оускорнша. не соверо соборы нхъ ѿ скровей, ни поманъ же нменъ нхъ оустрама монма. Г^дь часть достоаннѣ моего, нчашн моего: ты еси оустрама н достоаннѣ мое мнѣ. Оужа нападоша ми въ державныхъ моихъ: нбо достоаннѣ мое державно есть мнѣ. Блгословю г^да вразумнвшѣго ма: еще же н до нощн наказаша ма оутрѣвы моа. Предзрѣхъ г^да предо мною вынъ, гакъ ѡдеснью мене есть, да не подвижса. Стг^в ради возвеселнса сердце мое н возрадоваса азъ языкъ мой, еще же н плоть моа вселнса на оупованн. Гакъ не ѡставшн дшш мою во адѣ, нже дасн првномъ твоємъ видѣти нстлннѣ. Сказалъ ми еси пѣтн живота: исполннши ма веселнѣ съ лнцемъ твоимъ: красота въ десннцѣ твоей въ конецъ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Доколѣ г^дни, завѣдешн ма до конца; доколѣ ѡвращашн лнцѣ твоѣ ѡ мене; Доколѣ положо совѣты въ дшш моей, волѣзнн въ сердце моемъ день н нощь; доколѣ вознесетса врагъ мой на ма; Прнзрн, оуслышн ма г^дни бже мой: просвѣтн очн мой, да не когда оуснъ въ смѣртъ. Да не когда речетъ врагъ мой: оукрѣпнхса на него. Стужающн ми возрадуютса, аще подвижса. Азъ же на матъ твою оуповахъ: возрадетса сердце мое ѡ спсѣнн твоємъ: воспю г^девн блгодѣавшемъ мнѣ, н пою нменн г^да вышнагъ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Рече безъменъ въ сердце своемъ: нѣсть бгъ. Раствнша н ѡмерзншаса въ начинаннхъ: нѣсть твора н блгостыню. Г^дь съ нвсѣ прннче на сыны челоѣческнѣ: видѣти, аще есть разумѣваа нли взыскаа бга. Всн оуклонншаса, вквпѣ

неключнмн выша: нѣсть твора н блгостыню, нѣсть до едннаго. Ни ли оуразумѣютъ всн дѣлающн беззаконнѣ, снѣдающн люди моа въ снѣдъ хлѣба, г^да не прнзваша. Тамъ оубошаса страха, ндѣже не вѣ страхъ, гакъ г^дь въ родѣ првныхъ. Совѣтъ ннцагъ посрамнсте: г^дь же оупованнѣ ег^в есть. Кто дастъ ѡ снѣна спсѣннѣ нлево; Внегда возвратнтъ г^дь плѣненнѣ людеи своихъ, возрадетса гакъ въ, н возвеселнтса нлѣ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Глава:

23

Г^дни, кто ѡбнтаетъ въ жилищн твоємъ; нн кто вселнса во стѣню горъ твою; Хода н непороченъ, н дѣлаа првдѣ, глаголаа нстннъ въ сердце своемъ: Нже не оульстн азъ языкомъ своимъ, н не сотворн нскреннемъ своемъ зла, н поношеннѣ не прнмътъ на блжннѣ своа. Оуннчнженъ есть предъ нимъ лѣкавншн, боащы же са г^да славтъ: кленншса нскреннемъ своемъ, нне ѡметашса: Сребра своего не даде въ лнхъ, н мзды на неповннныхъ не прнмътъ. твора н снѣ не подвижнтса во вѣкъ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

24

Дѣланн сватыхъ Апостла

а. Первое оубъ слово сотворнхъ ѡ всѣхъ, ѡ Феофнле, гаже начатъ нн съ творнти же н оучнти,

б. Даже до днѣ, въ онъже заповѣдавъ Ап^толомъ Д^хомъ стымъ, нхже н збра, вознесса:

г. Предъ ннмнже н постави себе жнва по страданнн своемъ. Во мнозѣхъ нстннныхъ знаменнхъ, денн четыредесатн га влашса нмъ, н глагола, гаже ѡ царствн Бжн:

д. Съ ннмнже н гадый повелѣ нмъ ѡ Иер^ссалнма не ѡлчатнса, но ждати ѡбѣтованнѣ Оча, еже слышасте ѡ мене:

е. гакъ нванн оубъ кртнлъ есть водою, вы же нмате кртнтнса Д^хомъ стымъ, не по мнозѣхъ снхъ днѣхъ.

Б. Онъ же оубо сошедшесѣ вопрошахъ его, глаголюще: Гди, аще въ лѣто сѣ оустраоѣши црѣтвіе Іїлево;

В. Рече же къ нимъ: нѣсть ваѣше разумѣти временѣ лѣта, гаже Оцъ положи во своѣй влаѣсти:

н. Но прїимете силѣ, нашедшѣ стѣтомѣ дхѣ на вы, н вѣдете мн свидѣтели во Іерусалимѣ же н во всеі Іудеіи н Самарїи н даже до послѣднихъ земли.

б. Н сїа рекъ, зрацымъ имъ взатса, н облакъ податъ его ѿ очю ихъ.

ї. Н егда взирающе вахъ на нбо, ндѣшѣ емѣ, н сѣ мѣжа двѣста пред нимн во одеждѣ блѣ,

аї. Н же н рекѣста: мѣжїе Галїлейстїи, что стонтѣ зраце на нбо; сїи Іисъ возносїи сѣ ѿ васъ на нбо, такожде прїидетъ, н мже образомъ видѣсте его ндѣща на нбо.

бі. Тогда возвратїи сѣ во Іерлима ѿ горы нарицаемыя Елеонъ, гаже естѣ влнзѣ Іерлима, свбѣтѣ н мѣщїа пѣть.

гї. Н егда видѣша, въздѣша на горницѣ, ндѣже вахъ пребывающе, Петръ же н Іаковъ н Іованнъ н Андрей, Фїліппъ н Фѣлпма, Варфѣломей н Матѣей, Іаковъ Алфѣевъ н Сїмонъ Снаѣтъ, н Іуда Іаковъ.

дї. Сїи вси вахъ терпѣше едннодѣшнѣ въ молитвѣ н моленїи, съ женами н Мрїєю Мтрїю Іисовою, н съ братїєю его.

її. Н во днѣтѣмъ воставъ Петръ посреѣ оученикъ рече: (вѣ же нменъ народа вкзпѣ гако стѣ н двѣдѣсѣтъ:)

Бї. Мѣжїе братїе, подобашѣ скончатїи сѣ писанїю семѣ, еже предрече дхъ свѣтїи оустѣ дѣдовыми, ѿ Іудѣ бывшемъ вождїи емшымъ Іиса:

Зї. гако прїтѣчъ вѣ съ нами, н прїалъ ваѣше жрѣвїи слѣзѣвы сѣмъ.

нї. Сїи оубо стѣжасѣдѣ мзды неправедныя, н ннцъ вывъ просѣдѣса посреѣ, н нзлїмъ сѣ всѣ оутрѣба его:

бї. Н разумно быѣсть всѣмъ живѣшымъ во Іерлима, гако нареци сѣ сѣлѣ томѣ своимъ нхъ азѣкомъ а келдама, еже естѣ сѣло крове.

к. Пишетсѣ во въ книзѣ псаломстѣи: да вѣдетъ двѣрѣтѣ его пѣстѣ, н да не вѣдетъ живѣшаго въ немъ, н епископство его да прїиметъ ннѣ.

ка. Подобаетъ оубо ѿ сходнѣшнхъ сѣ нами мѣжїи во всако лѣто, въ неже внїде н нзыде въ насъ Гдѣ Іисъ.

(Дїанна Апостолѣв, XIX ст.)

25

Сотворенїе свѣта.

На початкѣ сотворилъ Богъ небо н землю. Земля была пѣста н порожна, покрыта глѣбокими водами н окрѣжена темнотою. Надъ водами оуносїлсѣ дхъ Божїи. Н рекъ Богъ: "Най вѣде свѣтло". Н заразъ настало свѣтло. То былъ день першїи. Дрѣгого днѣ рекъ Богъ: "Най станесѣ звѣдъ небеснїи". Н въ сѣи часѣ станѣло красное, голѣбое небо. Третього днѣ сказалъ Богъ: "Най соверѣтсѣ воды въ одно мѣстѣ, н най оукажесѣ сѣша". Н сталосѣ такъ. Н назвалъ Богъ сѣшѣ землю, а собранье водъ назвалъ моремъ. Н рекъ Богъ: "Земля най зродитъ травѣ, зѣла выдаючїи сѣмена, н дерева плодовиїи". Н сталосѣ такъ. Земля оукрасїлсѣ зеленою травою, безчисленными цвѣтами н всакого рода деревьями. Четвертого днѣ рекъ Богъ: "Най вѣдѣтъ свѣтїла на небѣ, цѣбы свѣтили надъ землею н значили днн н лѣта". Н полвилосѣ на небѣ гасное солнце, цѣбы свѣтити въ день, н мѣсѣць а съ нимъ безчисленное множество звѣздъ, цѣбы свѣтити въ ночи. Пятого днѣ рекъ Богъ: "Най вѣдѣтъ въ водѣ рыбы, а въ въздухѣ птїицѣ". Н оживїлсѣ вода всакого рода рыбами, а въздухъ лѣтаючими птїицами. Шестого днѣ рекъ Богъ: "Земля най выдаѣтъ гады н звѣри всакого рода". Н тоѣ сталосѣ. Наконецъ сотворилъ Богъ чѣловѣка. Н видѣлъ Богъ все, цѣо сотворилъ, н все было дѣже добре.

Такъ отже сотворилъ Богъ весь свѣтъ видимый въ шести днѣхъ, семого же днѣ онъ ѣтпочнлъ, благословїлъ сѣи день н освѣтилъ его.

(Бїбл. оповїд. Укр. ред., поч. XX ст.)

Першіи люди. Рай. Першіи приказъ Божій.

На земан было оуже все, чога чоловѣкъ до жнтьа потребуе. И рекъ Богъ: Сотворѣмъ чоловѣка на образъ и подобіе наше; най панѣ надъ рыбами морскимн, надъ пѣднебеснымн птицамн, надъ всемн звѣрамы, и надъ всею землею. - И оутворилъ Богъ тѣло чоловѣка зъ землѣ и вдхнѣвъ въ него дѣшѣ безсмертнѣ. Томѣ першомѣ чоловѣкови далъ Богъ имя Адамъ, то значитъ, зъ землѣ оутвореный.

Адама осадилъ Богъ въ прекрасномѣ огородѣ, который называеся рай. Въ раю были розличніи дерева съ смачнымн и здоровымн овочамн. Изъ находившогося тамъ жерела выплывали въ чотыри стороны рѣки, которіи своимн водами орошали весь огородъ. Посередъ раю росло дерево, которое звалось деревомъ пѣзнанья доврого и злого. - Въ тѣмъ то прекрасномѣ раю оумѣстилъ Богъ першого чоловѣка, и хотѣчи, цовы чоловѣкъ заслѣжилъ совѣ на счастливѣсть райскѣю послѣшенствомъ, сказалъ емѣ: "Зъ каждого дерева райского можешъ ѣсти овочи, лишь зъ дерева пѣзнанья доврого и злого не ѣжь, бо тако тѣлько вкѣсишь зъ него овочѣ, смертїю оумрешъ". Потѣмъ привѣлъ Богъ передъ Адама всѣ звѣри, и ѣнъ далъ кожномѣ имя. - Адамъ былъ самъ одинокій на земан. Для того рекъ Богъ: "Не добре быти чоловѣкови самомѣ; сотворѣмъ емѣ помѣчницю, подѣвнѣ емѣ; и спѣстилъ на Адама твердый сонъ. Коли Адамъ заснѣлъ, вынулъ Богъ одно ребро изъ боку его, и изъ того ребра оутворилъ невѣстѣ. Коли же Адамъ пробудилеся, припровадилъ Богъ невѣстѣ передъ него. Адамъ оурадовалеся и сказалъ: "То кѣсть зъ кости моеи и плоть зъ плоти моеи", и далъ невѣстѣ имя Ева (то есть: мати всѣхъ живѣчихъ).

(Бібл. оповід. Укр. ред., поч. XX ст.)

Погревѣніе Исуса

Цовы страченыхъ тѣлесѣ неоставалися на крестахъ въ Свѣботѣ черезъ прѣздникъ Пасхи, прійшли вѣнны и поломли голени, т. е. нѣги ннже колѣнъ, двома слобѣтамъ, авы вѣрше сконали. Прійшовши же къ Исусѣ, оувидѣли, що ѣнъ оуже оумѣръ, и не перебивали емѣ голени; но одѣнъ изъ воннѣвъ, цовы лѣчше оудостовѣрити ся о Егѣ смерти, пробилъ емѣ копѣмъ ребрѣ, изъ которѣго заразы вытекла кровь и вода.

Пѣдъ вѣчеръ, прійшѣлъ Іосифъ изъ Арімѣи, богатый и знаменитый совѣтникъ, который несогласилеся былъ съ Іудѣгамн на оувѣйство Исуса оудалеся смѣло къ Пилатѣ и просилъ егѣо тѣло Исуса. Послѣ того ѣнъ и Никодимъ, который давнѣйше разъ былъ прійшѣлъ нѣчию къ Исусѣ, пѣйшли разомъ и снали тѣло Исуса изъ креста, намастили онѣ дорогими мастьми и овили въ чистѣю плащаницю. Близко мѣстца, где Исусъ былъ распѣтый, находилеся огорѣдъ Іосифа, въ которѣмъ ѣнъ былъ велѣлъ для себе новый грѣбъ высѣчи въ камени. Тамъ положили онѣ тѣло Исуса. Потѣмъ привалили великій камень перѣдъ дѣрн грѣба.

Слѣдѣющого дня собрали ся архіерѣѣ и Фарисѣѣ, оу Пилата и сказали: "Пане, припѣмнѣли смо совѣ, що лестѣць ѣный за жнтьа говорилъ, що воскресне въ третій день. Прикажи прѣтѣо стерегчи грѣбѣ Егѣдо третѣего дня, авы оученики Егѣо не прійшли и не оукрали Егѣ и потѣмъ не розголосили въ народѣ, що ѣнъ воскресъ изъ мѣртвыхъ, а такъ послѣдня лѣсть вѣде гѣрша пѣрвон". Пилатъ ѣтвѣчалъ имъ: "Дастъ ся вамъ сторожа, нѣйте же сами и поставете сторожѣ, такъ сами разѣмѣете". Они пѣйшли поставили сторожа при грѣбѣ и крѣмѣ того запечатали камѣнь грѣба.

(Біблійна історія, II пол. XIX ст.)

Воскресѣніе Ісуса

Коли зазорѣло рано послѣ Свѣботы, стало наразъ велике землетрасѣніе. Въ тѣмъ самѣмъ моментѣ выйшолъ Ісусъ живый изъ грѣба славно. Въ тѣбеже время зстѣпнлъ ангелъ съ нѣба, которого лицѣ блистало какъ молніа и одѣганіе было вѣле какъ снѣгъ, и на доказъ, що Господь истинно воскресъ, отвалнлъ камѣнь и оусѣла на немъ. Стѣрожѣ при грѣбѣ изъ страхъ поспадали на зѣмлю іако мѣртвін Опаматѣвшн са, повставали и борзо повѣгли въ городъ.

Вечеромъ передъ тѣмъ накѣпнлн были гдекоторн побожнн жены благовоннн масти, цовы помазати тѣло Ісуса. Тін оудалнса дѣже рано къ грѣбѣ. Дорогою ндѣчи говорнли жалостно одна ко дрѣгнн: "Кто ѣтвалнтъ намъ камѣнь ѣтъ дверн грѣба?" Но прншѣдшн тамъ, оувндѣли що камѣнь былъ оуже ѣтвалѣнъ. Въ тѣскныхъ догадкахъ вѣншлн въ грѣбѣ, и доістно не нашлн въ немъ тѣла Ісусового. Зажѣренн изъ тѣн прнчнны дѣже, оу зрѣли онн наразъ двоухъ ангеловъ въ блиста чнхъ одѣжахъ. Онн оужаснвлнса. Ангелъ же на правѣнн сторонѣ нхъ сказаль: "Не вѣйтеса; вы шѣкаете Ісуса Назараннна распѣтого; Онъ возсталъ и немѣ ѣгѣтѣ. Идѣте и скажѣтъ тѣе оученнкама ѣгѣ, особенно же Петрѣ". Тогда онн ѣтѣншлн поспѣшно съ великою радостію, цовы то возвѣстнтн оученнкамъ.

(Біблійна історія, II пол. XIX ст.)

Ісусъ подаѣ Петрѣ найвышшюю власть паствѣрства

Апѣстола оудалнса по прнказѣ Господа изъ Іерѣсалима въ Галилею. Тѣ гавнлса нмѣ Ісусъ одного дня на озерѣ Геннсарѣ-ѣскѣмъ, благословнлъ нхъ ловнтѣв рыбѣ и ѣла съ ннми. Коли были пообѣдали, вопроснлъ Снмона Петра: "Снмоне Іонннѣ любншь-ли ты Ма вѣльше снхъ?" Петрѣ ѣтвѣчалъ: "Истинно Господн Ты вѣси іако люблю Те". На тѣе сказаль емѣ Ісусъ: "Пасн гагнцѣ Мой" Потѣмъ спроснлъ Ісусъ вторый разъ: "Снмоне Іонннѣ, любншь-ли ты Ма?" Петрѣ ѣтвѣчалъ: "ѣн господн, Ты вѣси, іако люблю Те". Ісусъ

сказаль зновъ: "Пасн ѣвцѣ Мой!" Незадолго потѣмъ спроснлъ егѣ Ісусъ по третій разъ: "Снмоне Іонннѣ, любншь-ли ты Ма?" Петрѣ засмѣтнлса, що оуже третій разъ спроснлъ егѣ, чн любнтъ ѣгѣ и сказаль: "Господн! Ты все вѣдаеш; Ты вѣси іако люблю Те". На тѣе сказаль емѣ Ісусъ: "Пасн ѣвцѣ Мой!" Амннь, амннь прнвѣвалъ Онъ, кажѣ тѣе: коли былъ-есъ молодой, оперѣзовалъ-есъ са самъ и ходнлъ-есъ кѣдѣсь хотѣлъ: коли же постарѣешьса, воздвнгнешь рѣкн твоѣ, и кто ннннй те оперѣже и поведѣ, кѣдѣ несхѣчешъ. Тнми же словѣми пред-назнаменовалъ, іакоію смѣртію Петрѣ малъ прославнтн Бѣга.

Потѣмъ пѣншлн однѣнадѣсѣть Апѣстолѣвъ на однѣ горѣ, кѣдѣ нмѣ Ісусъ оудатнса былъ прнказаль. Съ ннми прншлѣ было тѣдѣ вѣльше нѣжѣ пѣтѣсотъ оученнкѣвъ. Ісусъ гавнлса передъ всѣхъ очнма. Всѣ онн оувндѣвшн ѣгѣ пѣли лицѣмъ на зѣмлю и поклоннлнса емѣ въ найгавѣвшн почестн. Послѣ тѣго вернѣлнса съ радостію назадъ въ Іерѣсалимъ.

(Біблійна історія, II пол. XIX ст.)

Во время оно, прншѣдъ іисъ въ домъ петровъ, вндѣ тѣщѣ ѣгѣ лежащѣ, н ѣгнѣмъ жегѣмъ. И прнкоснлса рѣцѣ ѣа н ѣстѣвн ѣогнь: н востѣ, н слѣжашѣ емѣ. Поздѣ же бѣвшѣ, прнведѣша къ немѣ вѣсны мнѣгн н нзгнѣ дѣхн словомъ, н всѣ волѣщыа н сѣлѣн. Да свѣдетса речѣнное н сѣтемъ прѣрѣкомъ глаголющнмъ: тѣн недѣгн нашѣ прнѣтъ, н волѣзнн понесѣ. Вндѣвъ же іисъ мнѣгн нарѣды ѣкрестъ себѣ, повелѣ нтн на онъ полъ. И прнстѣпль ѣдннѣ кннжннкѣ, речѣ емѣ: оучѣтлю, ндѣ по тѣбѣ, а може аще ндѣши. Глагола емѣ іисъ: лнси гѣзвнны нмѣтъ, н птнцы нѣныа гнѣзда: сынъ же чѣлвѣческнн не нмѣтъ гѣѣ главы подклоннтн. Дрѣгнн же ѣ оученнкѣ ѣгѣ речѣ емѣ: гѣдн, повелн мн прѣжде нтн н погрѣвстн ѣтца моего. Іисъ же речѣ емѣ: градн по мнѣ, н ѣстѣвн мѣртвѣхъ погрѣвстн своѣ мѣртвѣцѣ. И влѣзшѣ емѣ въ корѣбль, по немъ ндѣша оучннцы ѣгѣ.

(Евангеліе, кн. XIX - поч. XX ст.)

Хиландарські Листки

(м)хлѣбъ. тѣмѣ же т)рѣк
(к)ѣ намѣ юсть (ѣж)нѣ
(к)агдѣтъ и о)уамѣ
(т)рѣзкѣ и ки)дѣиш
(о)чи да не) и зизанїа
(м)о шѣнїцѣ мѣд
(ше) некѣдѣтѣвомѣ
крѣдѣнн кѣдѣмѣ.
ни кѣзѣ окѣцѣ мѣ
нѣкѣшнѣ оумдѣнн
кѣдѣмѣ. ни ангѣла
благоткорнѣа дѣмѣ
кола нешѣрекавѣшнѣ
пожрѣтн кѣдѣмѣ.
овѣходнѣтъ ко тѣко мѣ
кѣ рекѣ. шѣа кого по
жѣрѣтъ по кѣннѣа
мѣ. сего радн црѣкѣ
наказѣтъ. сего ра
дн нѣшѣннѣа оу
шнѣмѣтѣа. сего ра
дн пошнѣннѣа. ко
уѣтнѣа же образѣ
отѣ дѣвогѣ сего сѣ
сѣотнѣтъ. оуѣннѣ

доуоуѣстѣннѣ и дѣ
анннѣ кѣлѣзѣ. да нн
оуѣннѣа правѣа кѣ
рѣннѣ. без дѣлѣа кѣлѣз
прнѣтѣнѣа боу. нн дѣ
ла тѣкорнѣа без кѣла
гоуѣстѣннѣа оуѣ
нннѣ прнѣтѣнѣа сѣтъ
отѣ кѣа. кѣа ко полѣзѣ
еже кѣдѣтн. о кѣзѣ пра
каа оуѣннѣа докрѣ.
а кѣдѣа дѣатн грамѣ
нѣ котѣрѣннѣа же пакѣ
оуѣннѣа цѣлолѣа
дрѣкѣтн докрѣ. хоу
лѣкѣтн же неуѣстѣ
нѣ. Великѣ оуѣо і
сѣтъ прнѣтѣннѣа
правѣкѣрѣннѣа.
оуѣннѣа навѣуѣннѣа.
да трѣкѣ сѣтъ трѣзѣа
дѣа. ннѣ же мѣно
зн сѣтъ крѣдоко
дѣшнѣа Фнлогѣфн
сѣж и тѣшнѣа лѣстнѣа.

Охридські Листки

їамѣ мнѣ кѣмѣ. полѣ гѣа томѣ. прнѣен
(п)рѣсѣтъ тѣкоѣ сѣмо. і кѣждѣ рѣждѣ моѣ. і
прнѣеннѣ рѣкѣ тѣкоѣ. і вѣложѣ кѣ рѣкѣа моѣ.
і не кѣдѣ некѣрѣннѣа. нн кѣрѣннѣа. отѣкѣрѣа
томѣ. і (р)ече емоу. іѣ моѣ бѣ моѣ. гѣа емоу.
їсѣ. ако кѣдѣкѣ мѣа вѣрока. вѣлѣннѣ
некѣдѣкѣшнѣа. и кѣрокавѣшнѣа. мѣнога
же і ннѣа знѣаменнѣа сѣтѣкорѣ нѣз. прѣдѣ
(оу)чѣннѣкѣ сѣоїамн. дѣе не сѣтѣ неапа.
(к)ѣ кѣшнѣагѣа сѣа. сѣ же неапа кѣшнѣа.
(д)а кѣрѣа їмѣте. ако і се сѣтъ. сѣа кѣшнѣа. да
кѣроуѣшнѣа жѣкотѣа кѣчннѣа їмѣте. вѣ і
мѣа егѣ. ѿ

нѣ. и : ѿ нѣ : сѣа о нѣа | гѣа і : > :

(п)ѣ оїо. вѣрѣкѣ кѣшнѣа. кѣ кана гѣападѣннѣа.
сѣдѣ. и кѣ мѣтн нѣсѣа тѣоу. зѣкѣннѣа же кѣ
сѣтъ нѣа. и оуѣннѣа егѣ. на вѣрѣкѣ. і не
(д)остѣкѣшнѣа кѣноу. гѣа мѣтн їсѣа кѣ не
моу. кѣна не нѣлѣтъ. і гѣа нѣа. чѣто сѣтъ
мѣна і тѣкѣ мѣно. неоу прѣде годѣна моѣ.
гѣа мѣтн егѣ слоугѣмѣа. еже ашѣ гѣлѣтъ кѣ
(м)ѣ сѣтѣкорѣте. вѣ же тѣоу вѣдоногѣа кѣмѣ
(н)ѣ шѣетѣ. и по ошѣннѣа їоудѣсѣкоу. лѣжѣа
(п)ѣ кѣмѣгѣннѣа по дѣкѣма. ан по трѣмѣа
(м)ѣралѣа. гѣа їамѣ нѣа. наплѣннѣа кѣдо

НЪ ПОН

✠. ЄВІЄ ^А ^Δ ^Κ ^Ω ^Π . ГЛА . Р Д . —

Рече гъ . притхуж снж . подивно естъ
 прѣтко ^ииное . ѹлккоу сѣѣвшюу
 доврое сѣма . на селѣ своемъ . сѣпашемъ же
 ѹлкомъ . приде крагъ его и вхрѣѣ пѣвель
 погрѣдѣ пшеница и ѡтнде . егда же проза
 ке трѣба . и плодъ сѣтворн . тогда и бвше пѣ
 велъ . пришедше же равн гна рѣша емоу . : . Гни не
 доврое ли сѣма сѣѣлх еси на селѣ своемъ . Сѡтх
 кждоу бѣш ѡматх пѣвелъ . ѡнх же рече имъ . кр
 гъ ѹлкъ то сѣтворн . Снн же рѣша хощеш ли
 да шедше изберемъ . ѡнх же рече ни еда како
 вхстрѣжиме пѣвелъ . вхстрѣните и сѣ шми
 пшеницъ . Сѡтавите коупно рѣти до ж
 твхъ . и кх крѣма жатвѣ рѣж жателемъ . шедш
 ше изберѣте прѣжде пѣвелъ . и сѣжѣте ѣ
 кх снопъ . ѣко сѣжеш . а пшеницъ сѣверѣте
 кх житицъ мож . и прѣстжаше оучениц[и]

ЄВАНГЕЛИЄ

ОТЪ ЛОУВЪ:

Понеже оубо . мнози начаша .
 чинити повѣсть . о їзба
 стхнхъ кх насъ вештѣхъ .
 аже прѣдаша намъ . кхкх
 шѣи їсконн самобндѣнн .
 ї слоугъи словесн . їзбо
 лига ї лина хождшю . ї
 спрѣка по крѣхъ . вх їсти
 нж по радюу . псати текѣ .
 славхнхї теофиле . да ра
 зомѣши . о шхъ же наоу
 чнагѣ еси словесѣхъ .
 оутвержденѣ . вхрѣтх
 кх днн ірода прѣ . їудѣска .
 (їерѣ етеръ іменемъ захарнѣ) .

Зографська Євангелія

(их да оука
 еге ако власти імагх сїх
 чїекзи на земли отхпоу)
 штати грахзи рече же оґла
 вленоумоу. теба глїж кз
 еґани. і кззхлн ложе
 ткое. і ндн вх долїх ткои.
 і абне кзста прадз нїмн.
 кззлмх на немь же лежа
 ане іде кз долїх скої.
 слака ба. і оужасх прїм
 кса. і слакльахх ба.
 і неплзнінїаґа еґрахомь
 глїжште. ако вїддохомх
 лїкхна дннєсь. і по сїхх
 ізнде. і оузьра мзїтард.
 іленемь лєуґнїж. едда
 нїгн на мьзднїнци. і рече
 емоу ідн по мнѧ. і оста
 кь вса. кзстабкь кь сла
 дх его іде. і схтворн чра
 жденє келнко. лєуґнн
 емоу. кз домоу своємь.
 і ба народх лїногх мзїтарь

Ассеманова Євангелія

(кззвращенне моцїем)

еґаго іїсана златооуґта. и в (2) септѧ.·
 Мѧца еноу и з (28) еґаа оца на ефрема сурѧнннѧ.
 и л (5) де.· Мѧца еноу и з (29) па вкзращеннѧ.
 моцїемх. екнолїка бонд нгннѧтнѧ.·
 и еґ по на к (3).·
 Мѧца то к (30). оґратенне ченхн моцїнн еґаа клн
 лннґа напєжа рїлїка.· и еґ л (5) поґта.·
 Мѧца то к а (31) еґоую чїотворцю кура іїсана. и а
 Мѧца фекѧ а еґра еґаго мка трїфо [ноїѧ.·
 на. ек о лоу гла р з і. рече гь свої оуче
 се дахх калїх. ко прѧ тоїж.· и еґ і лоу.·
 Мѧца ферба в (2) еґраґенне га на нс ха.
 ек о лоу гла к (3).·····—
Рѧ оно кззнаґа отрочѧ пѧѧ.
Вѧ ерлїмх поґтабїтї и прѧ
 дь глїх. ако же еґтх пнґано.
 кз закона гїн. ако вєаккз младь
 нець мѧжєка полоу разкззѧтѧ
 ложена. еґо гкї наречетґса.
 И датн жрѧтєв по реченоумоу кз
 закона моґеока. дька кагрхлн
 чннра. Ан дка пґенца голжбннѧ.
 И ка члїкх кх нєрлїѧ. Емоу же нлїѧ
 сїмєонх. И члїкх сь прѧвдїлїкх.
 и кочьсгнєвх. члїѧ оутѧххї нѧѧ
 кхї. и дхх еґхї на кз нєлїх. И
 ка емоу оґѧцїано дхлїз еґхнмх.

(Продавте же братя брата на смирятъ и отьць члдо
нхтх члдо на родителл. и оуби [и вхста)
жтх ѿ. И вждете нечавиди
ми вдали имене моего ра
ди. протрхнакви же. до ко
нца спсєнх вждетх:..

Мѡѡа авгѡ а стѡго мѡа еоуѡна. и не
Мѡѡа авгѡ е в стѡе прѡбвращєннє а о лоу
..га наго нѹ хѡ.. Евѡ о ма гла рѡв ..

Рз оиѡ Поѡтх нѣх петра и и
ѡакока ноана брата ємоу.
и вхзвєдє ѿ на горѡ вхз
сѡкж єдинх. И прѡокрази
сѡ прѡдх нимн. И прѡсєхтѡ
сѡ лице єго авхн сѡхнцє. а рн
ззи єго вхшѡ вѡлзи аѡ єнѡ
гѡ. И сє авхтєсѡ нѡлх мѡнєнн.
и илѡ сѡ нимх глѡца. Отхвѡ
щѡвх же петрх рєчє нсѡн. гн до
вро єстх. намх сѡдє вхити. а
штє хошєнн да сѡтворимх сѡдє
три крокхн. чѡвѡ єдинх. и мѡ
нєнн єдинх. и илѡнн єдинх. В
дннѡчє жє ємоу гѡлѡю. сє обѡл
кѡ сѡдѡтѡлх єнѡ ѿ. и сє гла нзѡ
обѡлѡка гла. сѡ єстх єнх мѡн вх
ѡлѡвлєннхн. тѡгѡ послѡушѡ

благодѡкѡчє. і чѡлѡвчє єнѡ
раѡа тѡвѡ. Вѡзлѡбѡлѡшѡ сє
сє. Дѡхѡвхнхнмѡ вѡзлѡбѡлє
ннємѡ. і прншєдѡшѡ вх стѡжн
тѡкѡж цѡркѡ. стѡжнѡ и блѡгѡ
ннє тѡкѡе хѡтѡлѡцѡ прнѡтн. Дѡждн
їлѡ вѡрѡж нѡпѡстѡлѡдѡннх. лѡ
вѡкѡ нѡнѡцѡлѡрѡхнж. і аѡкѡ жє
дѡлѡ єнн стѡжнмѡ оучєннѡкѡлѡ
тѡвѡннмѡ. і аплѡмѡх сѡвѡннмѡ.
сѡкѡн мнрх. і сѡвѡж лѡвѡкѡкѡ. і єн
мѡ подѡждн хѡ вѡжє нѡшѡх. Дѡждн
їлѡ вѡд прѡшннѡлѡ стѡжнѡлѡ. і жн
знѡ вѡчѡннжѡ. в. Тѡхн вѡ єнн
сѡдѡтѡлѡ істнннхнхн. і жнзнѡ
вѡчѡннѡлѡ. і тѡвѡ сѡлѡкѡ. и хѡвѡ
лѡ вѡхѡлѡлѡлѡмѡ. оцѡ и єнѡу и ..

И ПОТО РЄЧЄ ДИ ПРѡМѡЖДРѡ ПРѡ
сѡхннннмѡ стѡлѡгѡ єкѡлѡнѡ. пѡх
РЄЧЄ ѿ Иѡѡ. Рз ѡ вѡдѡ вхзѡкѡ
нѣх ѡчн сѡкѡн. на оучєнннѡкѡ сѡкѡн.
кѡ. і азѡ вѡ ннхѡх. и нѡрн ж (7) нѣ по па
сѡдѡ. и аѡкѡ ѡтхчѡтѡ пѡх євѡлѡнѡ. днѡ
рєчє днѡкѡнѡстѡкѡ тѡждє. и пѡх

МО НІ ТРАСОМО ЗАУТРА.

Ізгонитъ та гь трагавице
 Іютрхнаа. Погодънаа кази.
 Хоудооумзнаа. І хоудоси
 лаа. Хоудооумзиза и хоу
 довархизаа трагжци.
 о немь же заоутра съвѣтъ да
 апа. старѣишизи и попове жи
 докисци. і старци іудѣисци.
 вхикъ съвѣзанъ отъ архирѣи.
 і старецъ іудѣискъ. въ заоу
 трхинимъ съвѣта. і прада
 нъ пжтѣскоумоу пилатоу. оубо
 исѣ его. і илѣзи. Помани ію
 даж скарнотъскааго. оубоавши
 сѣ. і положиша сзрегро. і въ
 зкашысѣсѣ. Помани кзни
 жхнхки. несхлѣвхшѣмъ въ
 злати. сзрегѣра цѣнзи его. ста
 вхши прада пилатомъ. і о
 вѣхигѣсѣмъ естѣ. кзннж
 нхки. і стархци. емоуже ни
 (латѣ днѣхѣсѣ зало)

[Ты же по ма]
 лѣ инокѣи. нх не
 оу чѣи крѣмене естѣ
 снхъ сѣхнати. етѣи
 крѣченне ісхъ крѣ
 стивхѣсѣ салѣ. да а
 ще снхъ іжнѣи крѣсти
 сѣ. кхто оуже крѣ
 ченнѣи иерѣгзи
 благоустроуетѣ.
 крѣсти же сѣ не да
 грѣхъовное прииме
 тѣ оставленне. ве
 згрѣшнѣнъ ко бѣаше.
 нх безгрѣшенъ. сѣи
 крѣ[стисѣ да в]лаго
 д [тѣ вѣнѣю и] досто
 и[нство подагѣ]
 крѣ[штѣиелѣмѣмъ]
 іако [же нѣхъ же] дѣ
 ти [приуасѣ]ншѣсѣ
 крѣ[хки п пѣх]ти. н тѣ
 приуасѣ[стисѣ] тѣхъ
 жде. да пѣхъноу
 моу его пришестию

и вѣже[ствѣнѣи юго]
 благода[ти прича]
 стѣици вѣдемъ
 да и тѣмъ пакзи
 мѣи приуасѣне при
 имемъ спсеньнѣи
 стое. змнѣи вѣа
 ше въ водахъ по и
 обоу приемлѣи іо
 рѣана въ оустѣхъ
 сѣоихъ. понеже оу
 ко подовааше. н гла
 вѣи змѣкѣи сѣкроу
 шити. сѣлѣзѣ въ во
 дѣи сѣвѣза крѣпѣка
 аго да властѣ при
 имемъ настѣпѣти
 вѣрхоу змнѣи и сѣо
 рпнѣи. не хоудѣ вѣ
 аше зѣѣрь нх стра
 шнѣнъ. вѣсь во корѣкѣ
 морѣкѣи. кожа едн
 ноа хѣкота его подѣ
 ати не можааше
 прѣдѣз ннѣмъ тѣуааше

[погывѣль по]гоубаѣ
 [юнгѣи сэрѣ]тайжнѣа
 прѣдѣтеуе жиэнь.
 да кѣ томоу сѣмрѣ
 тѣ окрѣтитѣса. да
 спсеини кѣси реуе
 мѣ. кѣде ти сѣмрѣ
 ти новѣда. кѣде ти
 аде стрѣкало. разѣ
 рѣетѣ же сѣ сѣмрѣ
 тѣноѣ стрѣкало крѣ
 цениемѣ. кѣлази
 ши ко вѣ водѣ еше но
 сѣ грѣхѣи. нѣ благо
 дѣтѣноѣ приэика
 ниѣ знаменавѣ
 дѣшѣ. не даетѣ кѣ
 томоу страшнѣи
 мѣ пожрѣтоу вѣити
 занемѣ. мрѣтѣвѣ
 грѣхѣи сѣлѣзѣ. нѣла
 зиши ожнѣленѣ
 пракдож. аше ко сѣ
 образенѣ вѣетѣ по
 добно сѣмрѣти сѣ

мого спса. и вѣскрѣ
 сеннѣ сѣподовниши
 сѣ. или ѣко же сѣзѣ вѣ
 сего лира грѣхѣи вѣ
 сприймѣ оумрѣтѣ.
 да оумрѣтѣвѣвѣ грѣ
 ха вѣскрѣситѣ пра
 вѣдож. тако нѣ тѣи
 вѣлѣзѣ вѣ водѣ. и окрѣ
 зѣмѣ етеремѣ вѣ ко
 дѣ погрѣенѣ. ѣко
 же и онѣ вѣ камене.
 вѣсташи пакѣи вѣ
 обновленнѣ жиэни
 ход[ѣ да ѣгда] благо
 [д]ѣт[и сѣподовниши]
 [сѣ] т[ѣгда ти вѣла]етѣ
 [дастѣ протѣи]вѣ сѣ
 п[остатѣнын]мѣ си
 лѣмѣ [вратисѣ].
 ѣко ж[е во крѣ]ще
 ннѣи [мѣ дн]ни неку
 шаемѣ вѣетѣ. не
 ѣко и прѣжде сего
 одолѣти не можаѣше.

..ОУЧЕНИЕ. ПРОСВЕЩЕНІЕ.. не (да вѣзвратитѣ сѣ)
 ..емѣнѣмѣ вѣ пѣлѣ прѣдано.. на(еженѣ. нѣ да прѣ)
 ..о а і заповѣди и уѣтение.. лѣтѣи. вѣделѣ (ѣко)
 ..отѣ кѣ колѣсапѣкадо по.. же во н(ѣковалино же)
 ..сѣланнѣ. кѣлѣдѣте еда кѣ.. стоко сѣз(дѣце сѣтѣ)
 ..чо вѣи есѣтѣ крѣдободинѣ.. жѣвѣ непокади(бно)
 ..прѣлѣждротѣнѣ и тѣирѣж.. кѣ тому пѣлатѣ (и)
 ..лѣтѣнѣ. по прѣданнѣ.. зволение. нѣ да р(ѣ)
 ..ѣлѣю. по сѣтѣхнѣмѣ лирѣ вѣно аѣгеломѣ жи
 ..нѣимѣ. и проуеи.. кѣжнѣа полрауенинѣ
 тѣмож. и некѣрѣ
 стѣа гоубитѣльнѣ
 мѣ окложитѣ оустро
 еннѣмѣ. мѣнози
 вѣзици обѣходѣтѣ вѣ
 одеждахѣ обѣудѣхѣ.
 обѣудѣ оубо одежа
 пѣлѣже нѣ не и ж
 вѣи и ногѣти. нѣ кро
 тѣкожѣ обложени
 кожежѣ. и образѣмѣ.
 безѣловнѣхѣ прѣ
 льцажѣре. тѣла
 штнѣмѣ неуетѣѣ

Подобитѣса докрѣи

Пѣтѣкан зѣлова.

и пѣвѣлѣ нѣди

тѣса ишеница

мѣнѣмѣ вѣити.

образѣмѣ оубо кѣ

ишеници оуподо

вѣлѣсѣ отѣ вѣкоу

шенинѣ же расмѣтрѣ

либѣнѣи и зѣобѣи

ѣделѣ. и днѣвожѣ

же прѣобразоуетѣса

вѣ аѣгѣла сѣѣтѣла.

разоумѣхомъ школи же. мнозиѣмъ
 наче оубе естѣ. обшѣвати самѣмъ
 ех сокож. и по скръѣѣнии семъ. и обль
 гхунги пугаль. о много ошѣтнн.
 и о празньеткѣ. или о инѣхъ конхъ на
 пастехъ. или же отхажуметхѣ отъ
 кратнѣ. и друга другоу оутѣшати
 остакленнн. много же оубо и выѣши.
 нынхъ вѣштнн некоюшннн. на прѣ
 дхлежаштнн разоумъ. пользебати.
 налѣ мощнн памати яко и выѣши
 нын хытрьци. рѣбноуѣтѣ тхуно
 нмъ оумѣжштннмъ хытрьцемъ.
 кхпостѣпѣнрѣхнннмъ вездѣжжште.
 тако оубо и въ семъ жнтнн. многыштн
 сжыкаетхѣ вѣштн. наубнше во рѣбно
 катн на доброѣ. и подѣнзѣжштѣеѣ яко
 же другоу друга добрѣншоу вѣштн и
 ли кѣ штоуждннхъ вѣведенн. или вѣ кѣ
 здрастѣннн чнсла ех зарѣжнннн. или
 кѣ инѣхъ таковынхъ дѣлѣхъ пехода
 штен. вѣ рѣтн непадажтѣ [ѣ]ѣ прнхо

азх сказанын о гн. подобно ходити по
 зхканню или же позхкастѣса
 о шт лѣн[о] отхкѣж[ати] л[о]
 кѣн или кѣ градѣ погочкити пр кратнѣ
 показаннн оудьноѣ. на много прнкажда
 елю. потрѣкннѣ налѣ оушнннати
 прѣдхлежаштѣе. ельма же оубо слово по
 каза. яко хоташтоуоумоу тѣкаен. до
 крѣ и по чнноу на кѣе дѣнѣтко сѣта
 калтнѣсѣ. трѣвоканнн естѣ оубо и азн
 ка. и проучннннхъ наже сжтѣ потрѣкн
 нѣнннн. кѣднно же и необрѣннѣлю. днж
 мощнннх оубеы многы. анте бо и про
 зорннко. и кѣ словесн довхлнноѣ налѣ
 ннѣ и вѣдрѣнкоѣ. и мнлосрѣднноѣ. и кѣ
 сѣкрннннѣ сѣрдьци. нджнштоу пра
 кды кѣнѣ сѣгарѣнншоуоумоу кратнѣ
 ннѣтѣтѣ клѣгонепытаннн како. естѣ
 мощннно кѣ тои жде вѣен мнозиѣхъ
 енннхъ полоуунннн. анте ли еѣ и ех
 вжде когда. до дѣю или трнн тацѣ
 хъ полоуунннн. еже не оудокѣ естѣ нн

ПОНЕЖЕ ОУРО МЯНОСИ НАЧАСА
 ЧИННИТИ НОВАСТЬ О ІЗБА
 СТОКАНІУХЪ БЪ НАСЪ КЕ
 ШТЕУХЪ. АКОЖЕ ПРАДАША НА
 МЪ КЪЗВЪЗНІЕН ПЕКОНИ САМОБИДЦІ
 І СЛОУГЪІ СЛОВЕСЕ. ІЗКОЛНЕСА И
 МЪНА ХОЖДІННО ИСПРЪВА ПО КЪСАУХЪ.
 БЪ ІСТІННЪ ПО РАДЪ ПИСАТИ ТЕБА.
 СЛАКЪНІ ТЕОФИЛЕ. ДА РАЗОУ
 МАШИ О ПНУХЪ ЖЕ ПАОУЧИЛЕСА ЕСИ
 СЛОВЕСЕУХЪ ОУТВЪРЖДЕНІЕ. І ІХІ
 СЪТЪ КЪ ДНІИ ПРОДА ЦАРАРА ПЮДЕ
 НЕКА. ТЕРЕН ЕДИНЪ ИМЕНЕМЪ ЗА
 ХАРНА. ОТЪ ЕФРИМАРИА АКИАНА
 І ЖЕНА ЕГО ТЪ ДЪШТЕРЪ АРШІНЪ.
 І НАІА ЕИ ЕЛІСАКЕТЪ. КАДШЕТЕ ЖЕ
 ОНА ПРАКЕДІНА ПРАДЪ БЛІЗЪ. ХОДА
 ШТА КЪ ЗАПОВАДЕУХЪ ВЪСАУХЪ. І О
 ПРАКЪДАНИНУХЪ ГНИУХЪ КЕС ПОРОКА.
 И НЕ БА ІМА ЧАДА. ПОНЕЖЕ БА ЕИ
 САБЕГЪ НЕПЛОДЪІ. І ОНА ЗА
 МАГОРАКЪІНА КЪ ДННУХЪ СВО
 НУХЪ КАДШЕТЕ. ВЪІСТЪ ЖЕ СЛОУ
 ЖАШТОУ СЛОУ. БЪ ЧІНОУ ЧРАДЪІ
 СВОЕІА. ПРАДЪ БЛІЗЪ. ПО ОКЪІ
 ЧАЮ НЕРЕНЕСОУМОУ. КЛЮЧІСА

Еще въ дѣдѣ нашъ не съ
 грѣшила те кѣкѣи ямоу кѣ
 жити старости не приел
 люки николи еже не
 чаан не пакѣ ни казна
 тѣасе пакѣи ихъ оу кѣ
 ки ямоу кѣ жити поне
 же закнстѣоу кѣи не
 приазнѣноу кнган
 од слаки кожне. Потомъ
 на народъ члокѣчки
 страсти и печанѣи
 до (и) немѣки и к(е)зрѣ
 доу смѣртъ. И пакѣи пра
 триа големелесе
 да и еиноке кожѣи на
 речелесе потѣмоу оѣ

танемъ еихъ мѣрзѣнѣхъ
 дѣла еже сѣтѣ дѣлаа сого
 шина еже грѣкоу чкорѣи
 кратѣра облекетѣамъ еже
 тѣтѣа еже разкѣи еже пѣзѣи
 оутошение еже рѣти кон
 же ихъ не населѣ ихъ не пре
 стопаамъ еже ненакнстѣ
 ницѣе тѣхъ дѣла мѣрзѣе
 прѣдъ кожѣиа очѣиа мо
 жете потѣмоу еинѣи оуки
 дѣтѣи. И салѣи разѣумѣтѣи
 еже кѣше прѣкѣ(е) чао
 кѣцѣи кѣ лица тѣцѣе ако
 же и мѣи яснаѣ тѣре не
 приазнѣна оузнѣнаки
 дѣше а кожѣю оузаюкнѣше

ГЛАГОЛИТЕ ПО НАСЪ РѣДВІ СЛОВЕСА.
 ПОЖЕ ГОСПОДИ МНОГОСТІКЪ. ОУЧЕ БОЖЕ. ТЕРѣ НЕПОКѣДѣ.
 КЕС МОИ ГРѣХЪ. И СКАТЕМОУ КРЕСТОУ. И СКАТЕИ МАРИИ. И СКА
 ТЕМОУ АНХАЕЛОУ. И ВЪСАИ КРИАТЦЕМЪ ВОЖНЕМЪ. И СКАТЕМОУ НЕ
 ТРОУ. И КѣКЪІ СЕЛОМЪ КОЖНЕМЪ. И ВѣКЪІ МОУЧЕНИКОМЪ КОЖНЕМЪ.
 И КѣКЪІ ВѣРНИКОМЪ ВОЖНЕМЪ. И ВѣКЪІ ДѣКАМЪ ПРАВДНИАМЪ. И КѣКЪІ
 ПРАВДНИАМЪ. И ТѣВѣ КОЖИ РАКЕ. ХОКОУ. ВЪІТИ. НЕПОКѣДЕН.
 ВѣКЪХЪ. МОУХЪ
 ГРѣХЪ. И КѣКЪІ РОУЮ. ДА МНЪ. ІЕ. НА СЕМЪ СВѣТѣКЪ. ВЕКШІ. ИТИ
 ЖЕ. НА ОИ
 СВѣТѣ. ПАКИ ЖЕ ОУСТАТИ. НА ГОДЪ ДЕНЪ. ИАВѣТИ МНЪ. ЖИВОТЪ

кольми. евангѣла і евангѣлики и мѣсти. гѣа кого
 иште. і не знахъ егоже хотѣахъ ѣти. тольми. іюда
 не можааше его продати. аште не бы самъ хотѣахъ
 і того не можааше зрѣти. его же хотѣаше прѣдати.
 іко евангѣликомъ ехштемъ | і евангѣлаи толикамъ.
 се ко еказаа | евангѣлистъ рече ако евангѣлики | евангѣла
 понахъ. і тако его не окрѣахъ | сѣтъ. і іюда стоаше
 съ самъ. тх рече. | "что хошете ли дати і азъ
 ками прѣда ми н. олаши ко ми оумъ. хотѣахъ асри
 | "скож еаж. і хотѣа ехторити. да кж | "прѣгали.
 отъ злоки екои. і да | кж оубѣдѣа. ако нехъ-
 зможнаа начі¹⁶ нахтъ. і погемъ да оубѣдѣа. венчѣахъ.
 | "нжъ его еаж. послушаи что сѣтъ | "евангѣлистъ.
 ехнахше сѣтъ гласъ. | "іаъ късѣтъ. і надж на
 зѣли ици. | "не могоште ехшати. нх наданемъ | "скож
 немонгъ наамъ показаша. і еаж | "испоунгънаго гласъ.
 зри оуже чкѣю²¹ кътъкъ гѣа. понеже не прѣгта іюда.
 отъ того стоуда. ни іюдаі отъ того безоу²² мѣ.
 еке прѣдѣтъ. егда сѣтъ свое ех²³ творихъ. еаж асрихъ.
 показахъ ако не²⁴ кж зможнаа нахнахтъ. хотѣахъ гѣахъ
 | "ихъ оубѣдѣти. не хотѣахъ нх еште прѣвѣи²⁵ вахтъ. кж
 злока екои. се самъ еа | "прѣдаж. се гѣа азъ ишиа.
 да не олаке²⁶ гѣахъ етери нѣа. гѣаште похто не
 окрѣ²⁷ ти. іюдаі отъ тоа зловаі. похто | "не створи
 его лочина. рѣи ми. како по²⁸ доаше створи ти лочинахъ.
 нжѣахъ | "іаі колеж. аште нжѣахъ. і тако не кѣ

: Въ уетвѣтъкъ. свѣтъла
 : ѿ. аде гѣа. д. напразни сѣтъ.
 : ни прѣстоуи. Евангеліе:
 : отъ ноана. гѣа.
 Въ оно крѣа. уло-
 въкъ етеръ отъ
 фарсен. ила
 кемоу никоди-
 5 мъ. вънахъ но-
 денскъ. съ приде
 въ ісѣи ноцихъ. и
 рече кемоу раки +
 въкъ ко от бѣ
 10 ісѣи пришѣлъ оу-
 унтель + микъто
 же бо не можеть.
 знаменни сѣтъ
 творити. иже ты
 15 твориши. аще не
 еждеть бѣ съ нимъ +
 отъкъцавъ іс и ре-

уе кемоу + аминъ а-
 минъ гѣа тебѣ. а-
 20 ще кѣто не родитъ
 са съкъше. не мо-
 жеть въдѣти прѣ-
 стѣни ежи + гѣа
 къ кемоу никоди-
 25 мъ + како можеть
 уаѣкъ родити са
 старъ съ + еда може-
 ть въторнѣжъ въ
 жтребъ въласти
 30 мѣре своимъ љ и роди-
 ти са љ отъкъца іс.
 и рече кемоу + аминъ
 нъ аминъ гѣа те-
 бѣ + аще кѣто не ро-
 35 дитъ са водою и дѣхъ-
 мъ. не можеть въ-
 нити въ прѣсто бо-
 жие + рожденое бо

Туровское Евангеліе XI ст.

Въ крѣа оно. вънахъ ісѣ. къ ка-
 перѣнаоумъ. въ градъ гѣа нас-
 ѣскъ. и въ оуа въ сѣботы. и оу-
 жасѣахъ са оуѣснѣи іего. іко съ
 5 властни въ слоко іего. и въ сѣн-
 ници въ уаѣкъ ишъ дѣхъ въ-
 сѣтъ. неустѣ. и въхъни гла-
 сриъ велиемъ гѣа. остана. у-
 то намъ. и тебѣ ісѣ наздранне.
 10 пришѣлъ ісѣи погоуѣнтъ насъ. къ-
 мѣ та. кѣто ісѣи стѣи ежи. и ља-

Рече гѣ прослави́мому оу тебе
 дан. и хота́цлаго ѿ тебе за-
 шти не кѣзкрати. слышасте
 яко реуено кесть. кѣзлюбнши
 б бли́жняаго своего. и кѣзне-
 навиднши врага своего. азъ же
 глѣю камъ. любите врагы ваша.
 блѣгословите калноуцама кѣ-
 добро творите ненавидѣцнн-
 10 хъ васъ. молите за творацнма
 камъ напасти. нзгонацнма кѣ
 блѣгословите. да боудете снѣве
 оца вашего нже кесть на нѣсѣхъ.
 яко слнще свое сннмь. на зѣлы-
 15 ка и на багыа. и дѣждитъ на пра-
 вѣдннма и не на правѣдннма.

Службна мнѣя вересень 1095 р.

Проувѣте чнстотою. яко увѣтъ селнм
 мнѣа. днѣа всѣхъ устьнъ. блѣгоуцамнъ
 стрѣнн. анемѣ протнвннма ваша кѣрою
 протнвнноваше. кѣрою квалнцннма тѣ. стн-
 б телю мнѣе. многострастнѣ.

. въ срѣ.
 н. нѣ. еѣа. ѿ матѣ:—
Рече гѣ. сконнмъ оууени-
 комъ. аще не нзбоуде-
 ть правѣда ваша науе кнш-
 жнннкъ. и фарнсан не н-
 5 мате вѣласти кѣ црѣко
 нѣсьное. слышасте яко ре-
 уеса первннмъ. не оуеннє-
 шн. нже бо оуеннеть повннъ-
 нъ кесть соудоу. азъ же глѣю
 10 камъ яко бѣакъ гнѣкани
 са на брата своего соуѣ по-
 кнннмъ кесть еждоу. нже
 бо реуестъ братоу своему
 рака. рака бо реуѣтса сѣръ-
 15 скы оплѣкнмъ. повннмъ
 кесть събороу. а нже реуѣѣ
 оудоре. повннмъ кесть ѣ-
 зероу ѳгннма. аще оубо прѣ-
 несешн даръ свои кѣ трѣбъ-
 20 ннкоу. тн тоу поманешн.
 яко братъ твои нмать уѣ-
 то до тебе. оставн тоу даръ

Грамота Мстислава 1130 р.

† Се азъ мстиславъ колодимръ снъ държа роу-
скоу землю въ свое кнажение повелѣлъ е-
смь своу скоюмоу всеволодоу ѿдати боуи-
цѣ стмоу геѡргиеви съ данию и съ вирами и съ
и кино воѣкои
5 продажами даже которын князь по своимъ кна-
женіи поуметь хотати ѿдати оу стго геѡрги-
ю. а еѣ боуди за тымъ и стамъ еѣа и тѣ стынъ геѡ-
ргии оу него ѡтимають. и ты игоумене иса-
не. и кы братия. донелъ же са миръ състойтъ.
10 молите еѣ за ма и за моѣ дати. кто са ихоѡста-
неть въ монастыри. то въ тымъ дѣлѣни не-
сте молити за ны еѣ и при жикотѣ и въ стымъ
рти. а икъ далъ роукою своею. и ѡсенникѣ по-
людне дарокыноѣ полѣтретнѣ десате гри-
15 вынъ стмоу же геѡргиеви. а се и всеволодъ да-
лъ есмь блюдо серебряно. въ .а. гринъ серебря-
стмоу же геѡргиеви велѣлъ есмь бити въ
ние на ѡбѣдѣ коли игоуменъ ѡбѣдають.
даже кто захѣтити или тоу данъ и се блю-
20 до. да соудити емоу еѣ въ днѣ пришьстен-
и своего и тѣ стынъ геѡргий.} †

Добрилове Евангеліе 1164 р.

въ сре .е. не. ѡ мѣт
Ръ ойо. пристоу-
пиша къ ісоу
книжници
и фарисѣи
6 глаголюще. оучите-
лю хошемъ ѡ те-
бе знаменье ви-
дати. онъ же ѡ-
вѣщавъ рече имъ.
10 родъ лоукаын
любодѣи. знаме-
нья просити и зна-
мянье не дастъ
са емоу. нъ то-
15 кмо знамян-
е нонѣ прѣка. ꙗ-
ко бо еѣ нона въ
урѣкъ китовѣ

три дни и три но-
20 щни. тако боудѣ
снѣ уѣскын
въ срѣдн землѣ
три дни и три но-
щни моужн инне-
25 вгитѣсцинъ къ-
станоуѣ на соу-
дѣ съ родомъ ско-
нымъ. и осоудати
и. ꙗко покамышѣ
30 са еѣ проповѣда-
ннѣ понни. и се
боле нонѣ сде-
иѣца оужьскаѣ
въстанѣти на св-
35 дѣ. съ родомъ сво-
нымъ и осоудати
и. . . .

Евангеліе 1282 р.

Во шнѣ възвѣдъ
ісѣ шунъ свои на
оученикѣи свои
и рѣ. тако тѣи ма
6 оуѣ посла въ весе
миръ. и азъ по-
слако ма въ весе
миръ. и за ма азъ

сикъ же молю то-
кмо нѣ и ѡ въроу-
юцимъ словомъ
16 ико въ ма. да вси
единоу соутъ тако
же тѣи оуѣ во мнѣ
и азъ въ тоѣ да
и ти въ насъ едино

.. БѢ ВЪЗДВИГЪ
ШТРОКА СВОЕГО
ІСА. ПБСТИ И БАГО-
СЛОВѢСТВАНІА
В ВАСЪ. ІЕГДА ВЪЗЪ-
ВРАЩАІЕТСА КО-
ЗАО. Ш ЗЛОВЪ СВО-
ИХЪ: -

Братнѣ азъ-
лѣжнн іе-
сме силнн-
н немоцннзѣ-
в хъ носитѣ
и не себе
кождо нѣ оуга-
жаіеть. влнжнн-
моу да оугажа-
10 іеть. вѣ багоіе
къ сѣзданнн
нбо хъ не себе
оугоди. нѣ іа-
коже несть пи-
15 сано. поносенн-
іе поносѣнн

къ тебе напа-
доша на мѣ:
... Иль-
нѣ улкѣ вѣ прекло-
нннѣ стѣрами на-
мѣ. и мѣтвою по-
6 моли сѣ іако не на-
дѣжгити. нѣ не вы-
дѣжгѣ на землѣ
ѣ. лѣ и ѣ. мѣцѣ. па-
кѣ же помолн сѣ
10 нѣ нѣо дѣжгѣ дасть
нѣ землѣ нѣзрасти
плодѣзѣ своѣмѣ. вѣраіе
ѣще кто васѣ за-
влоудитѣ Ш істи-
15 нѣзѣ. тн швратн-
тѣ нѣ кто. да вѣсть
іако швратнвнн
грѣшнаго Ш за-
влоуженнн поу-
20 тнн іеого. сѣтѣ
дѣшо Ш смѣрті н
покрѣіеть мно-
жѣство грѣховѣ: -

Вмѣсѣчѣ маргакѣ. мѣчѣннѣтѣлѣтѣннѣ:
ГДН РЛА ВЪБЛАГЪ СЪДЪВРОУ БСТННѣМЪ
ВЪЗДА СГЪ. ВОЛЪШННХЪ ЖЕЛА АСТРАХЪ
Бѣжннпннметѣ. ФЪГДА ВЪ СЕНЖЕВЪ
Сѣмѣжннпннѣобнѣдѣжѣ. ІСЪБѣшта
МЪНХЪ БААГЪНХЪ ПРНѣТННѣЛОДВНЪД
НТЪ СѣДѣЖЕ ПОСЛОУШАННМЪ А КЪ СЪ
ШТА ВЪ РОЖТЪ ДѣВНА ДѣВЖА СЛА.
ТАЖЕ ПАКЪ БѣЖННѣ СЛАВОЖЪ ВЪ СПРННМЪ
СЛАВНТЪ РОСПАДѣ. НѣЖЕ ВЪ СТЪНѣ ВЛАЖНѣ
МЪНРННѣНѣПНСКОУ ПѣРѣМННѣКААТОРА
ДА. КРОГОСТНРА ДАНХЪІА. ННЖЕІБѣЖНН
ДѣВРО ВѣФНН. ДѣВЪІОУТЪ ВЪ ДННѣРѣТѣ
НОН. ПОСТНГЪШОУ БОГО НѣННЮ. НѣЖЕ ВЪ

Сугральский рукопис XI ст.

САЖРИБѢМЪ ДАНЕАКЪ
НЗЛОДѢНОУМЪРЕШИ
ЛННѢСНЛЫШАЛЪЗАПО
ВѢДНЦРАИСТЪНУХЪБО
ЛМРЪНИКОЛНКООТЪМЖ,
ЖДОБРЪНУХЪНУОУД
НЪНУХЪЪСТАВНШАНИ
ЕДНОМОУКРЕТНМНЖ
ЖНТН

КОНДРАТЪРЕУЕБЛАЖЕ
НЪЕСТЪМЖЖЪНЖЕНЕ
ШЪСТВОБАВЪСЪВѢТЪ
НЕУЪСТИВЪНУХЪННАПЖ
ТНГРѢШЪНИКЪНСТА
ННАСЪДАЛНЦНГОУБН

Житіє Кондрата XI ст.

КАЗАЕ ТЪМОУДА
ЛА ДАВЪІУОУАНТЕ
СА+ ЯКОВО ОЦЪ ВЪ
СКРѢШАЕ ТЪМЪР
ТВЪІАНЖНВНТЬ
ТАКОЖЕНСНЪ ЯЖЕ
ХОЩЕ ТЪЖНВНТЬ+
ОЦЪБОНЕСЖДНТЬНИ
КОМОУЖЕ НЪСЖДЪ
ВЪСЪДАСТЪСНОВН
ДАВЪСНУЪТЖТЬ
СНА ЯКОЖЕУЪТЖ

Остромирове Євангеліє 1057 р.

У А · Ф · ЕУШНОЙ · ВЗОНО · ВЕ
ДОШАОТЗКАНАФЗІВЪПРОТОР ·
Ч
КІ · ДАНРАСПЫЖТЬ · НЩН · ВЪ
ТАПАФН · А · ЕУЛНІА · —

В АБАТЕВЪГНЦІНБІСІНІН ІАКІСЪПОДО
ЗВ БИМАНАПНАТН ЕУЛНІЕ · ПОУАХЪЖЕІ
З ПНАТН · ВЗЛѢ · С · Ф · УА · А · І · К · І · Н · Ъ · У · А

Остромирове Євангеліе 1057 р.

О ТЪЛѢСТВНЦА · —
С ТРОУПНОБАВАЕМН
НЕСПѢЖТЬПРЪДНА
ГОРЬШЕІЕНЪНСЦЪЛѢ
ЖТЬ · ННУЪТОЖЕБО
ТАКОВЪСОМЪНПОМЫ
Збірник Святослава 1073 р.

ВЪЗВЕЛИУНСАВЪІСТИНОУ · НАКНМЪКНА ·
РОЖЕСТЕЪМЪТВОИМЪ · НЕБЕСТОБОНАРЧЕ
НАІА · ДВАЪЖЕІЪЗЫВАШЕ · ПРИСЕДОУТЬСАЦРВ
НАВЪІВЪСЛѢАЪІА · НАЗНАМЕНОУ ІАВАЖЫІ
НХЪЛША · —
Д АПРАЗЪЛНОУЕТЬЦРІЗІ · НЕСТАІАСТЪТНАІЪ
А · А · Ш · В · Р · З · О · У · Т · С · А · И · Т · Е · Б · Е · С · К · В · Р · Н · Ъ · Н · А · Г · О · Р · О

Є ЮЦАТО ВЪ ІСАСТВОЦА
Є НАШЕГО · ІААРНОНА · ТРО · ГЛА · ІІ · —
С АЪЗЪТКОУЪІСТОУЪІНИКЪІ · ПОУСТЪІ
НМЪІЩАДЪНОІВЪЗДАТЛАКЪІСН · НЪТЛЪ
ІГНІЦІКЪІЗЛАІХА · ІІМІА · ВЪСЪТОТРОУАЪІ
РАСПАДНАЪІКІ · ІІЕЪІСКЪІТІА · ІІНІКЪІ
ВСЕЛОМЪІН · СІА · ІА · Т · Ю · Д · Е · С · Т · І · ІА · А · Р · Н · О · Н · Е
ОУЕ · НАШЪ · МОЛНХЪ · ДА · С · П · Е · Е · Т · Ъ · А · Ш · А · Н · А · Ш · А

Мінея 1096 р.

Оцрѣмоу жи. із Оу мѣжани.
 О нмоуцѣ. ли. із О параклнтѣ.
 лѣвѣ недоузуѣ. ин О спрощени
 О патрѣхъ лѣвѣ. нтѣ лесе гнѣ...
 О морицѣ мѣхѣ
 женин. суа. напѣ.
 Евангелни. ѿ нѣана, ...

Нсконѣ баше слово. н слово ка
 ше ѿ ба. н бѣ баше слово.
 себѣ н кони ѿ ба. дестѣ
 мѣбзи н бе жнигоні у то же
 ѿ мѣбзи н жебзи. въ том джи
 та бѣ. н жикотѣ бѣ свѣ тѣ у ко
 мѣ. н свѣ тѣ въ тѣ мѣ бѣ тѣ тѣ.
 н тѣ ма ктоне пост н же.

Галицьке Евангеліе 1143 р.

ствоу: Павль аплѣ.
 жидовни бѣ бродѣ мѣ.
 ѿ голѣ навѣ нѣ амнино
 ва. н рѣсь ю же фарисѣ
 н оучитѣ ла вѣ рнага
 мални ла. мѣ ѿ воу
 законоу наказанѣ.
 вѣ мѣ же вѣ килки
 нѣ тѣ мѣ ѿ тоуѣ. въ

Тлумачний Апостол 1220 року

ЖЕСТВОУЩЕ ДРАТЪ ТВОИ, И МО
НЕДОСТОИСТВО. ПРОСТИ МН
ВСЯКО ПРѢГРѢШЕННЕ ВОЛНО
ЕЖЕ НЕВОЛНОЕ. И НЕ НАШИ
РАДНІ РѢХЪ. ВЪЗБРАННШЕ БЛА
ГОДѢ ТИ СТОГОТВОЮ ГОДЪХЪ
ПРѢДЛЕЖОУЩІИХЪ ДРАТЪ.
ПОМѢНИ ГИ ПРЪЗВИТЕСТВО
КЪЖЕ СЪХЪ СЛУЖЕНИКЪ. И ВСЕ
ГОЩЕ НИИ ТЪ СКАГОТНА. И
НИИ ДННОГОЖЕ НА ПОСРАМИ
ОБЪСТОУЩІИХЪ ТЫИ ТВОИ
ЖОТВИНИСЬ. ПОСѢТИ НАСЬ
БЛАГОСТІЮ ТВОЕЮ ГИ. ЯВН
СЕ НАМЪ БОГАТЫИ ТВОИ

Афонський служебник XIII–XIV ст.

ШНИКОМЪ. ПО
БРАЩЕНІЕ ДВЫ
ИТЕ ДНОУАДЫ
ИДЬСНІЛЪ ТВОИ
ГДЕ МЪ НАШНІМЪ
ІХЪ ДЪ. И ЖЕ ПОКА
САНА ДЪ ПЦНОВЪ
ІСТЪ. ПОБРАДЪ

Служебник 1400 року

БЪ ПОНЕ Я НЕ П
ПАНИКОСТЪМ. СЪМ
РЕГЪ. БЛАДЪТЕННЕ
РОДНТЕ. О ГЕДНОМЪ
СЛАМЪХЪ СНХЪ ГЛО
БОКАМЪ. ИКОМІАН
ИХЪ НА МѢСЪХЪ. ВЪ
ИИ ВЛАТЪ. ЛНЦЕ
ТЪЦАЛО ГЕГО НБЪСНИ

Свангеліе 1409 року

Трестига тече вѣже все го
жмра, поспѣши на пра
двирце мое. на вати
сразоумомъ. и конуати
дѣлы блгыи. в годъ хно
венны расни кнги и

Псалтир XV ст.

Павель рабъ иухъ. званъ апль. избрана
въ блговѣстїе бжїе, еже прѣже обрѣша
прѣкы свои. и вписанъ стхъ о себѣ
екль. бывши мѣшѣмне двѣ поплъти.
на вѣчмаго снабжїавъ наѣ. подхоу
стына. и завъисѣшенїа мртвыхъ.
иуха ганашего. и мже прихъ блгтъ
и по сланїе въ послушанїе вѣрїи въ вѣ
ждыцѣи мениго. ванихъ же стени въ
званїи иухоу, въ стмъ жщїи мѣ въ рнмѣ
въ злюбленїи мѣ боу званїи мѣ стымъ.

Апостол XV ст.

клѣтвоу. и заклянанїе, раздрѣши и моу.
рѣкше трїстѣон. та же, гоу помлнмсе.

и иухѣ бжїе нашѣ. Снѣ и
слове бгїа жнваго. па
стїроу на гнѣче. въ зѣ
манн грѣхы мнроу. и же
длѣ гдвои ма длѣ жнко
ма шѣ ставнвн. и грѣ
шнон жѣне шѣ ставннїе
грѣхѣвъ давъ ѣн. и же и сцѣлннїе раслабле
ннмоу даровавъ, сѣ шѣ ставннїемъ грѣхѣ
мѣ ѣ го. самъ шѣ славы шѣ ставы прѣ стн грѣ
хы, безаконїа во лннн и не во лннн. и же въ
вѣдѣннн, и же въ не вѣдѣннн. и же въ прѣ
стоу планнн и же и прѣ плоушаннн бывша шѣ ра
ба твоѣго, и мѣ рѣкѣ. и же и ко улѣкѣ плѣть
носе, и въ мнрѣ сѣмъ жнвѣ, прѣстоупн.
и лн сѣ грѣшн. и лн въ словѣ и лн въ дѣлѣ,
и лн въ помышлннн. въ разоумѣ же, и въ не
вѣдѣннн. въ днѣ и въ ношн. и лн подѣ клѣ
твою. и лн шѣ лоученїа архїереа и ереа бысть.
и лн въ свон проклѣтїе въ паде. и лн клѣтвѣю
заклѣтсе въ нмѣ бжїе. и сїю прѣстоупн.
и лн шѣ скѣтскыи и рѣстн, и тѣкоѣго шѣ хрн
стїанъ проклѣтъ. и лн завндѣ, и лн сѣлѣ
га. и лн помѣноу злобоу. и лн въ зѣ и рнсе
и прогнѣвасе. и лн разгрѣдѣ, и лн прѣлѣ

Псалтир 1494 р. Черногорїа

ЕДИУДОМІУЦРКА. ВЪСЛІКО,
ДНЕ, ВЪДНЬСІУ. ВЪСДНН. КІВІ
ТЛЕГО :

ІСОНЦЬСЪГОМЪ, ЦРІУН. УЕВРІТЪЕ :

СІУЕТИРЕХЪ ЦРІВІІКНІГЪ ПРІВЕДОУХЪ,
ІГРІТЬСІВІІКНІГЪ. ПАСРЬСІКІСЪ. БАГО
УІТІВІМОУ ПХІЛІБІВІМОУ НЕАМО,
ДРІЖЦОУ СРІБІЛІМЪ ГНОУМОУ ДЕСІУ
ТІУ СТЕФАНУ. ВЪДРОВАНІУХЪ ІАДЛО
СТЕУХЪ, ПІКОМОУ КІНОУ. ОБІЛІДОГЛА
НІНХЪ ВЪТІРОМОУ МАНАСІІН. ВЪЛІБООУТІ
ТЕЛІСТЪ ПІДІБІЦОМОУ СЕ ПРІМОУ ДРІ
НІМОУ СНАДІСНОУ. ВЪНЕПЫТАНІНХЪ,
ІНЗІСІКАНІНЪ ЖІТІВІНІМЪ ВІТІХІНІМЪ
ІННОВІНІМЪ ІНСАНІМЪ РАВІНІ ТІУНІ
МОУ ПІГОМОУ ШІМОУ, ЕДИУЖЕ ПІ

Книга Царств 1418 р.

УГО ЗІМІТАРЫ ІГРІШІНІ
КІ ОУІТЕЛІВІАШІ ГІСТІ, І
ПІЕТІ. ОУСЛІШАВШІ ТОІСЪ,
РЕКЛІНІ. НЕПОТРЕБОУІ ЗДОРА
ВІ ІВІСАУ; НІЖ ОЛІЦІІН.
ШОШІНА ОУІТЕСІАУТОЕ
ІАТІНОЦІОУ ІНЕЖІ КТІВІ

Пересопницьке Євангеліє 1561 р.

ПЕРВОЕ ОУЕСЛОВО СОТВОРНХЪ ОБІСІХЪ,
ІАДІОФІЛІЕ. ОНІЖЕ НАУАТІ ІСЪ, ТВО
РНІТІЖЕ НОУІТІТІ. ДНЕГОЖЕ ДНЕ,
ЗАПОВІДАВЪ АПЛОМЪ ДХІМЪ СІТІ,
ІХЖЕ ІЗБРАВОЗНЕСІСІ. ПРІНІМІЖЕ
ІНПОСТАВІ СЕБЕ ЖІВІА ПОСТРАДАНІІН

Апостол XVI ст.

ІВХТІУІТІ ІНІСІОТІІІ.

ЛАНТЕ. ТАКОЖЕ
 ПЕСТЬВАМЪ ДА ЕДИ
 ПЪУЛВІКЪОЦМРЕТЬ
 ЗА ЛЮДИ. А НЕ ВСІА
 СТРАНА ПОГЫБНЕБ.
 СЕГОЖЕ ОСЕБЕ ПЕРЕЧЕ
 ПОСТАРѢШИМА ЛѢ
 ТОЦТОМОЦПРОРЕЧЕ.
 ТАКОДОТѢШЕ СѢВѢ
 МРЕТНІ ЗА ЛЮДИ. ПО
 УАДА БЖЬ ТА РАСТО
 УЕНІА СОВЪКОЦПІ
 ТИ. ВЪЕДИНО. ОТЪ

Луцьке Євангеліє XIV ст.

ВІСВІСЛАВІА

НАЧАЛО ЄВАНГІА ІСХУСА СНА
 БЖІА. ТАКОЖЕ ЄСТЬ ПИСАНО ВЪ
 ПРЦѢХЪ. СЕЯЗЪ ПОСЫЛАЮ АГГЕЛАМО
 ЕГО ПРѢАЦЕМЪ ТВОИМЪ, ИЖЕ
 ОУГОТОВИТЬ ПѢТЬ ТВОЮ ПРѢ
 ТЕБОЮ. ГЛАСА ВОПНЮЩАГО
 ВЪ ПѢСТЫНН. ОУГОТОВАТЕ
 ПѢТЬ ГНЬ, ПРАВЫ ТВОРИТЕ
 ПѢТЬ СЕЗЪ ЕГО. БЫСТЬ ІОАННЪ
 КРТАВЪ ПѢСТЫНН. И ПРОПОВѢДА КРЩЕНІЄ
 ПСКАІА ІА ВО ПЩЕНІЄ ГРѢХОВЪ. ІН СХО

Євангеліє XVI ст.

Отрокъ есть мѣи двѣ чѣта, прѣчѣта. Егѡ
же возлюбихъ азъ, двѣственникъ, и оучникъ
мой. Гакѡ оутвердѣся мѣтъ егѡ на насъ,
и истина гдѣна пребываетъ во вѣки.
Ѣ толѣ прочее двѣственникъ, двѣю во своѣмъ
возведе домъ. Снъ бо нареченъ бывъ ѡ сна
веще драго, показа сновѣмъ изъ мѣтѡи, по
добное снѡсѣствѣ и присвоеніе тепло веегда.
Ихъ же мѣтвами хрѣте спаси души наши.
сла, и нѣтъ, кѡтѡбо. Егда на крѣтѣ, при
гвождаема видѣвшн агньца, иже нѣ тебе
агньце рожденнаго, вопѣаше власы терзаю
щи, оубы мнѣ чадо сладчайшее, кромѣ бо
лазней прежде родихъ тѣ: нѣтъ же болю
срѣземъ, и не терплю тебе зрѣти распинаема
хрѣте, ене мой многомѣтнве. тѣ, вѣте ти
хѣи. про, дню. п омошь мѣ ѡ гдѣ, сѡтво
ршаго небо и землю. стѣ. в озведохъ очн
мой в горы, ѡниюже прѣиде помошь мой.
с подобн гдѣи ввечеръ сѣи. частѣ, стѣры,
крѣтны. гла, с. Крѣтѣ твой гдѣи, жизнь и
застѣпленіе людемъ твоимъ есть. и нѣна

Псалтир XIX ст.

Библиїи повѣсти изъ старого Завѣта.

Періодъ першій.

Отъ сотворенья свѣта до Авраама.

1. Сотворенье свѣта.

На початкѣ сотворилъ Богъ небо и землю. Земля бы-
ла пуста и порожна, покрыта глубокии водами и окрѣ-
жена темнотою. Надъ водами оуносилася Духъ Божій. И рече
Богъ: „Най буде свѣтло“. И заразъ настало свѣтло. То
былъ день першій. Дрѣвого дня рече Богъ: „Най станиса
звѣздъ невисный“. И въ сѣи часъ станѣло красно, голубов
нево. Третьего дня сказалъ Богъ: „Най соберѣтся воды
въ одно мѣстце, и най оукажиса суша“. И сталоса такъ.
И назвалъ Богъ сушу землю, а собраныя воды назвалъ
моремъ. И рече Богъ: „Земля! най зродитъ травь, зла
выдаючн сѣмена, и дрѣва плодовитн“. И сталоса такъ.
Земля оукрасилася зеленою травою, безчисленными цвѣ-
тами и всякого рода дрѣвами. Четвертого дня рече Богъ:
„Най будѣтъ свѣтло на неѣ, шобы свѣтлн надъ зе-
млю и значилн дни и лѣта“. И появилоса на неѣ именов
солнце, шобы свѣтити въ день, и мѣсяць а съ нимъ без-
численное множество звѣздъ, шобы свѣтити въ ночи. Па-
того дня рече Богъ: „Най будѣтъ въ водѣ рыбы, а въ
воздѣхѣ птицѣ“. И оживилася вода всякого рода рыбами,

МОЛИТВИ ЩО ДЕННІ.

Знак св. хреста.

† Вѣ́ імѧ Отця́ и Сїна́ | † Вімѧ Отця́ і Сїна́ і свѧ-
я свѧтѧго Дѡхѧ, а́мїнь. 3-чи. | то́го Дѡхѧ, а́мїнь. (3 ра́зи)

М о л и т в а.

Моли́твами свѧтѡхъ О- | Моли́твами свѧтѧ́х От-
тцѡ́ нашихъ Госпо́ди Ісусе́ | цѡ́ наших, Госпо́ди Ісусе́
Хри́сте́, Бо́же нашѣ́, поми́луй | Хри́сте́, Бо́же наш, поми́луй
на́съ. | нас.

Сла́ва тебѣ́, Бо́же нашѣ́, | Сла́ва Тобі́, Бо́же наш,
сла́ва тебѣ́. | сла́ва Тобі́.

Моли́тва до св. Дѡхѧ.

Царю́ не́бесный, Оутѣши́- | Царю́ не́бесный, Утѣши́-
телю́, Дѡше́ істины́, іже́ вѣда́ е́ | телю́, Дѡху́ правди́, що́
сый и всѧ́ исполня́й, сокро́ | всѡди́ всѧ́ і всѡ́ наповня́еш,
вище́ благѡхъ́, и жи́зни пода́ | скѡ́рбе́ все́го добра́ і жи́тѧ
телю́, прїиди́ и всели́ся въ́ ны́, | пода́телю, прїиди́ і всели́ся
и очисти́ ны́ отъ́ всякі́хъ скѡ́р- | в нас, і очисти́ нас відъ́ всяко́ї
ни, и спаси́ Бла́же, дѡши́ наша́. | скѡ́рни, і спаси́, о́ Благї́й,
ду́ші на́ші.

Т р и о с в ѧ т о с ь.

† Свѧтї́й Бо́же, свѧтї́й | † Свѧтї́й Бо́же, свѧ-
хрѣ́пкий, свѧтї́й безсмер́тний, | тї́й хрѣ́пкий, свѧтї́й без-
поми́луй на́съ 3. р. | смер́тний, поми́луй нас. 3. р.

Славосло́віє ма́ло.

Сла́ва Отцѡ́ и Сїну́ и свѧ- | Сла́ва Отцѡ́ і Сїну́ і
то́му Дѡху́, и ны́нѣ́ и прїсно́ | свѧтѡму́ Дѡху́, і ны́нѣ́ і за-
и во́ вѣ́ки вѣ́кѡвѣ́, а́мїнь. | всѧ́ди і в ві́ки ві́ків, а́мїнь.

Мѡлі́тва до св. Трїо́ці.

Пресвѧта́а Трїо́ці поми́- | Пресвѧта́а Трїо́ці по-
луй на́съ, Госпо́ди очисти́ грѣ́- | мїлуй на́съ, Госпо́ди оч-
хі́ на́ша, Влады́ко прости́ без- | сти́ грѣ́хи на́ші, Влады́ко про-
закѡ́на на́ша, Свѧтї́й посети́ | сти́ беззакѡ́нїя на́ші, Свѧ-
и исцѣ́ли́ не́мощи на́ша, і́мени | тї́й відві́дай і́ спї́ли не́мочи
твоѡ́го́ ра́ди. | на́ші, за́длѧ і́мени тво́го.

Госпо́ди поми́луй. 3.

Сла́ва Отцѡ́ и Сїну́, и | Госпо́ди поми́луй. 3.
свѧтѡму́ Дѡху́, и ны́нѣ́ и прїсно́ | Сла́ва Отцѡ́ і Сїну́ і
и во́ вѣ́ки вѣ́кѡвѣ́, а́мїнь. | свѧтѡму́ Дѡху́, і ны́нѣ́ і за-
всѧ́ди і в ві́ки ві́ків, а́мїнь.

Моли́тва Госпо́дни.

Отче́ нашѣ́, іже́ еси́ на не- | Отче́ наш, що́ еси́ на не-
беса́х: да́ скатї́тся і́ма | бесѧ́х; най́ свѧтї́ть ся і́ма
твоѡ́; да́ прїиде́тъ ца́рство́ | Твоѡ́; най́ прїиде́ ца́рство
твоѡ́; да́ вѣ́детъ во́ля твоѡ́. | Твоѡ́; най́ бу́де во́ля Твоѡ́,
і́же́ на не́бї і на́ землі́; | як на́ не́бї, так і на́ землі́;
хлѣ́б нашъ́ насущный да́ждь | хлѣ́б нашъ́ насущный да́й нам
на́мъ́ днѡ́; и оста́ви на́мъ́ | се́годня; і́ прости́ намъ́ довгі́
дѡлги́ на́ша, і́же́же́ и мы́ оста- | на́ші, як і́ ми́ проща́емо́ дов-
вѣ́демъ́ должни́комъ́ на́шимъ́; | жникамъ́ на́шим; і́ не́ введи́
и́ не́ ве́да́й на́съ во́ искуше́нїе́; | нас в і́скуше́нїе́, но́ вибави́
но́ изба́ви на́съ отъ́ лука́вого. | нас відъ́ лука́вого, а́мїнь.
А́мїнь.

Госпо́ди поми́луй. 12. Сла́- | Госпо́ди поми́луй. 12.
ва́ Отцѡ́, и Сїну́, и свѧтѡму́ | Сла́ва Отцѡ́ і Сїну́ і свѧ-
Дѡху́, и ны́нѣ́ и прїсно́ и во́ | то́му́ Дѡху́, і ны́нѣ́ і за́всѧ́ди
вѣ́ки вѣ́кѡвѣ́, а́мїнь. | і в ві́ки ві́ків, а́мїнь.

Катехизис Дегарба.

Таблиці

Таблиця відмінкових закінчень іменників старослов'янської мови

ЧИСЛО	Відмінок	ОСНОВИ										
		Вокалічні					Консонантні					
		*а	*ја	*о	*ю	*и	*й	*и	*s	*r	*ni	*n
Однина	Н.	Ж.р. вода	Ж.р. доуша	Ч.р. равъ	Ч.р. отъць	Ч.р. сынъ	Ч.р. гость	Ж.р. цркъы	С.р. небо	Ж.р. матн	С.р. агна	Ч.р. камы
	Р.	-ы	-а	-а	-а	-оу	-и	-ъв-е	-ес-е	-ер-е	-ат-е	-ен-е
	Д.	-ѣ	-и	-оу	-оу	-ови	-и	-ъв-и	-ес-и	-ер-и	-ат-и	-ен-и
	З.	-ѡ	-ѡ	ч.р. -ъ	ч.р. -ъ	-ъ	-ъ	-ъв-ъ	-о	-ер-ъ	-а	с.р. -ъ
	О.	-оѡ	-еѡ	-омъ	-емъ	-ъмъ	ч.р. лъ ж.р. -ѡѡ (-ниѡ)	ъв-ъ ѡѡ (-ниѡ)	-ес-ъ	-ер-ъѡѡ (-ниѡ)	-ат-ъ	-ен-ъ -емъ (емъ)
М.	-ѣ	-и	-ѣ	-и	-оу	-и	-ъв-е	-ес-е	-ер-и	-ат-е	-ен-е, (-и)	
Кл.	-о	-е	-е	-е	-оу	-и	-ы	-	-и	-	-	
Множина	Н.	-ы	-ѡ, -а	ч.р.-и с.р.-а	ч.р.-и с.р.-а	-ове	ч.р. -ниѡ, -ѡѡ ж.р. -и	-ъв-и	-ес-а	-ер-и	-ат-а	ч.р. -ен-е с.р. -ен-а
	Р.	-ъ	-ъ	-ъ	-ъ, -и	-овъ	-ни, -ѡѡ	-ъв-ъ	-ес-ъ	-ер-ъ	-ат-ъ	-ен-ъ
	Д.	-амъ	амъ	-омъ	емъ, -кмъ,	-ъмъ	-ъмъ	-ъв-	-ес-	-ер-	-ат-	-ен-
	З.	-ы	-ѡ, -а	ч.р. -ы	ч.р. -ѡ, -а	-ы	-и	-ъв-и	-ес-а	-ер-и	-ат-а	ч.р. -ен-и с.р. -ен-а
	О.	-амн	-амн	-ы	-и	-ъмн	-ъмн	-ъв- -амн	-ес-и -амн	-ер- -ъмн	-ат-ы	-енъмн ср.-ен-ы
М.	-ахъ	-ахъ	-ѡхъ	-нхъ	-ъхъ	-ѡхъ	-ъв- -ахъ	-ес- -ѡхъ	-ер- -ѡхъ	-ат- -ѡхъ	-енъхъ	
Двоїна	Н.- З.К.	-ѣ	-и	ч.р.-а с.р.-ѣ	ч.р.-а с.р.-и	-ы	-и	-ъв-и	-ес-ѣ	-	-ат-ѣ	-ен-ѣ
	Р.-М.	-оу	-ю	-оу	-ю	-овоу	-ню, -ѡю	-ъв- -оу	ес-оу	-	-ат-оу	-ен-оу
	Д.О.	-ама	-ама	-ома	-ема, -кма	-ъма	-ъма	-ъв- -ама	-ес- -ъма	-е	-ат- -ъма	-ен-ъ -ма

ІМЕННИК

Відмінювання іменників першої відміни

Однина					
Твердий різновид			М'який різновид		
Н.	рав-ъ	сел-о	цар-ь	мор-е	кра-и
Р.	рав-а	сел-а	цар-а	мор-а	кра-а
Д.	рав-ѡ	сел-ѡ	цар-ю	мор-ю	кра-ю
З.	рав-а	сел-о	цар-а	мор-а	кра-а
О.	рав-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
М.	рав-ѣ	сел-ѣ	цар-и	мор-и	кра-и
Кл.	рав-е	сел-о	цар-ю	мор-е	кра-ю
Множина					
Н.Кл.	рав-и	сел-а	цар-и (іє)	мор-а	кра-и
Р.	рав-овъ (-ъ)	сел-ъ	цар-иѡ	мор-иѡ	кра-евъ
Д.	рав-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
З.	рав-ы (-овъ)	сел-а	цар-и (-иѡ)	мор-а	кра-и
О.	рав-ы	сел-ы	цар-и (ьми)	мор-и	кра-и
М.	рав-ѣхъ	сел-ѣхъ	цар-ехъ	мор-ахъ	кра-ехъ
Двоїна					
Н.З.Кл.	рав-а	сел-ѣ	цар-а	мор-а	кра-а
Р.М.	рав-ѡ	сел-ѡ	цар-ю	мор-и	кра-ю
Д.О.	рав-ома	сел-ома	цар-ема	мор-ема	кра-ема
Однина					
Твердий різновид на задньязыковий		Мішаний різновид		Відмінювання на -іє	
Н.	дѡхъ-ъ	мѡжъ-ъ	знамені-е		
Р.	дѡхъ-а	мѡжъ-а	знамені-а		
Д.	дѡхъ-ѡ	мѡжъ-ѡ	знамені-ю		
З.	дѡхъ-ъ (-а)	мѡжъ-а	знамені-е		
О.	дѡхъ-омъ	мѡжъ-емъ	знамені-емъ		
М.	дѡс-ѣ	мѡжъ-и	знамені-и		
Кл.	дѡш-е	мѡжъ-ѡ	знамені-е		
Множина					
Н.Кл.	дѡс-и	мѡжъ-и (-іє)	знамені-а		
Р.	дѡхъ-овъ	мѡжъ-иѡ	знамені-и		
Д.	дѡхъ-омъ	мѡжъ-емъ	знамені-емъ		
З.	дѡхъ-и	мѡжъ-ы	знамені-а		
О.	дѡхъ-и	мѡжъ-ы	знамені-и		
М.	дѡс-ѣхъ	мѡжъ-ахъ	знамені-нхъ		
Двоїна					
Н.З.Кл.	дѡхъ-а	мѡжъ-а	знамені-и		
Р.М.	дѡхъ-ѡ	мѡжъ-ѡ	знамені-ю		
Д.О.	дѡхъ-ома	мѡжъ-ема	знамені-ема		

Відмінювання іменника **господь**

Однина	Множина	Двоїна
Н. господ-ь	господ-нїе	Н.З.Кл. господ-а
Р. господ-а	господ-нїй (-ей)	Р.М. господ-нїю
Д. господ-оу, -евн	господ-емъ	Д.О. господ-ема
З. господ-а (-ь)	господ-н	
О. господ-емь	господ-ьми	
М. господ-ѣ	господ-ехъ	
Кл. господ-н		

Відмінювання іменників другої відміни

Однина			
Твердий різновид	М'який різновид		Мішаний різновид
Н. жен-а рѣк-а	земл-а	юнош-а	
Р. жен-ы рѣк-н	земл-н	юнош-н	
Д. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н (ѣ)	
З. жен-ѹ рѣк-ѹ	земл-ю	юнош-ѹ	
О. жен-ою рѣк-ою	земл-єю	юнош-ю	
М. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н	
Кл. жен-о рѣк-о	земл-е	юнош-е	
Множина			
Н.Кл. жен-ы рѣк-н	земл-н	юнош-н	
Р. жен-ѣ рѣк-ѣ	земел-ь	юнош-ѣ	
Д. жен-амъ рѣк-амъ	земл-амъ	юнош-амъ	
З. жен-ы(ѣ) рѣк-н	земл-н	юнош-ы (ѣ)	
О. жен-амн рѣк-амн	земл-амн	юнош-амн	
М. жен-ахъ рѣк-ахъ	земл-ахъ	юнош-ахъ	
Двоїна			
Н.Р.К. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н	
Р.М. жен-ѹ рѣк-ѹ	земл-ю	юнош-ѹ	
Д.О. жен-ама рѣк-ама	земл-ама	юнош-ама	

Відмінювання іменників третьої відміни

Однина		
	Жін. рід	Чол. рід
Н.	заповѣд-ь	пѣт-ь
Р.	заповѣд-н	пѣт-н
Д.	заповѣд-н	пѣт-н
З.	заповѣд-ь	пѣт-ь
О.	заповѣд-їю	пѣт-емъ
М.	заповѣд-н	пѣт-н
Кл.	заповѣд-е	пѣт-ь (н)
Множина		
Н.Кл.	заповѣд-н	пѣт-їе
Р.	заповѣд-ей	пѣт-їй (ей)
Д.	заповѣд-емъ	пѣт-емъ
З.	заповѣд-н	пѣт-н
О.	заповѣд-ьми	пѣт-ьми
М.	заповѣд-ехъ	пѣт-ехъ
Двоїна		
Н.З.Кл.	заповѣд-н	пѣт-н
Р.М.	заповѣд-їю	пѣт-їю
Д.О.	заповѣд-ема (ьма)	пѣт-ьма

Відмінювання іменників четвертої відміни

Середній рід			
Однина			
Н.Кл.	нм-а	отроч-а	неб-о
Р.	нмен-е	отрочат-е	небес-е
Д.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
З.	нм-а	отроч-а	неб-о
О.	нмен-емъ	отрочат-емъ	небес-емъ
М.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
Множина			
Н.Кл.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
Р.	нмен-ѣ	отрочат-ѣ	небес-ѣ
Д.	нмен-емъ (омъ)	отрочат-емъ (омъ)	небес-емъ
З.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
О.	нмен-ы	отрочат-ы	небес-ы
М.	нмен-ѣхъ	отрочат-ѣхъ	небес-ѣхъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
Р.М.	нмен-ѹ	отрочат-ѹ	небес-ѹ
Д.О.	нмен-ема (ама)	отрочат-ема (ама)	небес-ема

Чоловічий рід			
Однина			
Н.Кл.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
Р.	ремен-є	дн-є	камен-є
Д.	ремен-н	дн-н (євн)	камен-н
З.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
О.	ремен-емъ	дн-емъ	камен-емъ
М.	ремен-н	дн-н	камен-н
Множина			
Н.Кл.	ремен-н	дн-іє (н)	камен-н (іа)
Р.	ремен-ей (ій)	дн-ій (ей)	камен-ій
Д.	ремен-емъ	дн-емъ	камен-емъ
З.	ремен-н	дн-н	камен-н
О.	ремен-ьми	дн-ьми	камен-ьми
М.	ремен-ехъ	дн-ехъ	камен-ехъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	ремен-н	дн-н	камен-н
Р.М.	ремен-Ѹ	дн-ію (дню)	камен-Ѹ
Д.О.	ремен-ема	ден-ьма	камен-ьма (ема)

Жіночий рід			
Однина			
Н.Кл.	мат-н	свекр-ы	церков-ь
Р.	матер-є	свекров-є	церкв-є
Д.	матер-н	свекров-н	церкв-н
З.	матер-ь	свекров-ь	церков-ь
О.	матер-ію	свекров-ію	церков-ію
М.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Множина			
Н.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.	матер-ій (ей)	свекров-ей	церкв-ей
Д.	матер-емъ	свекров-амъ	церкв-амъ
З.	матер-ей (н)	свекров-ей (н)	церкв-н
О.	матер-ьми	свекров-амн	церкв-амн
М.	матер-ехъ	свекров-ахъ	церкв-ахъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.М.	матер-ію	свекров-ію	церков-ію
Д.О.	матер-ема	свекров-ама	церкв-ама

ЗАЙМЕННИК

Відмінювання особових і зворотного займенників

Особові займенники		Зворотний	
Однина			
Н.	азъ	ты	—
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мнѣ, ми	тебѣ, ти	себѣ, си
З.	мене, ма	тебе, та	себе, са
О.	мною	тобою	собою
М.	мнѣ	тебе	себѣ
Множина			
Н.	мы	вы	—
Р.	насъ	васъ	—
Д.	намъ	вамъ	—
З.	ны, насъ	вы, васъ	—
О.	нами	вами	—
М.	насъ	васъ	—
Двоїна			
Н.	мы	вы	—
З.	ны	вы	—
Р.М.	наю	ваю	—
Д.О.	нама	вама	—

Відмінювання родових займенників

Тверда група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	той	тоє, то	таа, та
Р.	того		тоа
Д.	томѡ		той
З.	той, того	тоє, то	тѡ, тѡю
О.	тѣмъ		тою
М.	томъ		той
Множина			
Н.	тін (ти)	тѣ, та	тыа, ты
Р.	тѣхъ		
Д.	тѣмъ		
З.	тыа, тѣхъ	таа, та	тыа, ты, тѣхъ
О.	тѣми		
М.	тѣхъ		
Двоїна			
Н.З.	та	тѣ, та	тѣ
Р.М.	тою		
Д.О.	тѣма		

М'яка група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	мой	моє	моа
Р.	моєго		моєа
Д.	моємѡ		моєй
З.	мой, моєго	моє	мою
О.	монмъ		моєю
М.	моємъ		моєй
Множина			
Н.	мон	моа	моа
Р.	монхъ		
Д.	монмъ		
З.	моа, монхъ	моа	моа, монхъ
О.	монми		
М.	монхъ		
Двоїна			
Н.З.	моа	мон	мон
Р.М.	мою		
Д.О.	монма		

Відмінювання питальних займенників

Н.	кто	что
Р.	кого	чего, чего, чегого
Д.	комѡ	чемѡ, чемомѡ
З.	кого	что, чего
О.	кимъ	чимъ
М.	комъ	чемъ, чемомъ

ПРИКМЕТНИК

Відмінювання коротких прикметників (іменне відмінювання)

Тверда група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	мѡдръ	мѡдр-о	мѡдр-а
Р.	мѡдр-а		мѡдр-ы
Д.	мѡдр-ѡ		мѡдр-ѣ
З.	мѡдръ (а)	мѡдр-о	мѡдр-ѡ
О.	мѡдр-ымъ		мѡдр-ою
М.	мѡдр-ѣ		мѡдр-ѣ
Кл.	мѡдр-ѣ	мѡдр-о	мѡдр-а
Множина			
Н.Кл.	мѡдр-н	мѡдр-а	мѡдр-ы
Р.	мѡдр-ыхъ		
Д.	мѡдр-ымъ		
З.	мѡдр-ы (ыхъ)	мѡдр-а	мѡдр-ы
О.		мѡдр-ыми	
М.	мѡдр-ыхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	мѡдр-а	мѡдр-ѣ	мѡдр-ѣ
Р.М.	мѡдр-ѡ		
Д.О.	мѡдр-ыма		

М'яка група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	господен-ь	господн-є	господн-а
Р.	господн-а	господн-и	
Д.	господн-ю	господн-и	
З.	господен-ь (а)	господн-є	господн-ю
О.	господн-имъ	господн-ею	
М.	господн-и	господн-и	
Кл.	господен-ь	господн-є	господн-а
Множина			
Н.Кл.	господн-и	господн-а	господн-и
Р.	господн-ихъ		
Д.	господн-имъ		
З.	господн-и (ихъ)	господн-а	господн-и
О.	господн-и (ими)		
М.	господн-ихъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	господн-а	господн-и	господн-и
Р.М.	господн-ю		
Д.О.	господн-има		

Відмінювання повних прикметників

Тверда група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	мѣдр-ый	мѣдр-ое	мѣдр-аа
Р.	мѣдр-аго		мѣдр-аа
Д.	мѣдр-омѹ		мѣдр-ѣй (ой)
З.	мѣдр-ый (аго)	мѣдр-ое	мѣдр-юю
О.	мѣдр-ымъ		мѣдр-ою
М.	мѣдр-ѣхъ		мѣдр-ѣй (ой)
Множина			
Н.Кл.	мѣдр-ѣи	мѣдр-аа	мѣдр-аа
Р.	мѣдр-ѣхъ		
Д.	мѣдр-ымъ		
З.	мѣдр-аа (ѣхъ)	мѣдр-аа	мѣдр-аа (ѣхъ)
О.	мѣдр-ыми		
М.	мѣдр-ѣхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	мѣдр-аа	мѣдр-ѣи	мѣдр-ѣи
Р.М.	мѣдр-юю		
Д.О.	мѣдр-аама		

М'яка група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	снн-ій	снн-ее	снн-аа
Р.	снн-аго		снн-ѣа
Д.	снн-емѹ		снн-ей
З.	снн-ій (агѹ)	снн-ее	снн-юю
О.	снн-имъ		снн-ею
М.	снн-емъ		снн-ей
Множина			
Н.Кл.	снн-ѣи	снн-аа	снн-ѣа
Р.	снн-ихъ		
Д.	снн-имъ		
З.	снн-ѣа (-ихъ)	снн-аа	снн-ѣа (ихъ)
О.	снн-ими		
М.	снн-ихъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	снн-аа	снн-ѣи	снн-ѣи
Р.М.	снн-юю		
Д.О.	снн-аама		

Відмінювання прикметників з основою на шиплячий

Однина			
Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід	
Н.Кл. ннц-їи	ннц-ее	ннц-аа	
Р. ннц-аго		ннц-їа	
Д. ннц-емѸ		ннц-ей	
З. ннц-їи (-аго)	ннц-ее	ннц-юю	
О. ннц-нмъ		ннц-ею	
М. ннц-емъ		ннц-ей	
Множина			
Н.Кл. ннц-їи	ннц-аа	ннц-ыа	
Р. ннц-нхъ			
Д. ннц-ымъ			
З. ннц-ыа	ннц-аа	ннц-ыа (-нхъ)	
О. ннц-нми			
М. ннц-нхъ			
Двоїна			
Н.З.Кл. ннц-аа	ннц-їи	ннц-їи	
Р.М. ннц-юю			
Д.О. ннц-нма			

Множина			
Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід	
ннц-їи	ннц-аа	ннц-ыа	
ннц-нхъ			
ннц-ымъ			
ннц-ыа	ннц-аа	ннц-ыа (-нхъ)	
ннц-нми			
ннц-нхъ			

ЧИСЛІВНИК

Відмінювання простих кількісних числівників			
Однина			
Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід	
Н. кднн-ъ	кднн-о	кднн-а	
Р. кднн-ого		кднн-оа	
Д. кднн-омѸ		кднн-ої	
З. кднн-ъ (ого)	кднн-о	кднн-юю	
О. кднн-ѣмъ		кднн-ою	
М. кднн-омъ		кднн-ою	
Множина			
Н. кднн-и	кднн-ы	кднн-а	
Р. кднн-ѣхъ			
Д. кднн-ѣмъ			
З. кднн-ы	кднн-ы	кднн-а	
О. кднн-ѣми			
М. кднн-ѣхъ			
Двоїна			
Н.З. кднн-а	кднн-ѣ	кднн-ѣ	
Р.М. кднн-ою			
Д.О. кднн-ѣма			

Множина		
Чол. рід	Сер. і жін. рід	
Н. трне, три	три	
Р. трнехъ, трехъ	трехъ	
Д. трнемъ, тремъ	тремъ	
З. трнехъ, трехъ, три	три	
О. трнеми, тремн	треми	
М. трнехъ, трехъ	трехъ	
Н. четыре (-н)	четыри (-е)	
Р.	четырехъ	
Д.	четыремъ	
З.	четыри (-е)	
О.	четырьми	
М.	четырехъ	

ДІЄСЛОВО

Теперішній час			
I клас	II клас	III клас	IV клас
Однина			
1. нес-ж (ґ)	стан-ж (ґ)	пнш-ж (ґ)	люб-ж (ю)
2. нес-ешн	стан-ешн	пнш-ешн	люб-ншн
3. нес-етъ	стан-етъ	пнш-етъ	люб-нтъ
Множина			
1. нес-емъ	стан-емъ	пнш-емъ	люб-нмъ
2. нес-ете	стан-ете	пнш-ете	люб-нте
3. нес-жтъ	стан-жтъ	пнш-жтъ	люб-атъ
Двоїна			
1. нес-евъ	стан-евъ	пнш-евъ	люб-нвъ
2. нес-ета	стан-ета	пнш-ета	люб-нта
3. нес-ете	стан-ете	пнш-ете	люб-нте

Атематичні дієслова

БҀГН	ДАТН	В'ЄСТН	ГАСН	НМАТН
Однина				
1. ксмъ	дамъ	в'ємъ	гамъ	нмамъ
2. ксн	дасн	в'єсн	гасн	нмашн
3. кстъ	дастъ	в'єстъ	гастъ	нматъ
Множина				
1. ксмъ	дамъ (ы)	в'ємъ (ы)	гамъ (ы)	нмамъ (ы)
2. ксте	дасте	в'єсте	гасте	нмате
3. сжтъ	дадатъ	в'єдатъ	гадатъ	нмжтъ
Двоїна				
1. ксвъ	дав'є	в'єв'є	гав'є	нмав'є
2. кста	даста	в'єста	гаста	нмата
3. ксте	дасте	в'єсте	гасте	нмате

Майбутній час

Простий майбутній час		
Однина	Множина	Двоїна
1. бждж	бждемъ	бждевъ
2. бждешн	бждете	бждета
3. бждетъ	бждятъ	бждете
Складний майбутній час		
Однина	Множина	Двоїна
1. нмамъ	нмамъ	нмав'є
2. нмашн нестн	нмате нестн	нмата нестн
3. нматъ	нмжтъ	нмате

Минулий час

Простий аорист		
Однина	Множина	Двоїна
1. нмамъ	нмамъ	нмав'є
2. нмашн	нмате	нмата
3. нматъ	нмжтъ	нмате
Сигматичний архаїчний аорист		
Однина	Множина	Двоїна
1. р'єхъ	р'єхомъ	р'єхов'є
2. рече	р'єсте	р'єста
3. рече	р'єша	р'єсте
Новий сигматичний аорист		
Однина	Множина	Двоїна
1. рекохъ	рекохомъ	рекохов'є
2. рече	рекосте	рекоста
3. рече	рекоша	рекосте
Імперфект		
Однина	Множина	Двоїна
1. нес'єахъ	нес'єахомъ	нес'єахов'є
2. нес'єаше	нес'єашете	нес'єашета
3. нес'єаше	нес'єахж (ґ)	нес'єашете
Перфект		
Однина	Множина	Двоїна
1. ксмъ несла, -а, -о	ксмъ несли	ксв'є несла
2. ксн несла, -а, -о	ксте несли	кста несла
3. кстъ несла, -а, -о	сжтъ (с'єтъ) несли	ксте несла
Плюсквамперфект		
Однина	Множина	Двоїна
1. б'єахъ несла, -а, -о	б'єахомъ несли	б'єахов'є несла
2. б'єаше несла, -а, -о	б'єашете несли	б'єашета несла
3. б'єаше несла, -а, -о	б'єахж (ґ) несли	б'єашете несла

Словник найуживаніших церковнослов'янських слів

А, а

- абіє** – відразу, негайно; уже, швидко
авѣ – явно, неприховано
агапы – спільна трапеза ранніх християн, яка супроводжувала Євхаристію
агньць – ягнятко
агна – ягня
ажє – що
азно – шкіра
азъ – я (займенник)
ак, анце – яйце
акаѣістъ – акафіст, церковний гімн
акъ, ако – як
акридь – пржгъ – сарана
алавастръ – алебастрова посудина
аланн – лань
алъднн, ладнн – човен
алтаръ, олтаръ – вівтар
алъчѣва – піст, голод
алъкатн – голодувати
алъчнъ – голодний
амвонъ – амвон, трохи підвищене місце, на якому священник читає Євангеліє і проповідує
амннъ, амннъ – справді, дійсно
анагностъ – чѣтьць – читець, читальник
анаѣма – анафема, прокляття, відлучення від церкви
антѣѡшнъ – антифон, спів двох хорів по черзі
апостолъ – проповідник
ароматъ – благовоннага – пахуча речовина, пахощі
артосъ – квасний хліб, благословенний на Великдень, що його в Томину неділю роздають вірним
архиднаконъ – старший диякон
архнкрен, старѣйшина жрьчьскъ – архієрей
архнстратнгъ – воєначальник
асарнн, ассарнн – дрібна монета
аспнда – отруйна змія
ацѣ – хоч, дарма що
аште, аште ли да – якщо, якщо ж
аште ли оубо – отже якщо
ашоутъ, ашютъ, вьсоуѣ, тѡуѣ – даремно, марно

Б, б

- багър аница** – порфіра, прапрждъ – багрянниця, пурпуровий одяг
бални, врачъ – лікар
вальство, врачьство – ліки, лікування
багати – ворожити, замовляти
ванѣ пакнвѣгтѣ – купіль відродження (Хрещення)
вѣзаконник – злочин, безправ'я
вездъна – безодня
везженьць, хлакъ – неодружений, холостий
везочьство – невідступне прохання, безсоромність
везчаднъ – бездітний
веспосагала – незаміжня
вєсчнньство – безладдя
вєсѣда – розмова, місце сидіння
внсьръ – перли
благо – добро
благоволеннк – ласка
благоволнтн – доброзичливо ставитися, робити ласку
благовоннк, благожуханнк – пахощі
благоврѣменьнъ – вигідний, корисний, своєчасний
благовѣстнтн – благовістити, мати добру звістку
благоговѣнннє – страх, побожність
благодѣть, благодать – благодать, ласка, милість
благодѣтель – добродієць
благодѣтн – чинити добро
благолѣпнк – краса
благообразнє – врода, краса
благодатнвъ – щедрий
благыни – добро
благочьстнє – побожність
благъ – добрий
блаженъ – щасливий, блаженний
блазннтн – спокушати
ближнка – родич, родичка
блюдоудѣганіє – розпусні вчинки
блюдо – миска
блюстн, блюдж – стерегти, пильнувати, оберігати
владъ, влждъ – помилка, обман, брехня
владънкъ, владъннцѣ – блудник, блудниця
вогъ вѣка сегш – диявол
богодоухновеннн – натхненний Святим Духом

богомерзкин – нечестивий
богорозуміє – богопізнання
богосочетаннын – злучений з Богом
боли, воле, вольше – більший, більше
вольма, вольми, вольшьми – більше
вол'бзнь – хвороба
брада – борода
браннті, брань – боронити, захищати
брань – війна, битва
братн – бороти, воювати
брашьно – їжа
бръвь – брова
брьзо – швидко
брьник – глина, бруд
брѣма – тягар
брѣштн – берегти, турбуватися
воґи – дурний, нерозумний, сміливий, нахабний
воґксть – безумство
воґквати, воґти – біситися
вѣдръ – бадьорий
вѣѣтн – не спати, бадьоритися
вѣръ – бір, дерево, кедр, сосна
вѣхъма, вѣхъмъ, вѣшьк – цілком, зовсім
вылик – трава
вѣднті – переконувати
вѣднъ – каліка, покалічений
вѣжьство, вѣзьство, вѣство – втеча
вѣлоризьць – світська людина
вѣлота – білизна
вѣсь – демон, біс
вѣсьнъ – біснுவатий, шалений
В, в
ваднті – сперечатися, обмовляти
вазн – щастя
варнті – випереджати, приходити раніше, передувати; чекати
варъ – спека
ведро – ясно, гарна погода
вельми – дуже, занадто
вельрѣчевати – гарно говорити, багато говорити
верига – ланцюг, пута
ветъхын – старий, давній

вечера – вечеря, бенкет
вещь – справа, факт, річ
внна – провина, причина
вннаръ – виноградар
внтатн – мешкати, перебувати, проживати, гостювати
владати – володіти
владыка – вельможа, володар
владычнъ – сильний, владний
влъна – хвиля
влъховъ, влъхва – чарівник, ворожит, волхв
влъкъ – вовк
влѣштн – волокни
водносъ – відро, посудина для води
врагни – горобець
врагъ – ворог
бранъ – ворон
вратъ – комір
врачьба – лікування, ліки
врачевати – лікувати
враштатн – повертати
врьвь, врьвъ – шнурок
врьва – верба
врьста – вік, зріст
врѣдъ – зло, хвороба, шкода
врѣднъ – пошкоджений, хворий
врѣма – час
въжделѣник – бажання
въжештн – запалювати
възбранити – заборонити, заперечити
въздати – віддати, повернути
възрасть – вік
възлежати – напівлежати за столом, засідати
възмоштн – могти, бути сильним, зміцніти
възмжтнті – збентежити, хвилювати, підбурювати
възмьзник – відплата, помста
възпнті, возопнті – закричати
възати – взяти
въннж – завжди
въкоупѣ – разом
въкоуснтн – вкусити, покуштувати
вълазъ – вхід
въметати – вкидати

вѣмѣннѣти – поставити
 вѣнегда – коли
 вѣнезаапж – раптом, несподівано
 вѣннѣти – увійти
 вѣноушнѣти – слухати
 вѣнжтрѣ – всередині
 вѣображати – уявляти, зображати
 вѣпнѣти – кричати, голосити
 вѣплъ – крик, зойк
 вѣскжж – для чого? чому? навіщо?
 вѣспѣти – оспівати
 вѣспать – назад
 вѣстязати – сперечатися
 вѣсоук – даремно, марно
 вѣсждъ – причастя
 вѣсходьница – горішній поверх, горище
 вѣчнѣти – врахувати
 выа – шия
 вѣрѣти – кипіти
 вѣсь – село, поселення
 вѣсьникъ – поселенець, сільський житель
 вѣсждѣ – всюди
 вѣдѣти – знати, відати
 вѣрннкъ – довірений
 вѣтнѣти – проповідник
 вѣть – порада, договір
 вѣште – рада, нарада
 вѣтнѣти – оратор, проповідник
 вѣште – більше
 вѣштнѣти – великий

Г, г

гаднѣти – ганьбити
 гатати – гадати, натякати, невизначено говорити
 гека, геона – пекло
 глаголати – говорити
 глаголъ – слово
 гладавын – невиситимий, жадібний
 гладъ – голод
 гласъ – голос
 глаумнѣти са – забавлятися, насміхатися, непокоїтися
 глаумъ – жарт, насмішка

гъноушнѣти – слухати
 гънжтрѣ – всередині
 гъображати – уявляти, зображати
 гъпнѣти – кричати, голосити
 гъплъ – крик, зойк
 гъскжж – для чого? чому? навіщо?
 гъспѣти – оспівати
 гъспать – назад
 гъстязати – сперечатися
 гъсоук – даремно, марно
 гъсждъ – причастя
 гъсходьница – горішній поверх, горище
 гъчнѣти – врахувати
 гъа – шия
 гърѣти – кипіти
 гъсь – село, поселення
 гъсьникъ – поселенець, сільський житель
 гъсждѣ – всюди
 гъдѣти – знати, відати
 гърннкъ – довірений
 гътнѣти – проповідник
 гъть – порада, договір
 гъште – рада, нарада
 гътнѣти – оратор, проповідник
 гъште – більше
 гъштнѣти – великий

гнесь – злочин, ганьба
 гноусьнѣти – гидкий, бридкий
 говнно – достаток плодів
 говьзик – врожай, достаток
 говьзь – плодоносний, рясний
 говоръ – зойк, шум, мова
 говѣти – говіти, поститися
 годѣ выгнѣти – подобатися, бути угодним
 голгофа – Голгофа
 горин, горьши, горк – гірший, -а, -е
 горѣ – вгору
 горько чаднь – який димить
 господа – житло; заїжджий двір; садиба
 господь – господар, хазяїн, володар
 госпожда – господарка, хазяйка
 гостиньць – дорога
 гостьникъ – господар, хазяїн житла
 гражданинъ – міський житель
 гревнице, гровнице – могила, склеп
 гретн – гребти
 гривна – золота або срібна прикраса
 гровъ – яма, могила
 грохотати – голосно сміятися
 грѣдъ – гордий
 грѣлица – горлиця
 грѣньчаръ – гончар
 грѣсть – жменя
 грады – грядущий
 грасти, градж – іти, йду
 гоудити – насміхатися, злословити
 гънати, женж – гнати, гонити, жену

Д, д

да аште – якщо
 давьць – той, хто дає
 давити – душити, давити
 даръ – подарунок
 датель – той, хто дає
 движити – турбувати, непокоїти, совати
 дебелый – товстий
 демонъ – злий дух, біс
 денница – рання зоря

дъноушнѣти – слухати
 дънжтрѣ – всередині
 дъображати – уявляти, зображати
 дъпнѣти – кричати, голосити
 дъплъ – крик, зойк
 дъскжж – для чого? чому? навіщо?
 дъспѣти – оспівати
 дъспать – назад
 дъстязати – сперечатися
 дъсоук – даремно, марно
 дъсждъ – причастя
 дъсходьница – горішній поверх, горище
 дъчнѣти – врахувати
 дъа – шия
 дърѣти – кипіти
 дъсь – село, поселення
 дъсьникъ – поселенець, сільський житель
 дъсждѣ – всюди
 дъдѣти – знати, відати
 дърннкъ – довірений
 дътнѣти – проповідник
 дъть – порада, договір
 дъште – рада, нарада
 дътнѣти – оратор, проповідник
 дъште – більше
 дъштнѣти – великий

десница – десниця, правиця
десятина – десятина
діаволъ – злий дух
далъматика – дияконська риза з шовкової матерії з короткими рукавами
днаконъ – церковнослужитель
днвни – дикий
диво – диво
динаръ – срібна римська монета
дискось – золота тарілочка для Служби Божої
длань – долоня
длъгота – довгота
длъгъ – 1) довгий; 2) борг
добель – хоробрий, міцний
доброговенник – благоговіння, страх
довольнъ – великий, достатній
довьлѣтн – бути достатнім
догъматъ – догма
донлнца – годувальниця
донти – годувати грудлю
долоу – вниз
домовитъ – господар дому, хазяїн
доньдеже – до тих пір, доки
досадити, досаждж – образити, скривдити, досадити
доселн, доселѣ – досі, до сих пір
достоѣнник – спадщина
драга – долина
драгъ – дорогий
дроугонде – в іншому місці
дроугонци – колись, іншим разом
дръзати – бадьоритися, бути в гарному настрої, відважуватися
дръзость – бадьорість, сміливість
дрѣвле – в давнину, колись
дрѣвнъ – дерев'яний
дъждь – дощ
дъска – дошка
дньсь – сьогодні
дѣ, ндѣ – де
дѣль – частина
дѣлатель – робітник
дѣлма – для, внаслідок, через те що
дѣла – для

Є, е, к

еваггелик, евангелик – Євангеліє
кгда – коли
кгупись – Єгипет
еда – якби, що б не
единокъ – однаковий
кдиномыслик – згода
кдноокъ – одного разу
кдѣва – мало не
ектенія – протяжна молитва з різними прошеннями, на яку відповідає хор
клен, олен – олива, оливкове масло
кленъ – олень
кликъ – який, який великий
клинъ – грек
кльма – наскільки
епендитъ – сорочка; церковний одяг; плащ
епистолига – лист
епитафига – надгробний напис
ересь – наука, секта
еретикъ – той, хто не визнає справжньої науки церкви
крихъ, крихонъ – місто Іерихон
ксень – осінь
кстьство – природа, суть
етеръ – хтось, дехто
ехидьна – отруйна змія
кште – ще
Ж, ж
жадати, жаждж – хотіти
жаль – 1) горе, печаль; 2) гробниця
желѣнник – плач
женства – одруження
женьнъ – жіночий
женьство – жіночість
жестовъ – впертий
жешти – палити
животъ – життя
животнъ – життєвий
жианште – житло
жителинъ – житель
житнница – склад, стодола
жладьба – покарання; штраф

жрьдъ – палиця
жрътва – жертва
жрѣти – приносити жертву
жоупиште – могила, гробниця
жьзль – палиця, посох, прут
жаждати – відчувати спрагу
жало – жало
жатва – жнива
С
свиздати – свистіти
слова – злість
слодѣи – злочинець
слострадати – терпіти муки
сміи – левіафан, кит, змії
сѣло, сѣльнѣ – дуже, занадто
до сѣла – до краю
З
забѣвенник – забуття
завида – заздрість
завидьливѣ – заздрісний
завѣтъ – заповіт
зажешти – запалити
заци – ззаду
зациѣти – заставляти, накладати
зацирѣти, зацирати – осуджувати
заямъ – позичка
заклати – приносити в жертву, колоти тварин
закленѣти – замикати, зачиняти
законѣникъ – священник
залазъ – небезпека
замькижти – зачиняти
зане – тому що, бо
заповѣдъ – доручення, наказ, заповідь
запоустѣник – спустошення, запустіння
заяати – заважати, ставити сіті, спіймати в пастку
застогати – заважати, надокучати, мучити
застоупити – захищати, допомагати
засѣдникъ – наклепник, обмовник
зачати – зайняти
звышти – дзвеніти, гавкати
земьскъ – земний

зизаник – бур'ян, трава
зизнѣти – розкрити рот
златникъ, златница – золота монета
злачнѣ – зелений, свіжий
змирна – пахуче масло
знаемъ – відомий, знайомий
знаменати – позначати, вказувати
знаменне – знак, вказівка
зрно – зерно
зрьцало – люстро, дзеркало
зъль – велика пристрасть, порок, злий
зѣдати – будувати
зѣло – дуже, надто
зѣница – зіниця
зленижти – рости, сходити
И, и
ибо – бо
игемонъ – римський начальник, правитель області
иго – ярмо
игоуменъ – настоятель монастиря, ігумен
идолъ – ідол, статуя язичницького бога
икрен – священник
икрархъ – архієрей
иждѣти – витратити
иждѣтник, ижѣтник – витрати
иже – котрий, який
изборъ – вибір
избьгѣти – звільнитися від чогось
избьрати – вибирати
избьгѣти – вихід, уникнення
изволенник – воля, бажання, вибір
изити – вийти
издрѣшеник – відлучення гріхів
измьждати – знесилювати, виснажувати
израдьнѣ – особливий, неординарний
израти – вибирати, виривати, звільняти
икона – образ, ікона
имати – брати
имьже – тому що, оскільки
инако – по-іншому
инѣгда, иногда – колись, одного разу

инодож – разом, в той же час, раптом
индоушьно – з бажанням
иннокость – чужа країна
иннокъ – чернець, монах
иноръчьнѣ – натякати, непрямомовити
иностань – постійно
иночадь – єдиородний
инъ – 1) інший; 2) один; 3) один з; якийсь
инъде – в якомусь місці
инъде – в іншому місці
ипостась – особа, істота
исконн – з самого початку
исконьнъ – з початку існування
исповѣдь – сповідь
истовъ – істинний, справжній, вірний
иштадик – породження
К, к
кадити, **каждж** – запалювати, кадити
каженникъ – євнух
казаник – виховання, навчання, переконання
камо – куди
канонъ – церковне правило, канон
капиште – язичницький храм
капъ – образ, зображення
карвана – церковна скринька
келниа – келія, кімната монаха
кентоурнонъ – командир загону в 100 чол., сотник
кивотъ, **ковъчегъ** – ковчег
клада – колода
кладазь – колодязь
класъ – колос
клеветаръ – наклепник
клеврѣтъ – помічник, спільник, товариш
клепатн – обмовляти, наговорювати
клнросъ – нижчі служителі церкви, співці, читальники, місце в церкві для співців
клячатн – стояти на колінах
ковъ – чарування, ворожіння
ковъ – злий намір, підступність
ковчегъ – корабель, ковчег, ящик
кокотъ – півень
колиждо – коли, якщо, скільки

колико – скільки
коликъ – такий великий, який, котрий
колѣно – плем'я, покоління
колада – коляда
конь – початок, кінець, межа,
конъчьнъ – нарешті
корвана – церковна казна
котора – спір, сварка
кравнн – короб
крада – вогнище, вогонь
крадоводити – викрадати, обманувати, спокушати
кражда, **крадьба** – крадіжка
кран – кордон, берег, край
кратъ – раз
кривъ – кривий, дурний
кринъ – лінія
кровъ – дах, дім, скарбниця
кромѣ – поза, далеко, збоку
кромѣшьнъ, **кромѣцьнъ** – зовнішній
кръма – корма човна, корабля
кръмило – руль, весло
кръмчип – рульовий
кръчнн – коваль
крѣлъ, **крѣпъкъ** – міцний
коустодна – охорона, караул
къзнь – хитрість, злий намір
кънига – літера, письмо
кънигъчнн – книжник
къпина – терновий кущ
къпѣль – місце для купання
къща – намет, землянка, хижа
Л, л
ладни, **алъдни** – човен
лакатн, **алкатн** – жадати
лакомство – жадібність
лакътъ – лікоть
ланитѣ – щока
легеонъ – військовий загін з 6000 воїнів
лепта – грец. найменша мідна монета
лешти – лягти
ливанъ – ладан

лнкостоганик – хор
лнкы – танці, гуляння
лнтоургна – богослужіння
лнхва – прибуток, процент
лнхот'ккъ – достаток
лнхъ – надмірний, поганий, злий
лншати сѧ – потерпати, злидарювати
ловъзати – цілувати
ловъ, ловнтва – полювання
ложе – ложе, постіль, місце відпочинку
лозьнъ – виноградний
локва – сильний дощ
лоно, на лоно – лоно, на коліна
льзѣ – можна
льнѣнъ – ляльний
льстити – вводити в оману, дурити
льсть – обман, спокуса
лѣнъ – лінійний
лѣпо – добре
лѣпта – краса, прикраса
лѣпта – грец. дрібна монета
лѣть – можна, треба
не лѣть – неможливо
лѣха – ряд, борозна
лѣчьва – ліки, лікування
люводѣн – розпусник
люводѣнца – розпусниця
лювы – любов
лютъ – жорстокий, злий
лжка – хитрість, лукавство
лжкавын – диявол, лукавий
лжкавынъ – поганий, злий, підступний
лжчнн – розлучити, відділити
М, м
мало – мало часу; **по малѣ** – незабаром, ненадовго
маломоштъ – бідняк, злидар
мамона – багатство
мастнтъ – масний
межда – межа
млостнвѣ – співчутливий
млостыни – милість, милосердя, дар

млѣ – вартий співчуття, дорогий, милий
миръ – 1) мир; 2) світ
мирнѣ – світський
мнса – таріль, чаша
младъ – молодий
млѣва – шум, галас
млѣвнн – галасувати, непокоїтися
млѣннн – блискавка
млѣчнн – мовчати
млѣко – молоко
млѣтн – молоти
мннхъ – монах
мнншнца – монахиня
молохъ – язичницький бог
мошьна – гаманець, сумка
мошьнѣннѣ – пройдисвіт, шахрай
мошти – 1) моги, бути в змозі, бути здоровим; 2) моці
мразъ – мороз
мракъ – морок, темрява
мрънжнн – мерзнути
мръзѣкъ – гідкий
мръкнжнн – меркнути
мрътвѣ – мертвий
мрътн – помирати
моудити – баритися, зволікати
моурнн – ефіоп
мѣногочѣстьнѣ – дорогоцінний
мѣножнцѣ – багато разів, часто
мѣхъ – мох
мѣшнца – комар, мошва
мытарь – збирач податків
мыто – податок
мытннца – митниця, місце для збирання податків
мъзда – гроші, платня, вигода
мьгнжнн – кліпнути, блимнути
мьннн – менший, молодший
мьнннн сѧ – зменшуватися
мьнѣтн – думати, гадати
мьстннн – мститися, карати, захищатися
мьсть – покарання, помста
мьша – обідня

мъчѣтъ – примара
м'ѣзнь – молодший, менший
м'ѣзньць – мізинець
м'ѣрило – ваги
міро – міро (речовина з благородних складників)
мірожуханьнѣ – той, хто пахне мірою
мъжатница – заміжня жінка
макъкъ – м'який
макънъжти – м'якнути
Н, н
набѣдѣти – спостерігати, зберігати
наваждати – говорити з кимось, наговорювати
наважденник – наклеп, обмова
наглашати – проголошувати
нагъ – голий
надѣлати сѧ – сподіватися, довіряти
назирати – спостерігати, назирати, слідкувати
назнаменованик – позначення
нанмникъ – наймит
нантнѣ – пришестья
наказати – виховувати, наставляти, навчати
намѣстѣнникъ – намісник, заступник
напастъ – спокуса
нареченик – назва
нарочитъ – відомий, певний
наслѣдѣннкъ – спадкоємець
насжштѣннѣ – насущний
начало – початок
неджгъ – хвороба, недуга
неимъшти – убогий
неистлѣннѣ – нетлінний, безсмертний
неистовъ – шалений, скажений
нелѣпъ – непристойний
немоштъ – неміч, безсилля
неплоды – безплідна
непригазнь – диявол, зло, ворожнеча
нетълѣнник – вічність, безсмертя
низврѣшти – знищити, повалити
никнъжти – проростати
ніколи, ніколиже – ніколи
ници, ниць – ниць, вниз

мѣзньць – мізинець
мѣрило – ваги
міро – міро
мірожуханьнѣ – той, хто пахне мірою
мъжатница – заміжня жінка
макъкъ – м'який
макънъжти – м'якнути
Н, н
набѣдѣти – спостерігати, зберігати
наваждати – говорити з кимось, наговорювати
наважденник – наклеп, обмова
наглашати – проголошувати
нагъ – голий
надѣлати сѧ – сподіватися, довіряти
назирати – спостерігати, назирати, слідкувати
назнаменованик – позначення
нанмникъ – наймит
нантнѣ – пришестья
наказати – виховувати, наставляти, навчати
намѣстѣнникъ – намісник, заступник
напастъ – спокуса
нареченик – назва
нарочитъ – відомий, певний
наслѣдѣннкъ – спадкоємець
насжштѣннѣ – насущний
начало – початок
неджгъ – хвороба, недуга
неимъшти – убогий
неистлѣннѣ – нетлінний, безсмертний
неистовъ – шалений, скажений
нелѣпъ – непристойний
немоштъ – неміч, безсилля
неплоды – безплідна
непригазнь – диявол, зло, ворожнеча
нетълѣнник – вічність, безсмертя
низврѣшти – знищити, повалити
никнъжти – проростати
ніколи, ніколиже – ніколи
ници, ниць – ниць, вниз

ништѣ – жебрак
ногътъ – ніготь
нѣсть – нема
О, о
обавити – показувати, з'ясовувати
оваче – але, однак
изовник – достаток, багатство
овиль, овильнѣ – пишний, багатий, численний
овитель – житло, оселя
облакъ – хмара
область – 1) влада, можливість, повноваження; 2) область, округа
облаченик – одяг
облешти – оточити
обличеник – викриття, звинувачення
облобызати – цілувати багато разів
облъгати – обрехати, обдурити
облъшти – одягати
обонаник – запах
обюдоу – з обох боків
образъ – рід, вид
обратити сѧ – повернутися, відвернутися
обрѣтити – примушувати мовчати, приборкати
обрѣсти – знайти
объштѣнникъ – учасник, спілник
обѣтъ – прохання, бажання
овамо – в інше місце
овогда – інколи
овъ – той, цей
овьнѣ – баран
овьнь – баранчий
овьсъ – овес
огнило, огништѣ – жаровня, вогнище
огнь – вогонь, пропасниця, жар
оглашати – наставляти, вчити
ограсти – обходити
одесною – праворуч, по праву руку
одолѣти – пересилити
одръ – ліжка, ложе, носі
одръжаник – володіння
одръжати – оточувати, мати в собі
одѣганик – одяг

ништѣ – жебрак
ногътъ – ніготь
нѣсть – нема
О, о
обавити – показувати, з'ясовувати
оваче – але, однак
изовник – достаток, багатство
овиль, овильнѣ – пишний, багатий, численний
овитель – житло, оселя
облакъ – хмара
область – 1) влада, можливість, повноваження; 2) область, округа
облаченик – одяг
облешти – оточити
обличеник – викриття, звинувачення
облобызати – цілувати багато разів
облъгати – обрехати, обдурити
облъшти – одягати
обонаник – запах
обюдоу – з обох боків
образъ – рід, вид
обратити сѧ – повернутися, відвернутися
обрѣтити – примушувати мовчати, приборкати
обрѣсти – знайти
объштѣнникъ – учасник, спілник
обѣтъ – прохання, бажання
овамо – в інше місце
овогда – інколи
овъ – той, цей
овьнѣ – баран
овьнь – баранчий
овьсъ – овес
огнило, огништѣ – жаровня, вогнище
огнь – вогонь, пропасниця, жар
оглашати – наставляти, вчити
ограсти – обходити
одесною – праворуч, по праву руку
одолѣти – пересилити
одръ – ліжка, ложе, носі
одръжаник – володіння
одръжати – оточувати, мати в собі
одѣганик – одяг

порокъ – вада, хиба
 порфиря – пурпуровий дорогий одяг
 послоушаник – слух
 пооученик – порада, пересторога
 почьсть – шана
 пояти – взяти
 прагъ – поріг
 приалъчьнъ – голодний
 приждити – перевитратити
 приключан – випадок, пригода
 прилежаніє – пильність, догляд
 прилежатн – турбуватися, старатися
 прилѣпити сл – приєднатися, мати щось спільне
 приницати – нахилитися, заглядати
 прискрѣбьнъ – дуже сумний
 присьно – завжди, постійно
 присьносжштъ – вічний
 приснъ – рідня
 приснъ – ближній, особливий, щирий
 присага – клятва
 притворъ – галерея, критий хід
 притъча – притча
 притажаник – майно, володіння
 причастик – участь у чомусь
 причастити – зробити когось спільником, залучити до чогось
 причастьникъ – спілник, співучасник
 прияти – любити, сприяти
 прорешти – пророкувати, передбачати
 пророкъ – пророк
 просвора – просфира
 просвѣштєніє – освітлення
 прослоутник – прославлення
 простъ – простий, прямий, чистий
 пространъ – просторий, широкий
 противленник – непокора
 прочни – наступний
 пръвъ – перший
 пръвѣк – раніше, спершу, колись
 прьстъ – порох, земля, плоть, палець
 прьсь – груди
 прѣдѣлъ – межа

п. П
 прѣдати – зрадити
 прѣзоривъ – гордий, хвалькуватий
 прѣзорьство – гордість, бундочність, пихатість
 прѣлодобіє – святість
 прѣлодобьнъ – святий
 прѣстжлпчи – проходити мимо
 прѣтити – суперечити
 праслица – веретено
 псалтырь – псалтир, книга псалмів
 поушта, поустыни – пустеля
 пѣта, пѣтица – пташка
 пѣтъньць – пташеня
 пень – пеньок
 пьрати, перж – летіти, лечу
 пьрьць – прохач у справі
 пьшено – борошно
 пѣназь – дрібна монета
 пѣнажьникъ – міняйло, лихвар
 пѣстовати – виховувати
 пѣстоунъ – вихователь
 пѣськъ – пісок
 пжто – пута, кайдани
 падь – п'ядь
 пата – п'ята
 пати – розтягувати
Р, р
 раба, рабыни – рабня, невілля
 равьви, равви – рабин, учитель
 радити – піклуватися про когось
 разбон – убивство, кровопролиття
 раздрѣшенник – відпущення гріхів
 рака – гробниця, труна
 рало – рало
 рамо – плече
 раскошь – розкіш
 распжтик – вулиця
 расточити – витратити
 расоудити – розбирати, судити, обговорювати
 ратитиса – ворогувати, воювати
 рать – війна
 раченик – любов, пожадливість

раба, рабыни – рабня, невілля
 равьви, равви – рабин, учитель
 радити – піклуватися про когось
 разбон – убивство, кровопролиття
 раздрѣшенник – відпущення гріхів
 рака – гробниця, труна
 рало – рало
 рамо – плече
 раскошь – розкіш
 распжтик – вулиця
 расточити – витратити
 расоудити – розбирати, судити, обговорювати
 ратитиса – ворогувати, воювати
 рать – війна
 раченик – любов, пожадливість

рачитель – прихильник
рачитн – любити, піклуватися, дбати
рекъше – тобто
ретъ – пильність, запал
решти – сказати, говорити
риза – верхній одяг
ризница – місце, де зберігається одяг
ринжти – посилати, прагнути, намагатися
ритторъ – оратор, промовець
рогъ – сила
рожьць – стручок ріжків
ротъ – клятва, присяга
ротити са – клястися, божитися
роуно – шерсть
ръжда – іржа
ръпътъ – гомін, нарікання
ръдъкъ – рідкий
ръснота – істина
ръснотивнъ – істинний, ясний, дійсний
ръвъ – шмат дерева
ръгъ – лайка, сварка
ръдъ – лад, порядок
ръса – одяг монахів
Р, с
садъ – дерево, рослина
садовнє – дерева, сад
сажень – одиниця довжини
сажда – сажа
свара – лайка, сварка
сваритн – лаяти
свѣтъба – весілля
свекры – свекруха
свѣрѣпъ – жорстокий, лютий
свѣтило – світильник, джерело світла
свѣтильникъ – смолоскип
свѣтоносець – ранкова зоря
свѣшта – свічка
свѣтъ – святий
седмица – тиждень
сеицн – зараз, тепер
селнкъ – такий, такий великий

рачитель – рачидѣлѣ
 рачитн – рачитѣлѣ
 рекъше – рекъше
 ретъ – ретѣлѣ
 решти – решѣлѣ
 риза – ризѣлѣ
 ризница – ризницѣлѣ
 ринжти – ринжѣлѣ
 ритторъ – ритторѣлѣ
 рогъ – рогѣлѣ
 рожьць – рожьцьѣлѣ
 ротъ – ротѣлѣ
 ротити са – ротити са
 роуно – роуно
 ръжда – ръжда
 ръпътъ – ръпътѣлѣ
 ръдъкъ – ръдъкъ
 ръснота – ръснота
 ръснотивнъ – ръснотивнѣлѣ
 ръвъ – ръвѣлѣ
 ръгъ – ръгѣлѣ
 ръдъ – ръдѣлѣ
 ръса – ръса
Р, с
 садъ – садѣлѣ
 садовнє – садовнѣлѣ
 сажень – сажень
 сажда – сажда
 свара – свара
 сваритн – сваритн
 свѣтъба – свѣтъба
 свекры – свекры
 свѣрѣпъ – свѣрѣпѣлѣ
 свѣтило – свѣтило
 свѣтильникъ – свѣтильникъ
 свѣтоносець – свѣтоносець
 свѣшта – свѣшта
 свѣтъ – свѣтъ
 седмица – седмица
 сеицн – сеицн
 селнкъ – селнкъ

село – поле, село
сельнь – польовий
серафимъ – серафим
сила – сила, доблесть
сннклтъ – синкліт, верховний уряд
сиръ – осиротілий
сиць – такий
скарадъ – брудний, поганий
скваръ – жар, вогонь
скверна – нечисть, погань
скиннга – намет, шатро
скора – шкіра
скотъ – домашня худоба
скрамъ – жир
скринница – ящик, скриня
скрижаль – дошка з письменами
скъдъ – бідний
слана – мороз, ожеледиця
словитн – говорити, називати
слота – погана погода, моква
слоужьба – рабство; служба, літургія; жертва
сльза – сльоза
смирна – пахуча смола
смокы – смоківниця, фігове дерево
смръдѣти – смердіти
смръча – кедр
снабдѣнне – доробок
сноути, сновж – снувати, сную
снѣха, сноха – невістка
снѣдно – страва
снѣдь – їжа; корм
сокачнн – кухар
сорокопоустъ – поминання померлого на 40-й день
сотона – диявол, сатана
спира – військовий загін, третина когорти
сподъ – гурт, коло людей
спждъ – міра сипучих речовин, посудина
срѣсти – зустріти
срѣтєнне – зустріч
срмштъ – напад; зараза, інфекція
стволнє – кропива

село – село
 сельнь – сельнь
 серафимъ – серафим
 сила – сила
 сннклтъ – сннклтѣлѣ
 сиръ – сирѣлѣ
 сиць – сиць
 скарадъ – скарадѣлѣ
 скваръ – скварѣлѣ
 скверна – скверна
 скиннга – скиннга
 скора – скора
 скотъ – скотѣлѣ
 скрамъ – скрамѣлѣ
 скринница – скринница
 скрижаль – скрижаль
 скъдъ – скъдѣлѣ
 слана – слана
 словитн – словитн
 слота – слота
 слоужьба – слоужьба
 сльза – сльза
 смирна – смирна
 смокы – смокы
 смръдѣти – смръдѣти
 смръча – смръча
 снабдѣнне – снабдѣнне
 сноути, сновж – сноути, сновж
 снѣха, сноха – снѣха, сноха
 снѣдно – снѣдно
 снѣдь – снѣдь
 сокачнн – сокачнн
 сорокопоустъ – сорокопоустѣлѣ
 сотона – сотона
 спира – спира
 сподъ – сподѣлѣ
 спждъ – спждѣлѣ
 срѣсти – срѣсти
 срѣтєнне – срѣтєнне
 срмштъ – срмштѣлѣ
 стволнє – стволнє

стлѣпъ – колона, башта, оплот
 стодола – сарай, стодола
 стопа – слід
 страдьба – подвиг
 страсть – нещастя, страждання, мука
 стратигъ – полководець, воєначальник
 стрижникъ – духовна особа
 стрижници – духівництво
 стрити – стригти
 стрѣпъ – рана, струп
 стрѣшти – стерегти
 стоуденьць – джерело, криниця
 стоудъ – сором
 стьгна – широка вулиця
 стьза – стезя, стежка
 стѣнь – тінь
 соухъ – сухий
 соукта – марнота, обман
 съблазнъ – спокуса, помилка
 съвлюсти – зберегти, дотриматися
 съвориштьє – збори, зборище, синагога
 съвлѣшти, съвлачити – роздягати, знімати
 съврѣшати – здійснити, виконати
 съвѣдѣтель – очевидець, свідок
 съвѣтъ – порада, нарада, рішення
 съвлязьнъ – в'язень
 съказаніє – пояснення
 съказати – пояснювати, перекладати, тлумачити
 съкровище – місце, де зберігаються скарби, скарбниця
 съкровъ – таємне місце
 сълъ – посол
 съмѣра – міра, розпорядок монастиря
 сънавѣдѣти – охороняти, рятувати, зберігати
 съниє – сновидіння
 сънище – зібрання
 сънъмъ – зібрання, з'єднання
 сънѣдь – їжа, харчі
 сънѣсти – з'їсти
 сънати – знімати, відділяти
 съпасъ – порятунок
 съпона – перепона, перешкода

стѣпъ – колона, башта, оплот
 стодола – сарай, стодола
 стопа – слід
 страдьба – подвиг
 страсть – нещастя, страждання, мука
 стратигъ – полководець, воєначальник
 стрижникъ – духовна особа
 стрижници – духівництво
 стрити – стригти
 стрѣпъ – рана, струп
 стрѣшти – стерегти
 стоуденьць – джерело, криниця
 стоудъ – сором
 стьгна – широка вулиця
 стьза – стезя, стежка
 стѣнь – тінь
 соухъ – сухий
 соукта – марнота, обман
 съблазнъ – спокуса, помилка
 съвлюсти – зберегти, дотриматися
 съвориштьє – збори, зборище, синагога
 съвлѣшти, съвлачити – роздягати, знімати
 съврѣшати – здійснити, виконати
 съвѣдѣтель – очевидець, свідок
 съвѣтъ – порада, нарада, рішення
 съвлязьнъ – в'язень
 съказаніє – пояснення
 съказати – пояснювати, перекладати, тлумачити
 съкровище – місце, де зберігаються скарби, скарбниця
 съкровъ – таємне місце
 сълъ – посол
 съмѣра – міра, розпорядок монастиря
 сънавѣдѣти – охороняти, рятувати, зберігати
 съниє – сновидіння
 сънище – зібрання
 сънъмъ – зібрання, з'єднання
 сънѣдь – їжа, харчі
 сънѣсти – з'їсти
 сънати – знімати, відділяти
 съпасъ – порятунок
 съпона – перепона, перешкода

сърєвро – срібло
 срьпъ – серп
 съгызати са – сперечатися, бесідувати, розмовляти
 съсждъ – посудина
 съзьдати, съзидати – будувати
 съде – тут
 сѣдалиштьє – місце для сидіння єпископа, престол
 сѣмо – суди
 сѣнь – тінь, шатро, житло
 сжди – суддя
 сжпръ – супротивник, відповідач на суді
 сжсѣдъ – сусід
Т, т
 тажде – потім
 таи – таємно
 талантъ – металеві гроші
 тать – злодій
 таче – для чого
 творъ – створіння, вигляд, образ
 твьрьдъ – твердиня
 тектонъ – муляр
 телл – теля
 тенетю – сітка, пастка
 тешти – бігти
 тноуиъ – управитель
 тлѣшти – стукати, бити, товкти
 тлѣ, тлл – погибель, знищення
 тократъ – цим разом, зовсім недавно
 толнко – стільки
 томити – мучити
 точноло – прес для винограду
 троути – годувати
 травити – харчуватися
 трапѣза – трапеза; стіл; святий престол
 тревниште – поганський жертвник
 трефолон, трифологѣонъ – церковна книга, де зібрані служби за місяцями
 тропарь – церковна пісня відповідного празника
 тръгъ – площа, базар
 тръжище – село, поселення, площа, базар
 тръжъннкъ – торговець
 тръпѣти – терпіти, переживати, бути терпеливим

сърєвро – срібло
 срьпъ – серп
 съгызати са – сперечатися, бесідувати, розмовляти
 съсждъ – посудина
 съзьдати, съзидати – будувати
 съде – тут
 сѣдалиштьє – місце для сидіння єпископа, престол
 сѣмо – суди
 сѣнь – тінь, шатро, житло
 сжди – суддя
 сжпръ – супротивник, відповідач на суді
 сжсѣдъ – сусід
Т, т
 тажде – потім
 таи – таємно
 талантъ – металеві гроші
 тать – злодій
 таче – для чого
 творъ – створіння, вигляд, образ
 твьрьдъ – твердиня
 тектонъ – муляр
 телл – теля
 тенетю – сітка, пастка
 тешти – бігти
 тноуиъ – управитель
 тлѣшти – стукати, бити, товкти
 тлѣ, тлл – погибель, знищення
 тократъ – цим разом, зовсім недавно
 толнко – стільки
 томити – мучити
 точноло – прес для винограду
 троути – годувати
 травити – харчуватися
 трапѣза – трапеза; стіл; святий престол
 тревниште – поганський жертвник
 трефолон, трифологѣонъ – церковна книга, де зібрані служби за місяцями
 тропарь – церковна пісня відповідного празника
 тръгъ – площа, базар
 тръжище – село, поселення, площа, базар
 тръжъннкъ – торговець
 тръпѣти – терпіти, переживати, бути терпеливим

трѣхѣтъ – дрібна монета
трѣхъ – землетрус
трѣннѣ – терни
трѣпѣти – терпіти, витримувати, переживати
трѣба – жертва
трѣбѣ – близький, потрібний
трѣсавица – пропасниця, лихоманка
трѣба – труба, сурма
трѣдѣ – хвороба
тоу – там, тут
тоуждѣ – чужий
тоуждѣ – там же, тут же
тоукъ – жир, сало
тоуне – даремно, марно
тоучьнѣ – жирний, товстий
тъкмо – тільки
тъчьнѣ – рівний
тыць – порожній, даремний, нікчемний
тысашта – тисяча
тъзынѣ – однойменний
тълитн – псувати, нищити
тъма – десять тисяч
тъснога – бідність, біда, напасть
тъшеславѣ – марнославство
тъштин – убогий
тъмьннца – в'язниця
тъжа – суперечка, сварка, вирок
тъжати – працювати, обробляти
тъжба – судовий процес
тъзати – питати, вимагати
тъти, тънж – рубати, рубаю
тъга – сум, горе
тъча – хмара
тъпиконѣ, тъпикѣ – церковний устав
търонѣ – новобранець
ОУ, оу
оу – вже; **не оу** – ще
не оубо – отже, адже, так, так як
оубогѣ – бідний
оубоп – вбивство
оуброуцѣ – хустина

оуваровати – зберегти
оугль – вугілля
оугобъзити – вродити, збагатити
оугль – куток
оудавити – давити, тиснути, задушити
оудебелѣвати – міцніти
оудоблати – підкоряти собі, міцніти
оудобреник – приборкання
оудобреник норовоу – досконалість, моральна краса
оудобрити – зробити красивим, поліпшити, вдосконалити
оудѣ – фаланга руки, частина тіла
оужасьнѣ – лякливий, боязкий
оукорение – ганьба, неслава
оукоризна – докір
оукрон – пелена
оукроуцѣ – шматок (хліба)
оулешти – заспокоїтись, стихнути
оулуцити – досягти, отримати
оульстити – обдурити
оумаленѣ – смиренний
оуметы – сміття
оумиленик – смирення, зворушення
оуне – краще
оуность – юність
оуныль – недбалий, недбайливий
оуныние – ліньство, нудьга
оупитанѣ – відгодований
оуправити – керувати, направляти, приводити до порядку
оупѣвание – надія, впевненість
оуроукѣ – данина, завдання
оусердик – старання
оуспѣти – принести користь
оуста – рот, уста
оуставити – ставити, встановлювати, утримувати
оустьна – губа, вхід
оусудити – споряджати покійника
оутворити – давати лад, влаштовувати
оутлти – ховати, сховати
оутолити – полегшити, усмирити, втамувати
оутрь – вранці
оутрьни – завтрашній (день)

оутѣшенне – гостина, бенкет
оутлагати – мати можливість, бути в змозі
оуханіє – нюх
оухопити – бити, уражати
оучительство – повчання, настанова
оучрѣдити – гостинно прийняти, пригошати
оушіндъ – втікач
оуштедрити – помилювати
Ф, ф
фарнсеѣн – фарисей
фелонъ – верхня риза священника без рукавів
фіалъ – чаша, піала
фиміамъ – фіміам, ладан, пахощі
фнникъ – фінік, фінікова пальма
форъ – данина
Х, х
хабити – губити; ухилятися, уникати
халжга – стіна, паркан, огорожа
хиротонїа – рукоположення в чин єпископа, священника або диякона
хєроувимъ – хєрувим
хитонъ – хітон, туніка
хитрець – артист; ремісник; умілець
хламнда – плащ; мантія
хлѣпачи, хлѣвачи – жебрати
хлѣмъ – горб, могила
хлѣви – безодні, отвори
хлѣвь – перегородка
хвоботъ – хвіст
ходатан – посередник, заступник
хоть – коханка, коханець
храбъръ – воїн
храмъ, храмїна – будинок
хранилиште – амулет
хризма – мазь, єлей, миро
хоудъ – малий; поганій
хоудоумный – дурний
хоула – наклеп, звинувачення
хоуловачи – богохульствувати, лаятися, лихословити
хоусаръ – розбійник
хждогъ – вправний, тямущий
хыла – злість, підступність; лукавство

Ц, ц

царствїє – влада, сила, царство
цвѣсти – цвісти
цьркы – церква
цѣлєвникъ – лікар
цѣлїтн – лікувати
цѣлованїє – привітання
цѣловачи – вітати
цѣлъ – здоровий, непошкоджений, чистий
цѣста – вулиця
цѣта – монета
Ч, ч
часъ – пора, час
часн – церковні богослужіння
чагачи – чекати
чєзнжчи – загукати, зникати
чєладнїкъ – раб, слуга
чертогъ – весільна світлиця, спальня
чєсачи – чєсати, гладити
чєга – громада
чисменїтъ – числовий
чисма – число
чїстї, чьтъж – шанувати, шаную
чїстїна – щирість, правдивість
чловѣкъ – людина
чрьвльнъ – червоний
чрьвь – черв'як
чрьво – живіт, шлунок
чрьда – череда, черга, порядок
чрьсла – боки, стегна
чюждачи сѧ, чюдити сѧ – дивуватися
чрьнорнзьць – монах
чрьнъ – чорний
чрьньць – чернець
чьсть – знак, прикмета, честь, свято, торжество
чѧдо – дитина
чѧдь – люди
чѧсть – частина, доля

Ш, ш

- шаръ – фарба
- шеолъ – пекло, підземелля
- шестарь – посудина
- штоудъ – норів, бажання
- штоуждъ – чужинець
- шоун – лівий
- шыга – шия
- шатаник – хвилювання, сміливість
- шатати сѧ – підніматися, хвилюватися, обурюватися
- шьствик – похід, процесія

Ю, ю

- южнкъ – близький родич
- южьскъ – південний
- юньць – теля
- юноша – юнак
- юродивъ – божевільний, юродивий
- ютро – ранок

ГА, га

- гавѣ – явно, неприховано
- гагодичина – дика смоківниця (дерево)
- гадъ – отрута, трунок
- гадь – їжа; гаси – їсти
- гадьца – ненажера
- газвинна – нора, лігво звіра
- гако – як, коли, щоб, що
- гамо – куди; гамо колнждо – куди б не
- гарина – вовна
- гарость – гнів
- гаръ – сердитий
- гасиє – пожива, страва

А, ѧ

- ѧдро – швидко, скоро
- ѧдѣ – близько до чогось, при чомусь
- ѧза – хвороба, рана
- ѧзыкъ – язик, рід, плем'я
- ѧти сѧ – братися, триматися
- ѧти – взяти
- ѧтро – печінка
- ѧтры – жінка чоловікового брата
- ѧтьникъ – в'язень

Ж

- жгль – кут
- жгль – вугілля
- жда – вудка
- ждолъ – долина, балка,
- ждоу – де
- жже – мотузка, канат
- жжика – родич
- жза – кайдани, пута
- жзлнште – в'язниця
- жзъкъ – вузький
- жродъ – юродивий
- жтроба – живіт
- жтръдоу – зсередини
- жхати – пахтіти, пахнути
- жтръ – всередині
- жтрънь, выжтрънь – внутрішній
- v
- vпокритъ – лицемір
- vпостась – предмет, особа, істота
- vссупъ – іссоп, рослина, яку використовували для кроплення

Українська	Кирилиця	Латинка	Кирилиця	Латинка	Кирилиця	Латинка
жгль	жгль	zhghl'	жгль	zhghl'	жгль	zhghl'
жгль	жгль	zhghl'	жгль	zhghl'	жгль	zhghl'
жда	жда	zha	жда	zha	жда	zha
ждолъ	ждолъ	zhdol'	ждолъ	zhdol'	ждолъ	zhdol'
ждоу	ждоу	zhdou	ждоу	zhdou	ждоу	zhdou
жже	жже	zhe	жже	zhe	жже	zhe
жжика	жжика	zzhika	жжика	zzhika	жжика	zzhika
жза	жза	zha	жза	zha	жза	zha
жзлнште	жзлнште	zhl'nshch'e	жзлнште	zhl'nshch'e	жзлнште	zhl'nshch'e
жзъкъ	жзъкъ	zhdz'k'	жзъкъ	zhdz'k'	жзъкъ	zhdz'k'
жродъ	жродъ	zhdrod'	жродъ	zhdrod'	жродъ	zhdrod'
жтроба	жтроба	zhdtr'oba	жтроба	zhdtr'oba	жтроба	zhdtr'oba
жтръдоу	жтръдоу	zhdtr'dou	жтръдоу	zhdtr'dou	жтръдоу	zhdtr'dou
жхати	жхати	zhdhati	жхати	zhdhati	жхати	zhdhati
жтръ	жтръ	zhdtr'	жтръ	zhdtr'	жтръ	zhdtr'
жтрънь	жтрънь	zhdtr'ny'	жтрънь	zhdtr'ny'	жтрънь	zhdtr'ny'
жтрънь	жтрънь	zhdtr'ny'	жтрънь	zhdtr'ny'	жтрънь	zhdtr'ny'
v	v	v	v	v	v	v
vпокритъ	vпокритъ	v'pokrit'	vпокритъ	v'pokrit'	vпокритъ	v'pokrit'
vпостась	vпостась	v'p'ostas'	vпостась	v'p'ostas'	vпостась	v'p'ostas'
vссупъ	vссупъ	v'ssup'	vссупъ	v'ssup'	vссупъ	v'ssup'

Кирилиця та глаголиця X–XI ст.

Назва букв	Кирилиця	Глаголиця	Звукове значення букв у стар. слов. мові IX–XI ст.	Звукове значення букв у церк.-слов. мові XII–XVII ст.	Цифрове значення букв
азъ	А а	Ⲁ ⲁ	[а]	[а]	1
боукы	Б б	Ⲃ ⲃ	[б]	[б]	
вѣдн	В в	Ⲅ ⲅ	[в]	[в]	2
глаголи	Г г	Ⲇ ⲇ	[г]	[г]	3
добро	Д д	Ⲉ ⲉ	[д]	[д]	4
юсть	Є є	Ⲋ ⲋ	[е]	[е]	5
живѣте	Ж ж	Ⲍ ⲍ	[ж']	[ж']	
зѣло	З з	Ⲏ ⲏ	[д'з']	[з]	6
земла	З з	Ⲑ ⲑ	[з]	[з]	7
нжен	И и	Ⲓ ⲓ	[і]	[і]	8
нже	І і	Ⲕ ⲕ	[і]	[і]	10
(г'ервь)	Ѣ	Ⲍ ⲍ	[г']	[г']	
како	К к	ⲏ Ⲑ	[к]	[к]	20
люднє	Л л	Ⲓ ⲓ	[л]	[л]	30
мыслете	М м	Ⲕ ⲕ	[м]	[м]	40
нашь	Н н	ⲏ Ⲑ	[н]	[н]	50
онъ	О о	Ⲓ ⲓ	[о]	[о]	70
покон	П п	Ⲕ ⲕ	[п]	[п]	80
рьци	Р р	ⲏ Ⲑ	[р]	[р]	100
слово	С с	Ⲓ ⲓ	[с]	[с]	200
тврѣдо	Т т	Ⲕ ⲕ	[т]	[т]	300
оукъ	У у	ⲏ Ⲑ	[у]	[у]	400

Кирилиця та глаголиця X–XI ст.

Назва букв	Кирилиця	Глаголиця	Звукове значення букв у стар. слов. мові IX–XI ст.	Звукове значення букв у церк.-слов. мові XII–XVII ст.	Цифрове значення букв
фрътъ	Ф ф	Ⲇ ⲇ	[ф]	[ф]	500
хѣръ	Х х	Ⲃ ⲃ	[х]	[х]	600
отъ	О о	Ⲓ ⲓ	[о]	[о]	800
ци	Ц ц	Ⲕ ⲕ	[ц']	[ц]	900
чрьвь	У у	ⲏ Ⲑ	[ч']	[ч]	90
ша	Ш ш	Ⲕ ⲕ	[ш']	[ш]	
шта	Ѡ ѡ	Ⲕ ⲕ	[ш'т']	[ш'ч]	
юръ	Ъ ъ	Ⲙ ⲙ	[о]	[о]	
юры	Ы ы	Ⲙ ⲙ	[ы]	[и]	
юрь	Ь ь	Ⲙ ⲙ	[е]	[е]	
гать	Ѣ ѣ	Ⲍ ⲍ	[ä]	[ie, i]	
(ю)	Ю ю	Ⲕ ⲕ	[y, ju]	[ju]	
(а йотоване)	Ѧ ѧ		[a, ja]	[ja]	
(е йотоване)	Ѩ ѩ		[e, je]	[je]	
юс малий	Ѭ ѭ	Ⲇ ⲇ	[e'], [ja]	[ja]	900
юс малий йотований	Ѯ ѯ	Ⲕ ⲕ	[jэ'], [ja]	[ja]	
юс великий	Ѱ ѱ	Ⲕ ⲕ	[o'], [y]	[y]	
юс великий йотований	Ѳ ѳ	Ⲕ ⲕ	[jo'], [ju]	[ju]	
ксп	Ѵ ѵ		[кс]	[кс]	60
псп	Ѷ ѷ		[пс]	[пс]	700
фнта	Ѡ ѡ	Ⲕ ⲕ	[ф]	[ф]	9
нжица	У у	ⲏ Ⲑ	[і, в]	[і, в]	
отъ	Ѡ		[от]	[от]	

Візантійський унціал IX-X ст.	Літери кирилиці X-XI ст.	Звукове значення	Візантійський унціал IX-X ст.	Літери кирилиці X-XI ст.	Звукове значення
Α	Α	[a]	Ω	Ω	[o]
Β	Β	[б]	—	Υ	[ц']
Γ	Γ	[в]	—	Υ	[ч']
Δ	Δ	[г]	—	Ш	[ш']
Ε	Ε	[д]	—	Щ	ш'т']
—	Ζ	[е]	—	Ъ	[ъ]
—	Ζ, Ζ	[ж']	—	Ы, ЫН	[ы]
—	Ζ, Ζ	[дз']	—	Ь	[ь]
Ζ	Ζ	[з]	—	Ъ	[æ]
Η	Η	[и]	—	Ю	['y], [jy]
—	(Η)	[и]	—	Ѓ	['a], [ja]
—	Κ	[г']	—	Ѓ	['a], [ja]
Κ	Κ	[к]	—	Ѓ	['e], [je]
Λ	Λ	[л]	—	Α	[ε]
Μ	Μ	[м]	—	Α	['ε], [jε]
Ν	Ν	[н]	—	Ж	[q]
Ο	Ο	[о]	—	Ж	['q], [jq]
Π	Π	[п]	—	Ζ	[кc]
Ρ	Ρ	[р]	—	Ψ	[пc]
Σ	Σ	[с]	—	Φ	[ф]
Τ	Τ	[т]	—	Φ	[ф]
ΟΥ, Ο	ΟΥ, Ο	[у]	—	Υ	[и], [в]
Φ	Φ	[ф]	—	Υ	[и], [в]
Χ	Χ	[х]	—	Υ	[и], [в]

Зміст

Передмова	3
1. Вступ	5
1.1. Давні свідчення про слов'ян	5
1.2. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови	8
1.3. Типи письма	12
1.4. Докирилична (протокирилична) писемність слов'ян	20
1.5. Історичні передумови створення слов'янської азбуки	23
1.6. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця	26
2. Старослов'янські пам'ятки	30
2.1. Класифікація старослов'янських пам'яток	30
2.2. Глаголичні пам'ятки	31
2.3. Кириличні пам'ятки	34
2.4. Слов'янські пам'ятки, написані латинню	37
2.5. Влесова книга	37
2.6. Пересопницьке Євангеліє	41
2.7. Острозька Біблія	43
3. Переклади Святого Письма	45
3.1. Слов'янські переклади Біблії	45
3.2. Руська Біблія	46
3.3. Українські переклади	46
3.4. Біблія Куліша	47
3.5. Біблія Бачинського та ін.	47
3.6. Новий переклад – Римська Біблія	48
4. Історія книгодрукування у слов'ян	49
5. Історія вивчення церковнослов'янської мови	62
6. Діакритичні знаки	65
7. Знаки наголосу	66
8. Розділові знаки	66
9. Фонетика	67
9.1. Голосні старослов'янської мови	67
9.2. Фонетична структура слова	69
9.3. Звукові процеси, зумовлені дією відкритого складу	69
9.4. Голосні на початку слова	70
9.5. Приголосні старослов'янської мови	71
9.6. Складотворчі приголосні р, л.	72
9.7. Зміна приголосних у сполученні з j.	72

9.8. Звукова система церковнослов'янської мови.	74
9.9. Голосні церковнослов'янської мови.	74
10. Лексика старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток.	75
11. Морфологія.	79
11.1. Іменник.	79
11.1.1. Відмінювання іменників у церковнослов'янській мові.	80
11.1.2. Зразки відмінювання іменників першої відміни.	81
11.1.3. Особливості відмінювання іменників першої відміни.	81
11.1.4. Зразки відмінювання іменників другої відміни.	82
11.1.5. Особливості відмінювання іменників другої відміни.	84
11.1.6. Зразки відмінювання іменників третьої відміни.	85
11.1.7. Зразки відмінювання іменників четвертої відміни.	86
11.1.8. Особливості відмінювання іменників четвертої відміни.	88
11.2. Займенник.	88
11.2.1. Відмінювання займенників.	89
11.2.2. Зразки відмінювання особових і зворотного займенників.	89
11.2.3. Зразки відмінювання родових займенників.	90
11.3. Прикметник.	92
11.3.1. Відмінювання коротких прикметників.	92
11.3.2. Відмінювання повних прикметників.	94
11.3.3. Відмінювання прикметників з основою на шиплячий.	96
11.3.4. Ступені порівняння прикметників.	96
11.3.5. Відмінювання прикметників вищого ступеня.	98
11.4. Числівник.	99
11.4.1. Відмінювання простих кількісних числівників.	100
11.4.2. Відмінювання складних числівників.	102
11.5. Дієслово.	103
11.5.1. Класи дієслів.	103
11.5.2. Теперішній час.	104

11.5.3. Зразки дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі.	104
11.5.4. Майбутній час.	105
11.5.5. Минулий час.	106
11.5.6. Наказовий спосіб.	108
11.5.7. Умовний спосіб.	109
11.6. Дієприкметник.	109
11.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу.	109
11.6.2. Активні дієприкметники минулого часу.	110
11.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу.	110
11.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу.	110
11.7. Прислівник.	111
11.8. Службові частини мови.	111
12. Синтаксис.	113
12.1. Класифікація речень.	114
Термінологічний лінгвістичний словник.	116
Слова під титлом.	122
Бібліографія.	125
Додатки.	130
Тексти для читання.	130
Таблиці.	202
Словник найуживаніших церковнослов'янських слів.	216

9 Ярослав Мельник

9 Ольга Лазарович

10. 11. 1

Церковнослов'янська мова

Навчально-методичний посібник

ББК 81.416.1

М-48

Мельник Я. Г., Лазарович О. М.

Церковнослов'янська мова. – Івано-Франківськ,

видавець Третяк І. Я., 2012. – 252 с.

Головний редактор М. П. Лесюк.

Рецензенти: Н. Д. Бабич,

Д. С. Іщенко,

М. В. Скаб.

Верстка І. Я. Третяка

Коректор І. С. Шалкітене

ISBN 978-966-1521-07-9

НБ ПНУС

771505

Підписано до друку 15.02.2012. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Таймс». Умов. друк. арк. 15,25. Обл.-вид. арк. 13,25. Наклад 500.

Видавець Третяк І. Я., 76010, Івано-Франківськ,

вул. Короля Данила, 14^Б/45.

Св. держ. реєстру України ІФ №12 від 29.03.2001.